

---

OMA UNEDES NÄEN MINA

sygisest maad  
mudaseid põlde ja poriseid teid  
vareseparvesid raibete kallal  
huntide näljaseid vilkumas silmi  
ilmsi kuid igavest kevadet käin  
lilledevaipadel kepsu lööb jalg  
lõokeste laulu on täis minu teed  
õitsemist õhk ning sireleid peod

oma unedes kohtan ma  
orjade varje  
libusid vargaid ja santide karju  
akendest hiilivad vördjate lõustad  
peldikuist loodete jäänuseid leian  
ilmsi kuid kauniste neidude hulgad  
pruunid ja paljad piiramas mind  
sõprade tugevaid käsi ma tunnen  
kõrvus vaid laul ja lustilik naer

oma unedes kardan ma  
pimedaid öid  
mõrtsuka kaigast tyrannide tyrme  
kuhu ka vaatan seal rippumas köis  
verepenide larin kannul mul käib  
ilmsi kuid maailm on lahti mu ees  
minu soovide saared ja pilvede linnad  
kosmose kaugused merede põhjad  
iseendagi eest ära võin minna

*Jaan Isotamm*

---

“ON KÜLL KAHJU...”

Luteri kiriku vaimulike välissõitudest  
ja välismaa kirikutegelaste  
külaskäikudest  
Eesti NSVsse

*Riho Saard*

Artiklis käsitletakse Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) külma sõja aegseid välissuhteid. Nende üheks eesmärgiks oli murda kiriku kui rahvusvaheliste kokkupuudetega ja rahvusvahelistesse liitudesse kuuluva institutsiooni eraldatus, kuid need suhted olid samas ka võimuorganite ettekirjutatud või kaudselt soovitud ülesannete teenistuses.

Käsitluse allikateks on peamiselt kiriku enda arhiivi talletatud kirjavahetus väliskirikutega ja ENSV Ministrite Nõukogu juures tegutsenud Usuasjade Nõukogu voliniku materjalid. Need sisaldavad näiteks vaimulike välissõitude raporteid. Tihti kaheksakuni kümneleheküljelised tekstid on koostatud tüüpüksimustiku põhjal. Kui mõni kirikutegelane käis ametliku delegatsiooni koosseisus välismaal või kui välismaalased külastasid Eesti NSVd, tuli alati kirjeldada ka isikute positsiooni oma kodumaal ja seda, mis kasu oli nende viibimisest ENSVs, või siis seda, mis kasu saadi välismaal teiste kirikute esindajatega kohtumistest. Peapiiskopil, metodistide superintendendil, evangeeliumikristlaste ja baptistide vanempresbüteril või nende asetäitjatel tuli raportid usuasjade volinikule kirjutada üldjuhul kahes eksemplaris.<sup>1</sup> Peapiiskop Jaan

<sup>1</sup>Joosep Tammo e-kiri Riho Saardile 7.2.2002. Joosep Tammo oli 1984. aastast Eesti Evangeeliumikristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu vanempresbüteri asetäitja ja 1992. aastast liidu president.

Kiivit noorema sõnul võis juba ainuüksi stiil reeta, kelle korraldusel raportid olid kirjutatud.<sup>2</sup> EELK peapiiskopi Edgar Hargiga suheldes omandasid vohava sovetliku retoorika ja stiili aga ka juba Soome “soomestunud” luterliku kiriku esindajad. Soome kiriku välisloimekonna sekretär Jaakko Launikari ja peapiiskop Mikko Juva on kirja pannud sellised laused: “Oleme veendunud selles, et meie kirikute suhete tugevnemine edendab Nõukogude Liidu ja Soome riikide kestvat teineteisemõistmist ja siirast soovi edendada rahuliku koosseksisteerimise eesmärgil kultuurivahetust.”<sup>3</sup>

Neisse raportitesse tuleb loomulikult suhtuda allikakriitiliselt. Joosep Tammo sõnul ei tuleks nende kogu sisu tõsiselt võtta, sest “tolleaja menüüfilmiks oli “Seitseteist kevadist hetke” ja mõnegi asjaajamise puhul pühitses eesmärk abinõu. Seda on aga tagantjärele väga raske hinnata, milline oli eesmärk ja milline abinõu”.<sup>4</sup> Kahtlemata oli avameelsus eesmärkide ja abinõude valiku puhul raske. Pole teada, kui palju vaimulikke oma välissõitude raportite sisust üldse ametivendadele rääkis. Ega ole ka teada, kui paljud vaimulikud enda “vestlusele” kutsumisest KGBsse teistele ametivendadele kõnelesid. Hilisema mere-teadlase ja matemaatiku, tollal omakirjastuslikult teoloogilisi jm kirjutisi tõlkinud ning levitanud Tarmo Soomere ülekuulamistõimikust selgub, et 1985. aasta varasuvest kuni oktoobrini kuulati üle 51 isikut, põhiliselt EELK liikmeid, Usuteaduse Instituudi õppejõude ja üliõpilasi, ning kolmkümmend neist kirjutas seletuskirja.<sup>5</sup> Ainult tosin väljakutsutuist pidas vajalikuks seda ka Soomerele mainida.<sup>6</sup> Kiiviti sõnul polnud kirikul sellisteks juhtudeks kindlat käitumismudelit, “näiteks tollane Saarte praost Toomas Paul soovitas niisugustest jutuajamistest teistele mitte rääkida”.<sup>7</sup>

<sup>2</sup>Jaan Kiiviti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002.

<sup>3</sup>Jaakko Launikari ja Mikko Juva Edgar Hargile 7.6.1981. — Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv (= EELKKA). Kirjavahetus Soomega 1975–1981.

<sup>4</sup>Joosep Tammo e-kiri Riho Saardile 7.2.2002.

<sup>5</sup>Vt Tarmo Soomere... 1987.

<sup>6</sup>Vt ECCE (Ecclesia Estoniae). Tallinn: EELK, 1986, lk 2. Selles masinakirjas paljundatud ajakirjas on lk 1–9 kirjeldatud Tarmo Soomere tegevust ja tema ülekuulamist.

<sup>7</sup>Jaan Kiiviti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002.

Selline käitumine näis meeldivat ka “organitele”, kes Soomerele vestlusel noomituse tegid, et ta oma “asjadest” nii paljudele oli rääkinud, mis tegi olukorra ka “organite” jaoks keerulisemaks.<sup>8</sup> Mõnikord paljastasid asjaosalised ehk raporti koostamise kohuselased aga ise oma ülesande. Näiteks olevat Lembit Tedder (konsistoriumi assessor 1948–1954) öelnud päris avalikult, et ta peab raporti koostama, ning hoidnud konsistoriumi koosolekul alati käes lahtist märkmikku, andes sellega mõista, et ametivennad hoollega sõnu valiksid.<sup>9</sup>

#### PEAPIISKOP JAAN KIIVIT — VÄLISKONTAKTIDE TAASTAJA JA LOOJA

1950. aastate alguseks oli Moskva aru saanud, et läbimurdmiseks läände on arukas kasutada Balti luteri kirikuid, kelle vastu seal oli suurem usaldus kui Vene Õigeusu Kiriku puhul.<sup>10</sup> Välismaal korraldatavates operatsioonides taheti kasutada ka EELK peapiiskoppi Jaan Kiivit vanemat. ENSV Ministrite Nõukogu juures oleva KGB 4. osakond oli 1954. aastal vastastikusel arusaamisel KGB 4. valitsuse 7. osakonnaga otsustanud, et Kiivit saadetakse NSV Liidu kirikute ja usuühingute delegatsiooni liikmena 1955. aasta juunis Helsingisse Maailma Rahunõukogu (World Peace Council) konverentsile. Kiiviti ülesandeks oli sõlmida isiklikud suhted Soome kiriku peapiiskopi Ilmari Salomiehega, et tema abil kohtuda Rootsi peapiiskopi Yngve Briliothiga. Eesmärgiks oli sõlmida leping või saavutada kindel kokkulepe selle kohta, et mõned Eesti teoloogid ja veel teoloogiat õppivad isikud saaksid õpinguid jätkata Stockholmi Teoloogilises Instituudis. Selle kanali kaudu oleks olnud hiljem võimalik saata luteri

<sup>8</sup>ECCE (Ecclesia Estoniae). Tallinn: EELK, 1986, lk 5. KGB töötaja “Eero” korraldas 1983. aasta sügisel käesoleva töö autoriga Tallinna Polütehnilise Instituudi sööklas kolmetunnise vestluse, mille lõpul toonitas, et sellest kohtumisest ei peaks kellelegi rääkima.

<sup>9</sup>Jaan Kiiviti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002.

<sup>10</sup>Samas.

kiriku koolitatud kvalifitseeritud agente Rootsi, kus nad oleksid imbinud nn emigrantlikesse organisatsioonidesse.<sup>11</sup>

Selle ülesande teostamiseks oli Kiiviti usaldusväärst kontrollitud kvalifitseeritud agendi “Ego” (konsistoriumi assessori Edgar Hargi) ja salajaste pealtkuulamiseadmete abil (Jürjo 1996: 163).<sup>12</sup> Kiivit täitis ülesande Helsingis ainult osaliselt, sest tal ei õnnestunud kohtuda peapiiskop Salomiehega. Siiski olid “organid” rahul, et suhted Soome kirikuga olid Tampere piiskopi Eelis Gulini abil loodud ning esialgne lubadus EELK teoloogiaõpilaste Helsingisse õppima saatmiseks saadud.<sup>13</sup>

Pärast seda anti Kiivitile samasugune ülesanne ka Inglismaa jaoks, kuhu ta juba 1955. aasta juulis Briti Kirikute Liidu kutsel Nõukogude Liidu kirikute delegatsiooni sõprusvisiidi raames sõitis.<sup>14</sup> 1955. aasta detsembris tegi KGB Kiivitile ülesandeks saata kirjad piiskop Gulinile ja Inglismaa anglikaani kiriku kanoonikule Herbert M. Waddamsile,<sup>15</sup> milles ta pidi teatama, et kirik on valmis saatma ENSVst kaks-kolm inimest Soome ja Ing-

<sup>11</sup>ENSV MN juures asuva Riikliku Julgeolekukomitee 4. osakonna ülem polkovnik Beljajev Riikliku Julgeoleku Komitee esimehele polkovnik Karpovile, 31.3.1955. Vt *Aruanded*. . . 1999: 23, 34–35.

<sup>12</sup>Jaan Kiivit arvestas pealtkuulamiseadmete võimalikkude olemasolu konsistoriumis. 1959. aastal külastas teda Moskvasse akrediteeritud ajakirjanik Bernd Nielsen-Stokkeby. Vestlus oli kulgenud esialgu pisut kõhklevalt, aga kui oli vesteldud juba ligi tund aega, tegi Kiivit ettepaneku veel pisut Toompeal jalutada. “Kui olime välja jõudnud, küsisin temalt, kas ta arvab, et konsistoriumihoones võiks olla KGB “lutikaid”. “Arvatavasti mitte, aga kunagi ei tea täpselt. Mul polegi ju teile riigisaladusi avaldada, aga värske õhu käes asetuvad rõhud ikkagi veidi teisiti” (Nielsen-Stokkeby 1993: 78–79).

<sup>13</sup>Vt *Aruanded*. . . 1999: 47. Kiiviti visiidist Helsingisse vt Saard 2005.

<sup>14</sup>ENSV MN juures asuva Riikliku Julgeolekukomitee 4. osakonna ülem polkovnik Beljajev Riikliku Julgeoleku Komitee esimehele polkovnik Karpovile, 31.3.1955. — Vt *Aruanded*. . . 1999: 23, 34–35.

<sup>15</sup>Herbert M. Waddams oli olnud 1938. aastal Lätis ja Eestis külastanud anglikaani kiriku delegatsiooni sekretär. Teise maailmasõja ajal pooldas Waddams NSV Liidu ja Inglismaa tihedat koostööd ning 1943. aasta septembris kuulus ta anglikaani kiriku kolmeliikmelisse delegatsiooni, mis viibis Moskvas Vene Õigeusu Kiriku kutsel. Delegat-

lismaa ülikoolidesse teoloogiat õppima. KGB-l oli kavas neid kanaleid kasutades saata välismaale õppima agendid “Sergei” ja “Djadja”.<sup>16</sup>

Jaan Kiivit pidas “organite” soosival teadmisel Eesti teoloogide Soomes koolitamise küsimuses Salomiehega kirjavahetust ka 1956. aastal. Rootsi kiriku peapiiskopiga ei olnud tal õnnestunud ühendust saada, aga 24. märtsist kuni 4. aprillini Nõukogude Liidus ja sel ajal 29. märtsist kuni 1. aprillini Eestis viibinud Rootsi Baptistiliidu viieliikmeline delegatsioon tegi visiidi ka EELK peapiiskopile ning andis edasi peapiiskop Briliothi tervituse.<sup>17</sup>

1957. aasta jaanuariks olid Salomiehelt ja Waddamsilt saadud ametlikud positiivsed vastused. KGB oli värvanud luteri kirikust 1956. aastal kolm uut agenti, kes õppisid Usuteaduse Instituudis.<sup>18</sup> Mõne Usuteaduse Instituudi õpilase koostööd KGBga ei ole

sioon kohtus ka NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi rahvakomissari Vjatšeslav Molotoviga. Waddamsit kasutati 1944. aasta novembris Rootsi luteri kiriku Nõukogude Liidu vastaste hoiakute muutmiseks. Kohtumisel Rootsi peapiiskopi Erling Eidemiga võeti jutuks ka Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku peapiiskopi Johan Kõpu küsimus, kes oli sama kuu alul vabanenud põgenikelaagrist, ning Eidem oli ta võtnud enda juurde elama. Waddams pidas seda negatiivse mõjuga takistuseks Rootsi luteri kiriku ja Vene kiriku suhete arengule ja teoks, mis ei paranda Rootsi kiriku mainet Nõukogude Liidu silmis. Waddams kohtus Stockholmis NSV Liidu suursaadiku Aleksandra Kollontaiga ning nad puudutasid ka Balti riikide küsimust. Waddams pooldas nende liitmist Nõukogude Liiduga, kuid soovis, et nende riikide luteri kirikutega oleks võimalik Inglismaa anglikaani kirikul jätkata enne Teist maailmasõda sõlmitud sidemeid. Rootsist sõitis Waddams edasi Soome, et meelestada Soome kirikutegelasi Nõukogude Liidu suhtes positiivsemaks. Balti küsimus ei jäänud ka seal kõrvale. Eesti ja Läti annekteerimist pooldas peale Waddamsi ka Helsingi Olaus Petri koguduse õpetaja Folke Palmgren. Vt Ketola 1997: 223, 226–227, 230–231, 239.

<sup>16</sup>Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1955. aastal. Vt *Aruanded*. . . 1999: 47.

<sup>17</sup>Eesti Riigiarhiiv (= ERA), f R-1989, n 1, s 27; Kirikuelu. . . 1957.

<sup>18</sup>Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Vt *Aruanded*. . . 2000: 117, 120–121.

eitanud ka Jaan Kiivit noorem.<sup>19</sup> 1958. aasta oktoobris suundus kaheks aastaks Oxfordi õppima Tallinna Kaarli koguduse 2. pihtkonna õpetaja, Usuteaduse Instituudis eelmisel aastal kreeka keele õpetajana alustanud Kaide Rätsep (Mikk 2011: 12–13, 16).

Soome luterlased hakkasid 1950. aastate keskel ettevaatlikult sõlmima suhteid Vene Õigeusu Kirikuga. Kirikute Maailmanõukogu (KMN) Bossey (Château de Bossey) Oikumeenilises Instituudis hakati üha enam tähelepanu pöörama ortodoksides ja protestantides vastuoludele.<sup>20</sup> Maailmanõukogu silmis oli Soomel eriasend ida ja lääne piiril. Teiseks oli Soomes kaks rahvakirikut, luteri- ja ortodoksikirik elanud kõrvuti juba sajandeid.<sup>21</sup> KMN soovis, et luterlik Soome looks arutelusidemed Vene kirikuga.<sup>22</sup>

Esimene rahvusvaheline Ida ja Lääne probleeme käsitlev kinine konverents toimus 1958. aasta mais Soomes. Vene kiriku esindajad kohale ei ilmunud.<sup>23</sup> Teisele rahvusvahelisele konverentsile 1959. aasta mais oli aga peale Vene kiriku esindajate kutsutud ka peapiiskop Jaan Kiivit.<sup>24</sup> Kutse põhjuseks võis olla 1958. aasta juunis Varssavis toimunud Kirikute Maailmanõukogu

<sup>19</sup>Jaan Kiiviti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002.

<sup>20</sup>Inga-Brita Castrén Martti Simojoelle 11.2.1953. — Oulu Maakonnaarhiiv (= OMA) SIM4 Ab: 4/1.

<sup>21</sup>Selostus Kirkon kulttuuriasiain neuvottelukunnan yhdessä Bosseyn ekumeenisen instituutin kanssa toukokuussa 1958 Seurakuntaopistolla järjestämistä keskustelukokouksista. — Seurakuntaopiston arhiiv Järvenpääll (= SOA). Luther-opiston ja Seurakuntaopiston johtokunta Pöytäkirjat 1950–59.

<sup>22</sup>Kirkon kulttuuriasiain neuvottelukunnan kirjeenvaihtoa 1956–60. — SOA. Muut toimintaa kuvaavat asiakirjat 1952–1963.

<sup>23</sup>Selostus Kirkon kulttuuriasiain neuvottelukunnan yhdessä Bosseyn ekumeenisen instituutin kanssa toukokuussa 1958 Seurakuntaopistolla järjestämistä keskustelukokouksista; Matkakertomuksia + niihin liitt. muuta materiaalia — Ekumeeninen toiminta 1950–1965; Kirkon kulttuuriasiain toimikunta 1956–1960 — Kokouksia 1958 ja niihin liit. tynyttä aineistoa. — SOA. Luther-opiston ja Seurakuntaopiston johtokunta Pöytäkirjat 1950–59.

<sup>24</sup>Seppo A. Teinonen Eelis Gulinile 10.4.1959. — Kansallisarkisto Helsingis (= KA). Eelis Gulinin kokoelma 602:258, kaust 19.

peasekretäri Willem Visser 't Hoofti, asepresidendi Clark Frey ja Luterliku Maailmaliidu (LML) peasekretäri Carl Lund-Quisti kohtumine Kiivitiga, mille käigus tunti huvi, kas Vene kirik ja EELK oleksid huvitatud liitumisest KMNiga. Visser 't Hooftil õnnestus veenda Kiivitit, et ta esitaks vastava avalduse 1961. aastal KMNi kolmandal täiskogul New Delhis (Saard 2006: 32). Moskva oli jõudnud arusaamisele, et läänes laialt ka kirikutes levinud nõukogudevastasele propagandale piiri panemiseks on kasulik Vene kirik ja teised Ida-Euroopa kirikud liita rahvusvaheliste kirikuorganisatsioonidega.

1959. aasta augustis saatis Kiivit peapiiskop Salomiehele ja piiskop Gulinile küllakutse Eesti NSVsse, millele oli lisatud kutse ka Läti NSVsse.<sup>25</sup> Visiit tuli siiski edasi lükata järgmisesse aastasse ja Salomiehe asemel pidi Eestisse tulema Helsingi piiskop Martti Simojoki.<sup>26</sup> Kiivit lootis, et suhted vennaskirikuga muutuvad siitpeale loomulikumaks.<sup>27</sup> 1960. aasta juunis teatas Kiivit Gulinile, et Simojoele on viisa saamisega probleeme, ja küsis, kas Gulin oleks valmis sõitma Eestisse, kui Soome — Nõukogude Liidu Sõprusühing kutsuks teda kui eraisikut.<sup>28</sup> Gulin oli segaduses. Talle näis, et kui ta sõidaks, siis oleks justkui kiidetud teatud poolt heaks piiskop Simojoe võõrastamine. Teisalt aga rääkis KMN, et ida suunal oleks kõige tähtsam luua rohkesti suhteid üle igasuguste aateliste piiride. Gulin ei tahtnud Eestisse sõita ilma kiriku toetuse ja õnnistusega. Kui kirik toetab, siis külastaks ta vennasrahvast meelsasti.<sup>29</sup>

<sup>25</sup>J. Kiivit I. Salomiehele 5.8.1959. — KA. Ilmari Salomies 602:241, kaust 15.

<sup>26</sup>Aimo T. Nikolaisen laatima 17.11.1959 KUT kokouksen pöytäkirja § 5. — Kirkkohallituksen arhiiv Helsingis (= KHA). KUT Pöytäkirjoja 1954–1973.

<sup>27</sup>J. Kiivit I. Salomiehele 8.2.1960. — KA. Ilmari Salomies 602:241, kaust 15.

<sup>28</sup>J. Kiivit E. Gulinile 21.6.1960. — KA. Eelis Gulinin kokoelma 602:258, kaust 25.

<sup>29</sup>E. Gulin I. Salomiehelle 11.7.1960. — KA. Ilmari Salomies 602:241, kaust 11.

Soome kiriku välistoimikond otsustas siiski, et 1960. aastal ei saadeta kedagi Eestisse, kui juba kokku lepitud Simojoe ja praost Samuel Lehtose sõit peaks ära jääma. Aimo T. Nikolaise arvates oleks sõprusühingu kaudu sõitmine muutnud kogu küsimuse poliitiliseks, aga seda tahtis kirik vältida. Oli kaks eri asja, kas olla kirikute või poliitilise loomuga organisatsioonide külaline. Nikolaise arvates oleksid nõukogude võimuesindajad tõlgendanud Gulini visiiti ametliku visiidina ning

nüüd on lisaks veel nii, et korralikku Kiivitit ei tule meil haletseda, sest ta võib meiega (ikka ja jälle) kohtuda. Tuleks pääseda kohtama eestlastest koguduseliikmeid ja vaimulikke, aga kas on selleks mingeid garantiisid, kui sõprusühing on koostanud kogu programmi ning keegi on alati kõrval pealt kuulamas? Ida-Saksa kontaktid on olnud hinnalised seetõttu, et oleme olnud ainult kirikute külalised. Teadagi on võinud olukorrad idabloki maades muutuda nii palju raskemaks, et sinna enam ei pääse ilma poliitilise külje heakskiitmise hinnata. [---] Võib-olla ühel hetkel tuleb kellelgi tuua ennast ohvriks ja oma reputatsiooni hinnaga minna sellistele poolpoliitilistele koosolekutele ja teha selliseid visiite, et idabloki kirikutega vähemalt mingisuguseidki kontakte saaks alles hoida. Esialgu aga hoiame siiski puhtalt mittepoliitiliste kontaktide liini. On ju meie maa olukord eriti delikaatne.<sup>30</sup>

Eelis Gulin teatas Kiivitile, et ta peab

sõprust Soome ja Venemaa vahel äärmiselt väärtuslikuks asjaks. See sõprus on kindlasti tulnud meile kingitusena Jumalalt. Tahan igati ka omalt poolt tugevdada seda. Aga kui ma tuleksin ühingu kutsel, siis käsitatakse seda siin poliitilisena, sest selle ühingu tegevus on olnud siin meil poliitiline. [---] Ja minul tuleb hoiduda kõigest niisugusest, mis oleks poliitiline, sest kirik peab toimima poliitikast kõrgemal.<sup>31</sup>

Nikolainen kohtas Kiivitit Taanis Euroopa kirikute konverentsil. Ta oli murelik, et piiskop Simojoele ei olnud antud sisesõiduvõimalust. Ühiselt aga jõuti järeldusele, et enam ei tule teha katseid Gulinit ja Simojoe Eestisse kutsuda. Kiivit väljendas

<sup>30</sup>A. T. Nikolainen E. Gulinile, *s.a.* — KA. Eelis Gulinin kokoelma 602:258, kaust 13.

<sup>31</sup>E. Gulin J. Kiivitile 21.7.1960. — EELKKA. Kirjavahetus Soomega 1956–1964.

siiski lootust, et Salomies võiks ehk sellegipoolest üritada tulla — kas otse Eestisse või siis Moskva kaudu, kus elav soomlaste kogukond oleks juba ise heaks sõidu põhjuseks. Nikolainen toetas ideed, aga ei tahtnud seda küsimust siiski esile tuua Soome kiriku välisloimekonnas. Kiivit oli omakorda nõus tulema uuesti Soome, kui see vaid kergendaks vastastikuste suhete sündi.<sup>32</sup>

Kavatsetud Soome-külustus jäi Jaan Kiivitil 1960. aastal siiski ära.<sup>33</sup> 1961. aasta aprillis külastas Ungari luterliku kiriku delegatsioon eesotsas piiskop Zoltán Káldyga Soomet ja kohtus ka Helsingi piiskopi Simojoeaga. Káldy esitas talle kutse Ungarisse ja lubas kindlustada, et ükskõik kelle Soome kirik Ungarisse saadab, antakse talle viisa. Simojoki küsis seepeale, kas Káldy saaks ka selles mures neid aidata, et ta saaks viisa Nõukogude Liitu, sest Soome kirik tahaks sõlmida suhteid Eesti luterliku kirikuga, aga nõukogude võimuorganid ei ole talle seni viisat andnud. Káldy vastas, et ta proovib seda teha (Beszámoló. . . 2014: 572–573).<sup>34</sup> 1961. aastal oleks ta pidanud sõitma KMNi täiskogule Indiasse New Delhisse, kus pidi vastu võetama uute liikmetena Vene Õigeusu Kirik ja ka EELK, aga viimasel hetkel keelas Moskva sõidu. “Mina olin kaua aega ka selles teadmises, et sõidan vaatlejana New Delhisse, aga viimasel minutil jäi ometi sõitmata,” kirjutas Kiivit.<sup>35</sup> “Kirikute Maailmaliitu astumiseks avaldasime soovi. On ju Eesti Kirik ökumeenilise liikumise algusest töötanud kaasa ja võtnud osa kõikidest üritustest, ainult Maailmaliidu rajamisest ei ulatunud meieni sel ajal ühtki teadet ja me ei saanud osa võtta ka töö ametlikust algusest. Vähe on, mida meie saame kaasa aidata ökumeenilises töös. Aga meil on tahtmine seista ühes rivis teiste kristlastega,” kirjutas Kiivit ja lisas, et 1962. aastal Genfis käies

<sup>32</sup>A. T. Nikolainen I. Salomiehele 9.10.1960. — KA. Ilmari Salomies 602:241, kaust 12.

<sup>33</sup>J. Kiivit I. Salomiehele 29.12.1960. — EELKKA. Kirjavahetus Soomega 1955–1964.

<sup>34</sup>Soome vaimulikud informeerisid Káldyt, et Simojoe vennapoeg Elias Simojoki oli olnud “halvamaimeline fašist”, kes langes sõjas Nõukogude Liidu vastu. Tema nõbu Sakari Simelius oli aga Soome sõjaväes kindral. Raporti koostas agent “Szamosi” kapten Imre Lovászile. — Täna Jussi Rytköneni abi eest ungarikeelsete dokumentide tõlkimisel.

<sup>35</sup>J. Kiivit E. Gulinile 22.12.1961. — Samas.

toimus peasekretär Visser ’t Hooftiga pikem vestlus, milles too avaldas arvamust, et EELK vastuvõtmiseks augustis ei ole enam takistusi.<sup>36</sup> EELK võeti KMNi liikmeks vastu Pariisis 1962. aastal 7.–16. augustini toimunud täidesaatva komitee istungil, millest Kiivit sai loa osa võtta ainult vaatlejana.<sup>37</sup>

Martti Simojoki kutsus Kiiviti ametlikult visiidile 1962. aasta aprilliks ettekäändega, et ta tutvuks paremini Soome kirikueluga.<sup>38</sup> Kiivit saatis kutse edasi usuasjade volinikule ja teatas, et suhete organiseerimine Soome kirikuga aitab pääseda lähemale Skandinaavia kirikutele ning normaliseerida kirikute suhteid.<sup>39</sup> Kiivit sai Soome viisa siiski alles järgmisel aastal, mil tal lubati sõita Luterliku Maailmaliidu üldkoosolekule Helsingisse. Seal võeti Eesti NSV ja Läti NSV luteri kirikud LMLi liikmeks. Enne seda sõitu jõudis Kiivit saata Salomiehele kirja, milles tegi ettepaneku kolme- või neljaliikmelisel Soome kiriku delegatsioonil külastada võimaluse korral 1963. aasta septembris Tallinna ja Riia.<sup>40</sup> EELK delegaadidena sõitsid Helsingisse peapiiskop Jaan Kiivit, praost Robert Kannukene ja pastor Toomas Paul (Malkavaara 2002: 317). Helsingisse soovis väga pääseda ka Soome kirikueluga enne Teist maailmasõda lähedalt tuttav olnud pastor August Arumäe. “Kuid sinna mina ei pääse. Meilt pidi tulema vaid kolm ametlikku esindajat ja mina ei ole mitte nende seas. . . On küll kahju, kuid tuleb leppida,” kirjutas ta.<sup>41</sup>

<sup>36</sup>J. Kiivit E. Gulinile 5.7.1962. — EELKKA. Kirjavahetus Soomega 1955–1964.

<sup>37</sup>Väljavõte EELK peapiiskopi otsuste raamatust 3.8.1962. — EELKKA, sari 11 säilik 234 Jaan Kiivit. Vt lähemalt Malkavaara 2002: 287.

<sup>38</sup>M. Simojoki J. Kiivitile 16.2.1962. — EELKKA. Kirjavahetus Soomega 1956–1964.

<sup>39</sup>M. Simojoki J. Kiivitile 16.2.1962. — Samas.

<sup>40</sup>J. Kiivit I. Salomiehele 25.2.1963. — KA. Ilmari Salomies 602:241, kaust 15.

<sup>41</sup>A. Arumäe M. Simojokile 29.3.1963. — OMA. Sim4 Ab:2.

SOOME KIRIKU DELEGATSIOONID EESTIS  
1960. AASTATEL

Eesti ja Läti luteri kirikute peapiiskoppide kutsel alustas Martti Simojoki 12. veebruaril 1964 visiiti NSV Liitu.<sup>42</sup> Delegatsiooni koosseisu kuulusid professor Aimo T. Nikolainen ja praost Samuel Lehtonen. Simojoki kirjutas Kiivitile, et tal oli olnud võimalus rääkida eelseisvast visiidist ka president Urho Kaleva Kekko-sele, kes oli sellest olnud väga huvitatud.<sup>43</sup> Kekkonen oli julgustanud Simojokit sõnadega “Mine pealegi, aga ära räägi poliitikast” (Niiranen 2000: 221). Juba Helsingi raudteejaamas sai Simojoki teada, et ka Vene Õigeusu Kiriku esindajad olid huvitatud delegatsiooniga kohtumisest. Leningradi vaksalis tervitaski soomlasi kõigepealt Leningradi ja Laadoga metropoliit Nikodim (Boris Rotov, KGB agendinimi “Adamant”). Kiivivil tuli oma etteastet oodata tagapool. Soomlased said aru, et peasjalikult olid nad õigeusu kiriku ning alles seejärel ka Eesti ja Läti luterlike kirikute külalised.<sup>44</sup>

See oli Soome luteri kiriku delegatsiooni esimene ametlik visiit Eestisse pärast Teist maailmasõda. Tallinnas olid delegatsioonile Balti jaama vastu tulnud EELK Konsistooriumi liikmed Julius Voolaid, Edgar Hark ja Georg Klaus ning Tallinna pastorid Kaide Rätsep ja Kuno Pajula, kõik ühtlasi “organitesse” värvatud agendid “Rahula”, “Ego”, “Tammur”, “Ants” ja “Rein”, ning lisaks kohalikud Vene Õigeusu Kiriku esindajad (nimesid ei ole mainitud).<sup>45</sup> Esimesel päeval kohtuti Raekojas Tallinna linna täitevkomitee esimehe Johannes Unduskiga. Vastuvõtul olid ka Kotka linnavalit-

<sup>42</sup>M. Simojoki J. Kiivitile 27.1.1964. — EELKKA. Kirjavahetus Soomega 1956–1964.

<sup>43</sup>M. Simojoki J. Kiivitile 27.1.1964. — Samas.

<sup>44</sup>Lyhennetty keskustelupöytäkirja luterilai-ortodoksia neuvottelija valmisteleavasta seminaarista 7.12.1973 Helsingissä, 2 §. — KHA. KUT Järvenpää 1974 Valmisteluseminaarinen aineisto; Martti Simojoen puhe Eero Huovisen vastaanotolla 27.5.1992. — KHA. KUO videonauha VOK:n ja ELK:n neuvottelut 5/1992.

<sup>45</sup>Piiskop Aleksius (agent “Drozdov”) oli olnud piiskop Martti Simojoe visiidi korraldaja. Vt Sõtšov 2008: 134–135, kes küll eksib visiidi toimumise ajaga, pidades veebruari asemel selleks aprilli.

suse esindajad. Pärast seda näidati Tallinnfilmis ENSVd tutvustavaid filme.<sup>46</sup> August Arumäel õnnestus peapiiskop Kiiviti abiga selleks ajaks Tallinna tulla ja võtta osa Kiiviti kodus korraldatud õhtusöögist, ühisest lõunasöögist ja ühisest ooperikülalastusest Estonia teatris (Arumäe 2005: 446–447).

Simojoki ja Nikolainen tundsid huvi, kas EELK on valmis saatma oma vaimulikke luterlaste ja ortodoksia oikumeenilistele kohtumistele. Eesti ja Läti kirikud on pikka aega olnud seotud ida ja ortodoksliku maailmaga ning mõistavad ida ja õigeusu paremini kui lääne esindajad. Seega võinuksid nad soomlaste arvates aidata ehitada silda ida ja lääne vahel. Soomlased küsisid ka, miks EELK ei saanud üliõpilasi Helsingi ülikooli usuteaduskonda, kuigi ammu oli teatatud valmisolekust võtta Eestist vastu stipendiaate. “Kas meil ei lubata saata noori pastoreid täiendama oma teoloogilist haridust teistes riikides?” küsisid soomlased otse. Kiivit vastas, et EELK-l on juba Kaide Rätsep Oxfordis<sup>47</sup> ja seal oli stipendium ootel veel teistegi jaoks. Kiivit mainis ka Kuno Pajula õpinguid Göttingeni ülikoolis. Kiivit teatas, et kirik on valmis saatma pastoreid luterlikesse usuteaduskondadesse, aga eelkõige peetakse vajalikuks saata neid, kes on võimelised ka akadeemiliseks tööks. Soomlased soovisid arendada suhteid Balti luterlike kirikute vahel veel ka sellises vormis, et pastorid (soovitavalt koos abikaasaga) sõidaksid neile sobival ajal Soome puhkama. Kiivit kiitis ettepanekut, aga lisas, et puhkuse veetmine Eestis on odavam, väites, et Eesti vaimulikud tahavad puhata pigem kodus keskkonnas ja kui pidada silmas vastastikkust, siis oli ta sunnitud soomlastele kõheldes ütleva, et kuidas see võiks küll nende arvates välja näha. Põhimõtteliselt toetas ta ideed, et konverentsidele kutsutakse Eesti vaimulikke, kes võivad siis pärast konverentsi veel nädala või kahe jooksul tutvuda ka maa ja kirikutega. Kohtumisel räägiti veel kirjanduse saatmisest ja võimalikust trükipaberi hankimisest, aga Kiivit teatas viisakalt, et kohalikest riiklikest ressurssidest on kiriku vajadused olnud seni kaetud. Kiivit tundis

<sup>46</sup>Soome luterliku kiriku delegatsiooni (M. Simojoki, A. Nikolainen, S. Lehtonen) külaskäik 12.–27.2.1964 ja piiskop A. Lauha ja toompraost O. Paarma külaskäik NSVL-i 19.8.–2.9.1965. EELKKA.

<sup>47</sup>Kaide Rätsep ei olnud 1964. aastal enam Oxfordis; ta õppis seal 1958–1961.

huvi, miks Skandinaavia kirikud ei ole osa võtnud Praha Kristlikust Rahukonverentsist. Vastuses toonitati, et Skandinaavias arvatakse, et teoloogiline vundament sellel konverentsil ei ole piisavalt selge, kuid viimasel ajal on selles suhtumises märgata paranemist. Soome kirik saab Praha Kristliku Rahukonverentsi materjale ja on nende sisuga tuttav, aga nad on otsustanud veel oodata, kas töö Prahast muutub sisukamaks või tulevad äkki hoopis uued inimesed lähemal ajal võimu juurde, kes peavad silmas ainult poliitilisi eesmärke. Soomlastele olid nende enda sõnul teada raamid, milles töötavad kirikud NSVLis. Samuti teadsid nad administratiivsetest abinõudest ja maksudest kirikutele ning küsisid, miks vastuvõtjad siis on tellinud iga päev nii palju sööki, aga vastuvõttudel jääb sellest suur osa järele. Lisaks hämmastas neid nõukogude inimeste headus, mis tuli esile juhuslikes kohtumistes. “Kuigi meie külalised tahtsid esmaselt tutvuda luteri kiriku eluga, said nad kohe aru, kui hästi võtsid neid vastu kõik meie maa organid. [---] Simojoki ütles, et ta mõistab hästi, kui tähtis on Soomele head suhted NSVL-ga. See on neile kõige tähtsam.”<sup>48</sup>

Martti Simojoki põimis Eesti-sõidust saadud kogemuse ja informatsiooni juba sama aasta suvel ilmunud raamatusse *Religioon või Jumal* (Uskonto vai Jumala), milles hindas Nõukogude ühiskonna ja seaduste mõju kirikutele Eestis kriisiks (Simojoki 1964: 45). Nõukogude Liidu ja kommunismi kriitikat tehti 1960. aastate Soomes üsna vähe. Näiteks piiskop Eelis Gulini juba 1961. aastal ilmunud raamatu *Kirik ja tööliikumine* (Kirkko ja työväenliike) jõudmist Eestisse ja paigutamist EELK Usuteaduse Instituudi raamatukokku võib pidada imeks. Suurema osa raamatust hõlmab kommunismi ja sotsialismi analüüs, mis päädib tõdemusega, et aatena on see ebaõnnestunud. Kõneldes Eesti annekteerimisest Nõukogude Liitu, ei kasuta Simojoki siiski sõna “miehitys” (okupatsioon), vaid neutraalsemat väljendit “liitettiin” (liideti; Simojoki 1964: 45).

Soomlaste visiidil oli kindlasti ka avaram välispoliitiline tähtsus, sest see ei olnud Soome presidendi Kekkose ja Soome

<sup>48</sup> Soome luterliku kiriku delegatsiooni (M. Simojoki, A. Nikolainen, S. Lehtonen) külaskäik 12.–27.2.1964 ja piiskop A. Lauha ja toompraost O. Paarma külaskäik NSVL-i 19.8.–2.9.1965. EELKKA.

välispoliitiliste huvidega vastuolus. Estofiilist Kekkose visiit Eestisse toimus peaaegu kohe pärast Simojoe juhitud delegatsiooni külaskäiku ehk 11.–14. märtsini 1964. Sellele seigale ei ole ajaloolased tähelepanu pööranud (Sepp 2000: 2397). Kiivit kohtus Kekkosega Tallinnas ja uskus, et see visiit tihendab Eesti ja Soome suhteid.<sup>49</sup> Pärast seda tärkasid mõlemal pool lahte suured lootused tihedamateks vastastikusteks sidemeteks. Nikolainen palus juba juunis, et Simojoki küsiks Kiivitilt, kes eestlastest saaksid tulla Skandinaavia vaimulike konverentsile, kuhu oli Soome Pappisliitto kutsunud ka Ungari ja Ida-Saksa vaimulikke.<sup>50</sup> Kiivit omakorda esitas 30. detsembril 1964 (protokollis ekslikult 1965) Simojoele uue küllakutse Eestisse. Kiriku välistoimkond otsustas tema asemel sel korral Eestisse saata piiskop Aarre Lauha.<sup>51</sup> Ka Läti luteri kiriku peapiiskop Gustavs Turss oli Kiiviti kutsega liitunud ja kutsunud 12. veebruaril 1965. aastal kirjutatud kirjas soomlasi Lätti. Otsustati, et delegatsiooni koosseisu, kes külastavad juulis-augustis Eestit ja võimaluse korral ka Lätti, kuuluvad piiskop Lauha ja toompraost Oskar Paarma.<sup>52</sup>

ENSV Ministrite Nõukogu usuasjade voliniku arhiivis on nii Lauha kui ka Paarma elulookirjeldus, mille koostajaid ei ole mainitud. Kuna samas kontekstis räägitakse ka Kiiviti 1965. aasta jaanuari sõidust Soome ja kohtumisest Tampere toompraost Oskar Paarmaga, võib selle üheleheküljelise masinakirjas dokumendi koostaja olla ka Kiivit ise, sest täpselt samasugused *curriculum vitae*’d leiduvad ka EELK Konsistooriumi arhiivis.<sup>53</sup> Dokument on kuupäevastamata, kuid selle alguses mainitakse, et soomlaste delegatsioon peaks saabuma Eestisse 19. augustil 1965. Piiskop Aarre Lauha kohta kirjutatakse, et ta on progressiivne kirikutegelane, kes pooldab Soome sõbralikku koostööd Nõukogude Liiduga.

<sup>49</sup> J. Kiivit A. T. Nikolaisele 3.4.1964. — KA. Aimo T. Nikolaisen arkisto, karp 4.

<sup>50</sup> A. T. Nikolainen M. Simojoele 6.6.1964. — OMA. Sim4 Ab:21/17.

<sup>51</sup> Suomen KUT 6.2.1965 kokouksen pöytäkirja § 5. — KHA. KUT Pöytäkirjoja 1954–1973.

<sup>52</sup> Suomen KUT 5.3.1965 kokouksen pöytäkirja § 4, § 6. — Samas.

<sup>53</sup> Soome luterliku kiriku delegatsiooni (M. Simojoki, A. Nikolainen, S. Lehtonen) külaskäik 12.–27.2.1964 ja piiskop A. Lauha ja toompraost O. Paarma külaskäik NSVL-i 19.8.–2.9.1965. — EELKKA.



Seetõttu peeti Lauha head vastuvõttu eriti tähtsaks, et “tugevdada meile sõbralike kirikumeeste ringi Soomes”. Paarma puhul osutatakse sellele, et ta on Soome kõige progressiivsema piiskopi Eelis Gulini esimene asetäitja ja see “on paljutähendav”. Gulini oli algusest peale toetanud Soome sõbralikku koostööd Nõukogude Liiduga ja saanud endale seetõttu Soomes hüüdnime “Punane Piiskop”.<sup>54</sup>

Kaheliikmelist Soome kiriku esindust võeti vastu üsna luksuslikult. Restorani Tallinn direktorilt oli nende jaoks tellitud kõrgel tasemel toitlustamine ja Tallinna sõiduautodepargi direktorilt mikrobusse sõitudeks linnas ja väljasõitudeks Hagerisse, Märjamaale, Pärnu-Jaagupisse ja Pärnusse. Lisaks kuulus kohustuslikku programmi kohtumine Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu, Ajaloomuuseumi ja Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariikliku Liidu lasteaia külastamine. Külalised võtsid kaasa kunstiteoseid (maale) ja “kiitsid me kultuurilise elu kõrget taset, mis põhjeneb majandusliku elu korraldusel”. Pärast koju jõudmist ei tundnud nende külaskäigu vastu huvi mitte üksnes peapiiskop Simojoki, vaid ka president Kekkonen ja välisminister Ahti Karjalainen, kes hindasid reisi väga kõrgelt kui head panust välissuhete arendamisesse. Tugevamad kirikliku rahuliikumise pooldajad Soome kirikus olid raport koostaja hinnangul peapiiskop Simojoki, Gulini ja Lauha.<sup>55</sup>

#### PEAPIISKOP JAAN KIIVITI VÄLISSÕITE PIIRATAKSE

Järgmistel aastatel hakati Kiiviti sõite Soome aga juba silmanähtavalt takistama.

Aimo T. Nikolainen saatis 1966. aastal Kiivitele ja pastor Paul Saarele küllakutse Kouvolas peetavale kirikuõpetajate konverentsile. Septembriks polnud nad veel vastust saanud, kas neile an-

<sup>54</sup>Rahvusvahelised suhted 1964–1974. — ERA, f R-1989 n 1, s 82.

<sup>55</sup>Soome luterliku kiriku delegatsiooni (M. Simojoki, A. Nikolainen, S. Lehtonen) külaskäik 12.–27.2.1964 ja piiskop A. Lauha ja toompraost O. Paarma külaskäik NSVL-i 19.8.–2.9.1965. — EELKKA.

take viisa või mitte.<sup>56</sup> Soome Kiriku Kogudustetöö Keskliidu peasekretär Olavi Vuorela kutsus Kiiviti võtma osa 6.–8. jaanuaril 1967 Vaasas peetavatest kirikupäevadest, mis olid seotud Soome iseseisvuse 50. aastapäevaga. Kirikupäevadel pidi esinema ka president Kekkonen ja ühtlasi pidi sinna saabuma Luterliku Maailmaliidu peasekretär André Appel. Soome kiriklik ajakirjandus oli reklaaminud Kiiviti kui üht peaesinejat.<sup>57</sup> Kiivit kirjutas usuaşjade volinikule, et teda on kutsutud ka 9.–12. jaanuarini 1967 Prantsusmaale Praha Kristliku Rahukonverentsi töökomitee oikumeenilisele koosolekule. Ta palus teatada, millisele koosolekule neist lubatakse tal sõita.<sup>58</sup>

Usuaşjade volinik aga Vaasa kirikupäevadele sõiduks Kiivitele luba ei andnud. “Me ei tea, miks meie usuaşjade nõukogu luterlaste suhteid ei pea millekski. Ma ei mõista, kas see jõhutub võhiklikust tõsiasjade ignoreerimisest, et Soome kirik alati teiste kirikute ees on tunnistanud, heanaaberlike suhete arendamist nõukogude liidu rahvastega.”<sup>59</sup> Kiivit kirjutas sõiduraskustest ka Eelis Gulinile: “Valuuta pärast tõmmatakse meil huvireisid maha kavast. . . Välisreise on mul olnud viimasel ajal vähem. Meil on uus religioonide nõukogu ja see toetab minu mulje järele rohkem õigeusu kiriku sidemeid teiste kirikutega.”<sup>60</sup>

Pole teada, kas Kiivit ka Prantsusmaale sõita sai. Kirikus liikusid jutud Kiiviti ebasoosingu kohta. Arumäe sõnul seletanud assessor Hark “ähmaselt, nagu oleks Kiivit viimati välismaal käies saanud kokku “soovimatute isikutega” ja et juba siis taheti teda ametist tagandada, kuid kardeti skandaali”. Arumäe seda Hargi versiooni ei uskunud, sest Kiivit olevat olnud väga ettevaatlik ega rääkinud avalikult midagi sellist, mis võinuks teda kahjustada (2005: 455–456). Usuaşjade voliniku määrusega sunniti aga

<sup>56</sup>J. Kiivit A. T. Nikolaisele 12.9.1966. — KA. Aimo T. Nikolainen, kaust 4.

<sup>57</sup>Vt *Kotimaa*, nr 86, 18. XI 1966; *Sana*, nr 47, 17. XI 1966.

<sup>58</sup>J. Kiivit M. Tederile 29.11.1966. — EELKKA, sari 11, säilik 234 Jaan Kiivit.

<sup>59</sup>J. Kiivit A. Lauhale 16.2.1967. — EELKKA. Kirjavahetus Soomega 1966–1967.

<sup>60</sup>J. Kiivit E. Gulinile 25.2.1967. — KA. Eelis Gulini kogu 602:258, kaust 25.

eluaegseks peapiiskopiks valitud Kiiviti siiski 31. augustil 1967 esitama avaldust, milles ta teatas, et lahkub peapiiskopi kohalt tervislikel põhjustel, aga samas sooviga “vastavalt oma jõule ja võimetele” edasi töötada EELKs seni, kuni ta seda suudab või teda vajatakse. Kirikukogu rahuldab Kiiviti lahkumisavalduse 12. oktoobril.<sup>61</sup> Seejärel peapiiskopi asetäitjaks määratud Edgar Hark rõhutas Kiiviti ordinatsioonipäeva õnnitluses muu hulgas ka tema välissõite ja populaarsust, mis olid aidanud EELK-le maailmas positiivset mainet luua.<sup>62</sup> Kaide Rätsepa sõnul oli Kiivit muutunud “legendaarseks kujukse evangeelses maailmas”, kellega olid püüdnud kohtuda isegi sellised silmapaistvad teoloogid nagu Karl Barth. Sellise populaarsuse saladuseks olevat olnud Kiiviti demokraatlikkus, sest ta ei otsinud suhtluses ainult teiste riikide kirikujuhtide seltskonda (Rätsep 1966: 40). Järgmine EELK peapiiskop Alfred Tooming andis 25. augustil 1969 Taani ringhäälingule intervjuu, milles ütles, et Kiivit lahkus ametist haiguse tõttu ja mitte Moskvast tulnud käsu peale. Lisaks teatas ta, et Eestis on umbes 300 000 luterlast, kuid liikmeskond kahaneb, “kuna paljud end kirikust eemale hoiavad”. Ta märkis veel, et kuna kirik on riigist lahutatud, siis on “kirik õnnelik”, et saab ENSVs olemas olla tõelise rahvakirikuna, “kelle materiaalsete väljaminekute eest hoolitseb rahvas ise, ja kes ise korraldab ka oma sisemist elu”. Tema sõnul kohtuvad usklikud ja ateistid aeg-ajalt diskussioonideks<sup>63</sup> (Okup. . . . 1969).

Elmar Salumaa võtab Jaan Kiiviti välissõitude ajal saavutatud tulemused aga kokku nii:

Oma välisreisidel, millistel muide alati oli oma kindel siht ning otsustarve, ei olnud peapiiskop Jaan Kiivit millalgi mingi huvireisija, vaid asjatundlik vaatleja [---]. Kui välismaine propaganda, milles ka

<sup>61</sup>J. Kiiviti avaldus EELK Konsistooriumile 31.8.1967. — EELKKA, sari 11, säilik 234 Jaan Kiivit; EELK Konsistooriumi väljavõtte protokoll nr 6, 31.8.1967; Raamitud. . . 1997.

<sup>62</sup>Peapiiskopi asetäitja J. Kiivitile 15.7.1968. — EELKKA, sari 11, säilik 234 Jaan Kiivit.

<sup>63</sup>Töenäoliselt pidas Tooming silmas 1963. ja 1967. aastal ajalehe *Edasi* algatusel Tartus toimunud kinniseid diskussioone teoloogide ja ateistide vahel. Vt *Edasi*, nr 81, 23. IV 1963; nr 76, 31. III 1967.

emigrantlikud kirikutegelased agaralt kaasa löid, neil aegadel kuulduki levitas kirikute “katakombiseisundist” meie kodumaal, siis oli peapiiskop Jaan Kiivit üks neid, kelle isik ja sõnad veensid vastupidises ja kelle külaskäigud suuresti kaasa aitasid lojaalsete sidemete väljakujunemisele väliskirikutega. Ta oli sügavalt veendunud teadmises, et kirikul on oma kindel osa ja ülesanne nii ühe rahva piires kui ka rahvusvahelises ulatuses täita vastastikuse mõistmise ja sõpruse süvendamisel ning kõikide inimeste ühtekuuluvuse ja solidaarsuse viljelemisel ka neis olukordades, kus tegemist on erinevate ühiskondlike formatsioonide ja ideoloogiatega. Usalduslikud kontaktid suurte oikumeeniliste organisatsioonide ja nende juhtidega hajutasid pahahtliku propaganda põhjustatud eelarvamusi, samuti nende juhtide korduvad visiidid meie kirikule, kus nad võisid kohapeal tutvuda kiriku ja koguduste tegevuse ja seisukorraga. Kõige selle tulemuseks oli, et koos teiste Nõukogude Liidus tegutsevate kirikutega ka EELK ilma takistuste ja vastuseisuta võeti ühelt poolt Kirikute Maailmaliidu, teisalt aga Luterliku Maailmaliidu täisõiguslikuks liikmeks, kus senini meie kirikut olid “esindanud” vaid emigrantlikud ringkonnad, kelle halvustavale propagandale tehti sellega ühtlasi resolootne lõpp. Tänu peapiiskop Jaan Kiiviti väsimatule selgitustööle lülitus nõnda ka meie kirik oikumeenilise liikumise avarasse voolu [---]. Peapiiskop Jaan Kiiviti kujunes läbinisti veendunud “rahusõdur”, kes rahunõude kõrgeid eesmärgi korduvalt tutvustas ka meie kirikurahvale — olgu sinodeil peetud ettekannetes või ka laiemale hulkadele kirikutes jutlustades. Märgitagu lõpuks sedagi, et peamiselt tema eestvõttel kehtestati meie kirikus adventaja teine pühapäev üldise rahupühana, millel ei puudu ka oma sümboolne tähendus, et nimelt ikka ning jälle tulev Kristus leiaks oma koguduse ühe kõige humansema aate eestvõitlejana. Aktiivse ning veendunud rahuaate kuulutajana on peapiiskop Jaan Kiivit saanud populaarseks meie kirikurahva laia ringides ja võitnud sellega rohkesti usaldavat poolehoidu.<sup>64</sup>

Salumaa vohava retoorilisuse puhul tuleb arvestada, et see tekst oli mõeldud avalikuks ettekandmiseks Jaan Kiiviti matustel.

<sup>64</sup>Elmar Salumaa. Jaan Kiivit in memoriam. Käsikiri 26. IX 1971. — EELKKA, sari 11, säilik 235 Jaan Kiivit peapiiskop.

## KIRIKLIKU VÄLISSUHTLUSE TUNNUSJOONED 1970. AASTATEL

EELK välissuhetes andsid endiselt põhitooni suhted Soome kirikuga. Usuasjade Nõukogu voliniku Meinhard Tedre hinnangul oli ühenduse pidamine Soome kirikuga oluline, sest kirikul oli rahvusvahelistes organisatsioonides “üsna suur mõju ja osatähtsus”.<sup>65</sup> Seepärast valiti EELK juhtkonnast hoolega välja isikud, keda oli kasulik välissuhtluses edaspidi kasutada. Iseenesestmõistetavalt langes põhiosa sellest suhtlemisest peapiiskoppidele, aga nende kõrval kasutati ka konsistooriumi assessoreid või mõnda Usuteaduse Instituudi teoloogilise kraadiga õppejõudu.

Nii võtsid assessorid Edgar Hark ja Eerik Hiisjärv 1970. aasta septembris osa luterlike vähemuskirikute konverentsist Rumeenias (vt Hiisjärv 1971). Tallinna Kaarli koguduse vaimulik ja teoloogiadoktor Kaide Rätsep võttis korrapäraselt osa Praha Kristliku Rahukonverentsi tööst, viimati 1971. aasta 10.–14. juunil.<sup>66</sup> Sama aasta 12.–15. augustini toimusid Soome Kiriku Kogudusetöö Keskliidu korraldatud kirikupäevad, millest paluti EELK esindajana osa võtma Elmar Salumaad. Usuasjade volinik Meinhard Teder ei soovinud Salumaad Soome saata ja pakkus kandidaadina välja assessor Edgar Hargi. Soomlastel jäi üle vaid nõustuda.<sup>67</sup> Hark täitis Soomes oma missiooni ja raporteeris hiljem, et Soome kiriku juhtkond üritab koguduseelu tasandil maha vaikida rahuküsimust.<sup>68</sup> Kuna Hark täitis poliitilisi ülesannet, avas Soome kaitsepolitsei tema kohta toimiku, kus Hargi venekeelsest ametinimetusest “služitel kulta” (kirikuteener, jumalasalane) sai “kulttuurin palvelija” ehk kultuuri teener.<sup>69</sup> Usuasjade volinik Leopold Piip kirjutas tema 50-aastase ametijuubeli

<sup>65</sup> Kaljo Oja Vaino Väljasele 21.6.1971 Salajane. — Siseministeeriumis olev Usuasjade Nõukogu voliniku arhiiv (= SUNVA). Karp 1 Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSV-s 1971–1973. T nr II (1971).

<sup>66</sup> M. Teder V. Väljasele 24.5.1971. — Samas.

<sup>67</sup> K. Oja V. Väljasele 21.6.1971 Salajane. — Samas.

<sup>68</sup> Aruanne Soome sõidu kohta 10.–16. augustini 1971. — ERA, f R-1989, n 1, s 127; Saard 2006: 125.

<sup>69</sup> Edgar Hark 11977. — Suojelupoliisin arhiiv Helsingis.

puhul, et Hark “on alati välismaal mehiselt kaitsnud meie riigi välispoliitilisi seisukohti ja astunud printsipiaalselt välja imperialistliku sõjapoliitika vastu”.<sup>70</sup> Nõukogude võimu jaoks oli Hark “patrioot ja väsimatu rahuõdur” kuni oma surmani 23. oktoobril 1986.<sup>71</sup>

Rootsi luterlik kirik tegi 1972. aastal ettepaneku, et EELK esindajad võtaksid 1973. aasta kevadel osa KMNi ühe sektsiooni korraldatavast konverentsist. “Kahjuks jäi aga see seekordne kavatsus mitmesugustel ettenägemata põhjustel teostamata, mistõttu lepidi Rootsi kiriku juhtkonnaga kokku, et visiit, mille eesmärgiks pidi olema vanade sõprussidemete uuendamine, võis toimuda mistahes ajal meile avanevate võimaluste korral.” Selline võimalus saabuski 1973. aasta septembris, mil peapiiskop Alfred Tooming ja Elmar Salumaa<sup>72</sup> viibisid kümnepäevalisel sõprusvisiidil Rootsi peapiiskop Olof Sundby külalistena Uppsalas (Salumaa 1974: 146). Tooming tegi volinik Leopold Piibule ettepaneku kutsuda Rootsi peapiiskop 1974. aastal vastuvisiidile. Piibule idee meeldis, sest tihedamate sidemete loomine pidi aitama süvendada NSVLi ja Rootsi heanaaberlikke suhteid, süvendama eristumist eesti “emigrantide-luterlaste” hulgas ning aitama kaasa objektiivse info levimisele EELK kohta.<sup>73</sup>

Piip pidas luterliku kiriku välissuhteid väga oluliseks, sest

arvestades, et emigratsioonis viibivate luteriusuliste hulgas toimub süvenev võitlus ja seda, et selle reaktsiooniline osa püüab välja lasta paista, nagu asuks EELK keskus mitte Eesti NSV-s, vaid välismaal, oleks kasulik, kui “Kodumaa” annaks aeg-ajalt materjale EELK piiskopkonna tegevusest ja eriti nendest sidemetest, mis ta omab rahvusvaheliste religioossete organisatsioonide ja teiste maade luteriusu kirikutegelastega. See aitaks sealset diferentseerumisprotsessi akti-

<sup>70</sup> L. Piip EKP Keskkomiteele ja Ministrite Nõukogule 24.3.1986. — SUNVA. Karp 8 Üldine kirjjavahetus usuasjade küsimustes 1985–1987. T nr 296 (1986).

<sup>71</sup> L. Piip 23.10.1986. — Samas.

<sup>72</sup> Elmar Salumaa esimene välissõit oli toimunud 1965. aastal Tamperele. — SUNVA. T nr 251 Elmar Salumaa.

<sup>73</sup> L. Piip A. Greenile ja V. Väljasele ning ka vene keeles V. A. Kurojedovile 4.10.1973 Salajane. — SUNVA. Karp 1 Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSV-s 1971–1973. T nr II (1973).

viseerida ning kindlustada [peapiiskop Konrad] Veemi-tüüpi luteri-usutegelaste isoleerimist.<sup>74</sup>

EELK esindajate sidemeid Soome kirikuga peeti aga iseäranis oluliseks, sest seni olid need kandnud head vilja ning aidanud kindlustada ühtseid seisukohti rahu, riikide rahumeelse koostöö, imperia-lismivastase võitluse ja teistes rahvusvahelise elu põhiküsimustes.<sup>75</sup>

Visiidist Rootsi kirjutas Elmar Salumaa pikema ülevaate, mille alguses oli vaja näidata ka Eesti eksiilkiriku propaganda “karile jooksmist”. Alfred Toominga peapiiskopiks pühitsemisega seoses osutas Salumaa oma kirjutises seigale, et 1968. aastal ei kutsutud “mõlemale poolele teatud ebameeldivuste” ärahoidmiseks Tallinna Uppsala peapiiskoppi, kes saatis tervituskirja üle andma oma mitteametliku esindaja. Salumaa pidas põhjuseks “emigrantliku” kiriku tegevust Rootsis ja mujal lääneriikides, “mille juhtivad tegelased lasksid endid sealse avaliku arvamuse ja ka kirikute ees paista ainsate seaduspäraste eesti luterliku rahvakiriku esindajate-na ja igati halvustada püüdsid emakiriku olukorda ning tegevust kodumaal” (1974: 145).

Salumaa raportis ei jäänud kriitika alt välja koguni Tallinna ja Tartu hipid ehk “karvased”, kellesarnaseid ta oli lootnud kohata “kõiksuguste vabadustega ülistatud maal”, kuid ei leidnud neid. Salumaa kirjeldab professor Andrus Saareste tagasihoidlikku hauakivi tekstiga “Me emakeel on meie arm. . .” ja jutustab käigust Uppsala ülikooli usuteaduskonda, kus kirikuajaloo dotsent Sam Dahlgren tegi ettepaneku pidada üliõpilastele ühel õhtul ettekanne nõukogude kirikuelust. Salumaa keeldus ja mainis sarkastiliselt, et Dahlgren “näis üsna hästi kursis olevat nn “idaprobleemiga”” (samas: 152).

Salumaa kirjeldab ka käiku Sigtunasse. Seal näidati neile maja, kus Teise maailmasõja ajal kohtusid konspiratiivselt Saksa vastupanuliikumise ja tunnistuskiriku tegelane Dietrich Bonhoeffer ja Chichesteri piiskop George Kennedy Allen Bell. Ta jutustab põhjalikult suhtlemisest Jakob Aunveri ja Aksel Margaga, kes tutvustasid talle lähemalt eksiilkiriku elu. “Vestluses selgus, et

<sup>74</sup>L. Piip EKP KK välissidemete osakonna juhatajale J. Jürnale 30.5.1973. — ERA, f R-1989, n 1, s 145.

<sup>75</sup>L. Piip EKP KK sekretärile V. Väljasele 7.5.1973. — Samas.

kiriklik elu siin pole sugugi nii hiilgaval tasemel, nagu sellest emigrantide andmed teavad pajatada. Viimase emigrantliku peapiiskopi valimisel on ilmnunud lahkkelisid ja praegune kirikupea Konrad Veem on sõna otsesemas mõttes “üle noatera” sellele ametikohale pääsenud — peamiselt USA ja Kanada esindajate häälega, kuna Rootsi ringkonnad toetanud Richard Koolmeistrit” (samas: 160–161). Reisikirja lõpus kõneleb ta Stockholmi muljetest ja võtab jutuks koguni Rootsis leviva homoseksualismi, kuid selle kõrval on olulisemad siiski kohtumised eksiilkiriku esindajate Johannes Oskar Lauri, Karl Laantee ja Konrad Veemiga. Viimasele tehti märkus, et kahe kiriku suhteid häirib eksiilkiriku levitav väärinformatsioon kodumaa emakiriku kohta (samas: 166).

4.–15. augustini 1972 külastasid Eesti ja Läti kirikuid Luterliku Maailmaliidu president Mikko Juva ja Ida-Euroopa luterlike vähemuskirikute sekretär Paul Hansen. Viisiidi ajal esitati idee korraldada NSVLis, kas Eestis või Lätis juba 1973. aasta sügisel LMLi Euroopa vähemuskirikute konverents. Juva ja Hansen leidsid, et sellise konverentsi korraldamiseks sobib kõige paremini Eesti, sest Tallinnas on soomlaste töökvaliteediga ehitatud hotell Viru, mis sobib ideaalselt sellise ürituse paigaks.<sup>76</sup> Konverentsi võimaliku korraldamise üle Tallinnas vahetasid Juva ja Hansen 14. augustil Moskvast Usuasjade Nõukogus mõtteid ka Pjotr Markartseviga, kelle seisukoht oli lühidalt kokkuvõetuna: “küsimus on uudne ja sellepärast pole kohe võimalik midagi konkreetset vastata.” Kindlat eitavat vastust seega ei antud, kuid otsusele jõudmiseks näis kuluvat samuti rohkem aega, kui taotlejad olid arvanud. Oktoobris küsis Hansen peapiiskop Alfred Toomingalt, ega ole võimalik vähemalt 15. novembriks teada saada, kas konverentsi korraldamine Tallinnas on võimalik või mitte. Eitava otsuse korral oli kavatsus korraldada see Poolas. “Kogemused on näidanud, et senini peetud konverentsidel on tegeldud mitte üksnes teoloogiliste küsimustega, vaid tähtsaks on peetud samuti ka rahvusvahelist olukorda, rahuküsimusi,” valgustas peapiiskop Tooming Eesti usuasjade volinikku.<sup>77</sup>

<sup>76</sup>A. Tooming usuasjade volinikule 19.10.1972. — ERA, f R-1989, n 1, s 135.

<sup>77</sup>Samas.

Peapiiskopi algatuslikkus väärrib tähelepanu. Alfred Toominga asetäitja Edgar Hark oli 29. septembrist kuni 2. oktoobrini 1972 võtnud osa Soomes toimunud Praha Kristliku Rahukonverentsi tööst ja kohtunud seal ka peapiiskop Mikko Juvaga. Viimane teavitas Harki oma vestlusest Makartseviga, mille käigus sai talle selgeks, et luterlike vähemuskirikute konverentsi korraldamine Nõukogude Liidus sõltub kohapealsest, aga mitte väljastpoolt tulevast algatusest.<sup>78</sup> Näib, et EELK juhtkonnas ei teadnud sellest olulisest seigast oktoobri alul veel keegi. Informatsiooni ei olnud Tallinnasse vahendatud ei Moskvast ega Helsingist ning see seletabki, miks peapiiskop Toominga initsiatiiv ilmes alles oktoobri keskel. Konverentsi ei korraldatud, sest võimuorganid ei oleks jõudnud ennast selleks nii lühikese ajaga ette valmistada. Ideed ei maetud aga maha (vt Saard 2011).

Luterliku Maailmaliidu Euroopa luterlike vähemuskirikute konverents korraldati Tallinna asemel 1974. aasta 1.–6. aprillini Varssavis. NSVLi delegatsiooniga viibisid sellel EELK esindajatena assessor Eerik Hiisjärvi ja Elmar Salumaa. Viimane kirjutas sõidust pikemalt ka masinakirjalises “Teoloogilises Kogumikus”. Selles on juttu ka Varssavi Evangeelsest Akadeemiast, mis oli valminud “lausa sotsialistliku riigi toel”. Akadeemial oli rikkalik raamatukogu, kus rohke võõrkeelse kirjanduse kõrval leidis tema jaoks üllatavalt palju ka poolakeelset teoloogilist kirjandust. Konverentsi peateemaks oli luterlike kirikute osa ja ülesanded Euroopa julgeoleku ja riikidevahelise koostöö raames. Paljudes ettekannetes rõhutati dialoogi vajadust kristluse ja marksismi vahel. Oma sõnavõttus toonitas Salumaa, et sõnalise ja ideoloogilise dialoogi asemel, mis jääb paratamatult teoreetiliseks, on vaja aktiivset tegevuse dialoogi, milles kirik oma teeniva tegevusega ilma pikemata astub marksismi kõrvale (Salumaa 1974: 90).

10.–14. aprillini 1975. aastal viibis Edgar Hark Bulgaarias Kristliku Rahukonverentsi töökomitee istungjärgul.<sup>79</sup> 22.–26. aprillini viibis Kaide Rätsep Saksa Demokraatlikus Vabariigis Krist-

liku Rahukonverentsi internatsionaalse komisjoni istungil,<sup>80</sup> Hark omakorda 15.–20. septembrini Ungaris Kristliku Rahukonverentsi töökomitee koosolekul, kus esines ka USA professor James Will rahu ja õigluse ning avameelse informatsiooni teemal. Will esitas Nõukogude Liidu kirikutele väljakutsuva küsimuse: kas neil on küllaldaselt niisugust vabadust, nii ideoloogilisel kui ka poliitilisel tasemel, et teostada oma prohvetlikku ülesannet tõeliseks koostööks õigluse ja rahu heaks. Hark oli kohustatud sellele reageerima, toonitades vastusõnavõttus, et “meil ei nõua keegi meie ühiskonna ülistamist. Meie konstanteerime ainult fakte, olgu nad positiivsed või negatiivsed”.<sup>81</sup>

1975. aasta 23. novembrist kuni 10. detsembrini viibis Hark Kirikute Maailmanõukogu V täiskogu istungil Nairobis, kus tal tuli Vene Õigeusu Kiriku delegatsiooni juhi metropoliit Juvenali käsul pagulaskiriku peapiiskopi Konrad Veemiga “võidelda” usklike inimõiguste küsimuses. Hark väitis, et kirik Nõukogude Liidus ei ole “kannatav kirik”. Ta kirjutab:

Kuna ma töötan kirikuõpetajana Eestis nõukogude võimu kehtestamisest s.o 1940. aastast tänapäevani, siis tean ma tegelikku olukorda paremini, kui need, kes 1944. aastal põgenesid kodumaalt [---] meie kirik eksisteerib, jumalateenistustest võtab osa palju rahvast [---] meie majanduslik baas on tugevam kui varem. Tõsi, kunagi olid mõned meie õpetajatest arreteeritud, kuid siis olid represseeritud mitte ainult kirikuõpetajad, vaid paljud meie riigi kodanikud. See oli isikukultuse aeg. Õnneks on see aeg nüüd kauge minevik. Riigi võimud soodustavad kõigiti kogudusi, et nad saaksid remontideks vastavat materjali. Kui kohapeal tekib ka mõnel pool mõningaid konflikte riigivõimu esindajatega, siis aitab usuasjade volinik need õieti ja erapooletult lahendada [---]. Ma võin kinnitada selle auditooriumi ees: meie Eesti ja Läti ning kogu Baltikumi usklikud ei ole milgil määral inimõiguste rikkumise ohvrid [---] ümberpöörduvalt: meile kõigile on kindlustatud [---] õigus oma usuliste tunnete väljendusele niivõrd, kuivõrd nad ei ole vastuolus meil kehtivate seadustega. Ühe sõnaga meil on õigus elule selle sõna tõsisel mõttes.<sup>82</sup>

<sup>78</sup>E. Hark. Välissõidu raport 29.10.1972. — ERA, f R-1989, n 1, s 135.

<sup>79</sup>E. Hark usuasjade volinikule 16.5.1975. — ERA, f R-1, n 15, s 885.

<sup>80</sup>K. Rätsep usuasjade volinikule 2.5.1975. — Samas.

<sup>81</sup>E. Hark usuasjade volinikule 30.9.1975. — Samas.

<sup>82</sup>E. Hark usuasjade volinikule 13.1.1976. — ERA, f R-1, n 15, s 915.

Hark küsis Veemilt, miks pagulaskiriku esindajad kirjutasid tendentslikult ja halvustavalt Eesti kirikust.<sup>83</sup> Ta soovinuks mõlemalt kirikult “heenaaberlikke” suhteid. Hargi sõnul palunud Veem vabandust ja öelnud, et soovis tähelepanu pöörata ainult poliitilisele olukorrale Baltikumis ja mitte kirikute omale. Vahel mõistetud sõnavõtu pärast vabandanud Veem koguni Vene Õigeusu Kiriku delegaatide ees. Hargi arvates pidi Veem esinema “võib-olla pagulaseestlaste-rahvuslaste mõjul”.<sup>84</sup> Veem kirjeldab Nairobi toimunut aastaid hiljem hoopis teises toonis ega maini sõnagagi oma vabandamist (1990: 342–343).

1976. aasta 17.–19. juunini viibis Sofias Kristliku Rahukonverentsi Euroopa-seminaril Kaide Rätsep, kes võttis seal korduvalt sõna Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverentsi Helsingi mudeli kohta, mille eeskuju oli viimasel ajal just Vene Õigeusu Kiriku metropoliit Nikodim korduvalt rõhutanud. Rätsep esines pikema sõnavõtuga, tuues näiteid sellest, kuidas Nairobi olid “emigrandid” tulnud välja valedega, moonutades “meie tegelikkust”, nagu toimuks meil venestamine. “Meie vabariigis ilmuvad välismaiste kirjanike teosed suurtes tiraažides [---]. 1971–1975 ilmunud tuhandest ilukirjanduslikust teosest olid üle 500 tõlgitud. Ja suure osa neist tõlgitud raamatuist moodustasid just lääne autorite omad.

<sup>83</sup> Kirikute Maailmanõukogu V täiskogu eel oli pagulaskiriku konsistoorium avaldanud Nõukogude Eesti luterlikku kirikut ja pagulaskirikut käsitleva brošüüri *A Message to the Churches from the Estonian Evangelical Lutheran Church* (Stockholm, 1975), millele lisati juurde memorandumid ja apell okupeeritud Eesti dissidentidelt ehk vabadusliikumisel ÜRO peasekretärile. Kogu materjal saadeti KMN liikmeskirikutele ja eraisikutele mitu kuud enne Nairobi konverentsi. Veem kohtus 1. septembril 1975 Genfis KMNi peasekretäri Philip Potteri ja LMLi peasekretäri Carl Mauga. Viietunniliseks veninud kohtumisel lähtus Veem just nendest materjalidest, kuid sai Potterilt kinnituse, et KMN võtab Nairobi aluseks Helsingi kokkuleppe. Vt Ülevaade EELK Konsistooriumi ja EELK delegaadi tegevusest seoses Kirikute Maailma Nõukogu V Täiskogu koosolekuga. Koostanud K. Veem, 15.1.1976. — EELKKA. EELK Lõuna-Rootsi kogudus. EELK Konsistooriumi ringkirjad ja konsistooriumi majandusaruanded 1968–1979.

<sup>84</sup> E. Hark usuasjade volinikule 13.1.1976. — ERA, f R-1, n 15, s 915.

Kui vähe (on) aga läänes avaldatud N.-Liidu autorite teoseid? Nii oli võimalik teha ka “propagandat”.<sup>85</sup>

10.–13. augustini 1976 viibis peapiiskop Alfred Tooming Eero Saarise kutsel<sup>86</sup> Soomes Savonlinnas toimunud Skandinaavia luteriusu kirikuõpetajate konverentsil, kus esitati referaate luterlike kirikute oikumeeniliste suhete ning kristlaste ja marksistide dialoogi kohta. Tagasiteel Tallinna kohtas peapiiskop “endisi emigrante, kes juba julgesid külastada sünnimaad. Nendega vesteldes on ilmne, et emigrantlik lavvik teeb kõik selleks, et meie elu mustades värvides serveerida,” tõdeb Tooming oma raportis.<sup>87</sup>

#### SOOME KIRIKU DELEGATSIOONI 1976. AASTA VISIIT

1976. aasta kiriklikuks kõrghetkeks Eestis sai Soome kiriku delegatsiooni visiit eesotsas peapiiskop Martti Simojoga 26. augustist kuni 2. septembrini. Selleks valmistuti mõlemal pool lahtes väga põhjalikult. Soome delegatsiooni liikmetele saatis Soome kiriku välistoimkond nn kohustuslikuks suvelektuuriks Briti Kirikute Nõukogu (The British Council of Churches) poolt nii oma liikmeskirikutele kui ka teistele soovitatud Trevor Beesoni raporti *Diskreetselt ja valvsalt religioosest olukorrast Venemaal ning Ida-Euroopas* (Discretion and Valour: Religious Conditions in Russia and Eastern Europe; Glasgow, 1974). Eessõna oli sellele kirjutanud tuntud Venemaa ekspert Sir John Lawrence.<sup>88</sup> Raportis mainitakse muu hulgas Balti riikide okupeerimist 1940. aastal ning sellele järgnenud arreteerimisi ja küüditamisi.

Peapiiskop Martti Simojoki pidi jutlustama Tartu Pauluse kirikus ja Tallinna Toomkirikus. Jutlusi oodati ka Eero Saariselt ja Jaakko Launikarilt. Peale jutluste tuli pidada kindlasti ka

<sup>85</sup> K. Rätsep usuasjade volinikule 2.7.1976. — Samas.

<sup>86</sup> A. Tooming E. Saarisele 30.5.1975. — Helsingi Ülikooli kirikuajaloo osakond (= HÜKO). Eero Saarise kogu.

<sup>87</sup> A. Tooming usuasjade volinikule 10.9.1976. — ERA, f R-1, n 15, s 915.

<sup>88</sup> Jouko Martikainen E. Saarisele 15.6.1976. — HÜKO. Eero Saarise kogu.

ettekannet Soome kirikuelust.<sup>89</sup> Tartus võttis delegatsiooni vastu täitevkomitee aseesimees Tiit Koldits, kes tutvustas linna arengut ja päevaprobleeme, nagu näiteks põhjavee ohtlikult madalat taset linnas. Ülikooli esitles rektor Arnold Koop. Jaakko Launikari usalduslikus raportis kirjutatakse, et Tartu ülikoolis antakse 80% õpetusest endiselt eesti keeles. Paljudes teaduskondades on eraldi venekeelsed rühmad. “Venelased on elanikkonna koguhulka arvestades ülikoolis selgesti alaesindatud.” Tallinnas pidas Simojoki EELK Konsistooriumi liikmetele, Usuteaduse Instituudi professoritele ja praostkondade praostidele loengu evangeeliumi ja kiriku kuulutuse suhtest ning tutvustas Soome kiriku päevaküsimusi: naisvaimulikud; Euroopa luterlikke, reformeeritud ja unioonikirikuid ühendav kirikuosadus Leuenbergi konkordia; Piibli tõlkimine. Magister Voldemar Ilja pidas loengu Eesti kirikuelust Rootsi ajal. Toomkirikus jutlustasid Simojoki ja lektor Leena Finnilä, Kaarli kirikus Eero Saarinen ja Jaani kirikus Jaakko Launikari. Kirikud olid puupüsti rahvast täis. Viru hotellis korraldatud õhtusöögil viibisid õigeusu ja metodisti kiriku esindajad ning usuasjade volinik Leopold Piip, kes rõhutas oma sõnavõttus rahvastevahelise suhtlemise tähtsust rahu tugevdamisel. Piip korrigeeris oma kõnes ettekujutust, nagu teeks ta välissõitule takistusi, nähes oma osa pigem nende sõitude koordinaatorina. Simojoki rõhutas vastukõnes, et Soome ja Eesti kiriku läbikäimine on Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverentsi põhimõtetele kooskõlas ning vältimatu.

Raporti kokkuvõttes osas tõdeb Jaakko Launikari, et mõlemal kirikul tuleb kanda saksapärase luterluse ajaloolist taaka. Kirikute tegevus ja usutavus seatakse kergesti kahtluse alla. Ilma kandvate ja välispoliitiliselt usaldusväärsete suheteta välisriikide kirikutega võivad mõlemad kirikud jääda isolatsiooni ja jõuda olukorda, kus nende olemasolu võib muutuda küsitavaks. Välismaiste kontaktide suhtes on olukord Eesti luterlikus kirikus Lätiga võrreldes erinev. Eesti luterlik kirik praktiseerib väga ettevaatlikku rahvusvahelist suhtlust. Kiriku välismaised kontaktid piirduvad üksnes Soome kirikuga. Eesti luterlik kirik ei võtnud 1976. aastal osa LMLi täidesaatva komitee istungist ega LMLi Ida-Euroopa

riikide vähemuskirikute konverentsist. Noorem vaimulikkond ei pääse välisriikidesse ja kirik püüab vältida välismaistest kontaktidest johtuvaid võimalikke konflikte riigivõimuga. Soomlaste hinnangul oli Läti luterlikul kirikul väliskontakte palju rohkem. Peapiiskop Jānis Matulis ja vaimulikud Viktors Ozoliņš, Voldemārs Plāmsis ja Haralds Kalniņš viibisid tihti välismaal. Matulis oli aktiivne ka oikumeenilises töös, luues suhteid Läti teiste kirikukondadega. Matulis pidas oluliseks, et Ida-Euroopa luterlike kirikute esindajaid kutsutaks LMLi ja KMNI teenistusse. Eesti luterlik kirik on Läti omaga võrreldes õnnelikumas olukorras ainult selle poolest, et tal on võimalik koolitada endale nooremaid kaastöötajaid, aga kellel siiski puuduvad võimalused jätkata kraadiõpet välismaa ülikoolides. Lätis puudub noorema põlve vaimulikkond peaaegu täielikult.

Launikari arvates tuli suhteid Nõukogude Liidu luterlike kirikutega süvendada ja õppida lähemalt tundma ka selle ühiskonna arengut, kuid mitte ainult vähemuskirikute silmade kaudu. Eriti tuli Launikari arvates jälgida marksistliku ideoloogia arengut, sest selle kõrvalejätmine ainult kinnitaks käsitus kristluse illusoorsest iseloomust. Soome kirik võiks koos Eesti ja Läti kirikutega moodustada ühise töörühma, mis käsitleks rahu ja kiriku identiteedi küsimusi ning kus oleks võimalik arendada kirikute ühiseid seisukohti, analüüsides mõlema poole arusaamu KMNI, LMLi, Praha Kristliku Rahukonverentsi, Euroopa Kirikute Konverentsi ja teiste organisatsioonide sõnastatud päevakajaliste küsimuste kohta.<sup>90</sup>

Peapiiskop Alfred Tooming märkis oma raportis, et rektor Arnold Koop käsitles pikemalt küsimust, miks on tung suurem humanitaarteaduskondadesse, Soomes aga reaalteadustesse. Kohtumisel praostide, Usuteaduse Instituudi õppejõudude ja konsistooriumi liikmetega käsitles Simojoki naisvaimulike ordineerimisküsimust. Kohtumisel Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemetete Arendamise Eesti Ühingu juhiga avaldas Simojoki soovi, et

<sup>89</sup>J. Launikari 16.8.1976. — Samas.

<sup>90</sup>Jaakko Launikari. Raportti kirkon valtuuskunnan matkasta Viroon ja Latviaan 26.8.–2.9.1976; kirjutatud 7.9.1976. — KHA. KUT Matkaraportti 1976.

Eestist võiksid kirikukoorid sõita külla Soome, sest Soome koorid olid juba kaks korda esinenud Tallinnas.<sup>91</sup>

## SUHTED SOOME KIRIKUGA TIHENEVAD

1977. aasta 11.–14. veebruarini viibis Tallinnas Soome Kiriku Välisabi delegatsioon. Nende eesmärgiks oli tutvuda EELK eluga ja tugevdada kirikute sõprussidemeid. Jaakko Launikari jutlustas laupäeva õhtul Jaani kirikus arvukale kuulajaskonnale, seejärel oli käärkambris kõne- ja muusikaprogramm, kus räägiti soomlastele EELK tegevusest. Kirikul öeldi olevat ligi 250 000 liiget, sealhulgas ligi 75 000 aktiivset maksumaksjat.<sup>92</sup>

Luterlik Maailmaliit saatis 8. detsembril 1977. aastal EELK-le kutse osaleda 1978. aasta 4.–11. juunini Skandinaavia ja Ida-Euroopa luterlike kirikute konverentsil Jyväskylä. Võimuorganid nägid selles head võimalust muuta luterlike kirikute poliitilisi hoiakuid. Delegatsiooni liikmeks pakuti peapiiskop Edgar Harki, sest “me leiame, et ta on selleks ajaks juba saanud peapiiskopiks”, teiseks delegaadiks aga Kingissepa (Kuressaare) ja Kaarma pastorit Ivar-Jaak Salumäed.<sup>93</sup> Võimud olid Edgar Hargi peapiiskopiks saamise niisiis juba otsustanud, aga ometi küsisid Hark, Tiit Salumäe ja konsistooriumi sekretär August Leepin veel 11. detsembril Leningradis luterliku koguduse õnnistamisteenistusel Soome Kiriku välistoimkonna liikmete Eero Saarise ja Jaakko Launikari käest ka nende arvamust. Erilist huvi tunti selle vastu, kuidas Soome kirik suhtub Hargi võimalikku määramisse. Soomlased vastasid pikema aruteluta, et see on EELK siseasi. Eestlasi huvitas, kas Soome peapiiskop Juva osaleks sel puhul ka

<sup>91</sup>A. Tooming usuasjade volinikule 10.9.1976. — ERA, f R-1, n 15, s 915.

<sup>92</sup>Yrjö Höysniemi 22.2.1977 “Kirkon Ulkomaanavun vierailu- ja tutustumismatka Tallinnaan Neuvosto-Eestiin 11.–14.02.1977”. — HÜKO. Eero Saarise kogu.

<sup>93</sup>L. Piip V. A. Kurojedovale 5.4.1978 Salajane. — SUNVA. Karp 3 Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSV-s 1978–1980. T nr II (1978).

Hargi ametisse pühitsemisel. Varasematele traditsioonidele toetudes pidasid soomlased seda võimalikuks. Soomlased omakorda soovisid, et EELK võiks saata 1978. aasta suvel kolm delegaati LMLi Skandinaavia ja Ida-Euroopa luterlike kirikute konverentsile Jyväskylä.<sup>94</sup>

Kolme delegaadi asemel sõitsid 4. juunil 1978. aastal konverentsile Edgar Hark ja Ivar-Jaak Salumäe kahekesi. Salumäele oli see esimene välisreis. Sellest sõidust ilmus pikem kirjutis masinakirjalises EELK Saarte praostkonna kroonikas, mis nii oma pikkuselt kui sisult oli luteri kiriku kontekstis väga erandlik.<sup>95</sup> Meeleolukasse jutustusse põimis Salumäe lõigu Porvoo piiskopi John Vikströmi sõnavõtt: “See asjaolu, et me peame kasutama oma vaadete või kiriku kohta iseloomustavat täiendit “luterlik”, on väljendus sellest, et oleme ebanormaalses olukorras, ja meil tuleb tegutseda nii, et see täiend muutuks tarbetuks.” Salumäe refereeris ka Hargi ettekannet teemal “Kiriku identiteet rahuteenistuses”. Hark rääkis Eesti kiriku rahutööst ja nimetas ka Kuressaares peetud rahuteemalist palvenädalat. “Püüdlemine rahu poole on üks osa iga koguduseliikme kristlikust vastutustundest. Leiti, et tiheks kriteeriumiks rahutöö vaatlemisel peaks olema ka oma (kõrge) elatusaseme revideerimine, sest praegune olukord ei anna kolmanda maailma elanikkonnale võimalustki oma elatusaseme tõstmiseks. Statistika USA-s näitab, et kui elatustase üha veel tõuseb, siis eluiga hakkab lühenema.” “Praegu laialdaselt levinud sõpruslinnade liikumise juures leiti vajalik olevat, et ka pastorid pääseksid just pastoritena osa võtma delegatsioonidest ja

<sup>94</sup>Jaakko Launikari 19.12.1977 “Raportti osallistumisesta Leningradin luterilaisen seurakunnan vihkimisjuhlaan 9.–13.12.1977”. — HÜKO. Eero Saarise kogu.

<sup>95</sup>Luterlased ei koostanud oma välissõitudest reisiraamatuid, nii nagu seda tegid evangeeliumikristlased ja baptistid, näiteks Rakvere koguduse jutlustaja Árpád Arder, kes 1967. aasta augustist kuni detsembrini viibis Rootsis ja Soomes, kirjutades seejärel 1968. aasta veebruaris Rakveres 64-leheküljelise masinakirjas reisiraamatu “100 päeva: Mälestusi matkalt Rootsi ja Soome 1967. a.”, milles on ka 17 fotot. Kaks masinakirjalist reisiraamatut koostas oma välissõitudest ka vanempresbüter Robert Vösu: “Pika reisi päevik” reisist Kanadasse, USAsse ja Austriasse ning 184-leheküljeline Rootsi ja Itaalia sõidu raamat “Põhjas ja Lõunas”.



sünniksid sõprussidemed nende linnade usurahvagi vahel.” Leiti, et niisugune konverents võiks 1981. aastal toimuda mõnes sotsialistlikus riigis.

Edgar Hargil tuli konverentsil vastata ka ajakirjanike küsimustele luterliku kiriku ülesannetest Eestis. Kas seda vajatakse? Mil viisil saab kirik kaasa aidata desarmeerimisliikumises või kas üldse saab? Kas on märgata Helsingi lõppakti mõju Nõukogude Liidu kirikute elule? Vastused tulid kiiresti, lühidalt ja täpselt. “Kiriku ülesandeks on jumala sõna kuulutamine ja sakramentide talitamine ning kuna luterlaste arv on umbes 250 000, siis järelikult vajatakse kirikut. Kuna kogu rahutöö on samal ajal seotud ka desarmeerimisliikumise, on sellega kaasas kõik heatahtega inimesed ja kiriku esindaja kuulub alati Rahukaitseskomiteesse. Helsingi-konverentsi vaim on märgatav kasvõi näiteks selles, et Leningradis asutati soomekeelne luterlik kogudus ja selle tarbeks on saadud piibleid ja lauluraamatuid.”

Konverentsil tutvustas Soome kiriku välistoimkonna sekretär Lorenz Grönyik põhjalikult 1970. aastal alanud Soome luteri kiriku ja Vene Õigeusu Kiriku õpetuskõnelusi, mis olid kahe erineva kiriku läbikäimise muutnud üha elavamaks, siiramaks ja viljakamaks.<sup>96</sup> Eenok Haameri sõnul ei jagatud seda huvitavat oikumee-nilist informatsiooni aga kodumaal EELK vaimulikele.<sup>97</sup>

Edgar Hark otsustas võtta Ivar-Jaak Salumäe oma saatjaks kaasa ka Mikko Juva ametisse pühitsemisele 1. oktoobril 1978 Turus. Sinna oli saabunud pagulaseestlaste peapiiskop Konrad Veem, kellega Salumäel oli “lühike vestlus ja kes oma sõbraliku ja sooja olemusega jättis väga meeldiva mulje”.<sup>98</sup> 31. oktoobril 1978. aastal olid Tallinnas Soome peapiiskop Juva, emeriitpeapiiskop Martti Simojoki ja teoloogiadoktor Tapio Saraneva, et võtta

<sup>96</sup>Jaak Salumäe. Suvel ja sügisel sõbralikus Soomes. — EELK Saarte praostkonna kroonika 1978/1979. (EELK Usuteaduse Instituudi raamatukogu.)

<sup>97</sup>Riho Saardi intervjuu Eenok Haameriga 2.4.2003 Tartus.

<sup>98</sup>Jaak Salumäe. Suvel ja sügisel sõbralikus Soomes. — EELK Saarte praostkonna kroonika 1978/1979. (EELK Usuteaduse Instituudi raamatukogu). — Ivar-Jaak Salumäe välissõidud katkestati pärast 1978. aastat, sest ta keeldus tegemast “organitega” koostööd (Jaan Kiiviti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002).

osa Edgar Hargi peapiiskopiametisse pühitsemisest. Hark avaldas arvamust, et 1980. aasta kevadel võiks Tallinnas korraldada luterlike vähemuskirikute konverentsi (vt Saard 2011). Juva esitas omalt poolt mõtte, mis Soomes ja Ungaris oli viimastel aastatel korduvalt jutuks olnud: nimelt et oleks hea korraldada taas üle pika aja Soome-Eesti-Ungari teoloogide-vaimulike kokkusaamine. Hark uuris, kui suure osavõtuga selline koosolek oleks, ning saanud kuulda, et soomlased ootaksid Eestist vähemalt paarikümmend vaimulikku, pidas ta seda hulka liiga suureks. Tema arvates olevat viiest küllalt, kuid vestluse lõpuks vähendas ta sedagi paarile-kolmele.<sup>99</sup> 1981. aasta juunis toimunud Soome-Eesti-Ungari teoloogide konverentsile läksid Hark, assessor Kuno Paajula, praost Robert Kannukene ja õpetaja Voldemar Ilja.<sup>100</sup>

Eesti ajaloolaste kohta on kirjutatud, et nende välissõidud jäid nõukogude ajal valikuliseks, sõltudes otseselt teadlaste parteilisusest ja lojaalsusest võimule (Rosenberg 2001: 19). Ka vaimulike välissõidutoimikutes võib kohata märkusi, et tegemist on “5. osakonnale tuntud isikuga”. Riikliku Julgeoleku Komitee töötajate keeles tähendas see fraas harilikult agenti või usaldusisikut. Usaldusisikute kontaktid KGB operatiivtöötajaga polnud iseenesest salajased ja nendelt ei võetud salajase koostöö kohta allkirja, neile ei antud varjunime ega avatud nende kohta isiklike toimikuid (Pihlalu 2003: 80). “Koostööle organitega sunniti tavaliselt pärast esimest välissõitu. Arvan, et kõik need, kes sõitsid korduvalt välja, tegid organitele ka mõningaid mööndusi. Need isikud kaotasid midagi oma kristlaseks olemise terviklikkusest,” väidab Jaan Kiiviti noorem.<sup>101</sup>

EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna lektor Villi Ehatamm kirjutas 1984. aastal: “Usuasjade Nõukogu plaani kohaselt käib meie usutegelasi välismaal paarikümne ringis. Palju-

<sup>99</sup>Mikko Juva 14.11.78. Raportti EELK:n arkkipiispan Edgar Harkin virkaan vihkimisestä Tallinnassa 31.10.1978. — KA. Mikko Juva kogu 602:367, A15.

<sup>100</sup>E. Hark L. Piibule 22.12.1981. — SUNVA. Karp 18 Rahvusvaheliste usuorganisatsioonidega suhtlemine 1980–1985. T nr 242 (1981).

<sup>101</sup>Jaan Kiiviti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002.

del on isiklikke sidemeid Soomes.”<sup>102</sup> Need paarkümmend usu-tegelast, kes “organite” loal ja plaanimajanduse järgi välismaal said käia (mõned korduvalt), saadi kokku kõigi Eestis tegutse-  
nud usühenduste ja kirikute juhtorganite põhjal. Suurem osa EELK noorematest vaimulikest ei käinud neil aastakümnetel välismaal, sest neid lihtsalt ei lastud sinna ega lülitatud ka välisriikidesse saadetud delegatsioonide koosseisu, kui nad ei ol-  
nud eelnevalt läbinud mõnda “lojaalsustesti”.

Režiimivastases tegevuses 1970. aastatel osalenud Jaan Kii-  
vit noorem oli selliste delegatsioonide liige juba 1964., 1965. ja  
1966. aastal.<sup>103</sup> Koos peapiiskopist isaga, assessor Edgar Hargi  
ja Elmar Salumaaga osalesid nad näiteks 1965. aastal Tšehho-  
slovakkias Praha Kristlikul Rahukonverentsil.<sup>104</sup> Kii-  
vit oli aga andnud “organitele” ka koostööallkirja.<sup>105</sup> Pärast isa taganda-  
mist peapiiskopiametist 1967. aastal katkesid ka noorema Kii-  
viti välisreisid. Ta jäeti siiski tööle Tallinna, sest oli endise peapiis-  
kopi poeg. Tallinna kirikutes oli töökoha saamiseks eelkõige kaks  
teed: kas nn oma mehe kohale seadmine või töökoha “organitelt”  
väljakauplemine.<sup>106</sup>

Vaimulikkonda on ehk valusamaid jälgi jätnud julgeolekukomitee  
nähtamatu, kuid destrukttiivne tähelepanu. Kes tahab linnakogu-  
dusse kohta saada, ametiredelil tõusta, olla valitud kirikuvalitsusse,  
välismaale pääseda, see peab lojaalsust üles näitama. Nõnda toi-  
mib demoraliseeriv selektsioon. Ametisse määramistesse vahelese-  
gamine pole kusagil fikseeritud, aga usuaajade volinik on see, kes  
väljastab ametitunnistused,

iseloomustab olukorda Kii-  
vit noorem.<sup>107</sup>

<sup>102</sup>EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna lektor V. Ehatamm  
2.2.1984 “INFO Mõnede usuaajade küsimuste kohta Eesti NSV-s”. —  
Eesti Riigiarhiivi filiaal (= ERAF), f 1, n 302, s 403.

<sup>103</sup>Jaan Kii-  
vit. EELKKA.

<sup>104</sup>Ümbrik fotodega Luterlikkude vähemuskirikute konverents Sliačis  
IV 1968. Tšehhoslovakkias. — EELKKA. Edgar Hargi isikufond.

<sup>105</sup>Jaan Kii-  
viti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002; Saard 2005: 55.

<sup>106</sup>Jaan Kii-  
viti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002.

<sup>107</sup>Kolk 1988; vt ka Tallinna. . . 1989.

Jaan Kii-  
vit noorem kirjeldab: “Kõrgemaid asju aeti tavali-  
selt ainult telefoni teel, mitte kirja teel. Kirikuvalitsuse liik-  
metest Eerik Hiisjärv suhtles KGB-ga otse, aga peapiiskop Ed-  
gar Hark läbi usuaajade nõukogu voliniku, mis põhjustas pingeid  
nende kahe vahel. Konsistooriumi peasekretär August Leepin võis  
mängida volinikega, sest ta oli üle elanud mitu volinikku. Ka Hark  
oskas ja võis mängida süsteemiga.”<sup>108</sup> Edgar Hark võis endale  
lubada ka erivagunit, millega sõitsid EKP Keskkomitee liikmed.  
Pärast üht Ida-Saksamaa sõitu olevat ta öelnud: “Nüüd võin kii-  
delda, et olen riigimeestega võrdne” (Raudsaar 2002).

1978. aasta 13.–16. novembrini korraldas Vene Õigeusu Ki-  
riku patriarh Pimen Moskvast Praha Kristliku Rahukonverentsi  
jätkukonverentsi, kus osalesid ainult NSVLi kirikute ja uskon-  
dade esindajad.<sup>109</sup> Leopold Piip pani selleks kokku EELK dele-  
gatsiooni koosseisu Edgar Hark, Kuno Pajula ja Kalle Kasemaa,  
Hark nõudis aga ootamatult veel ka Eenok Haameri kaasatule-  
kut, mida Piip ei saanud ükski, ilma Moskvata otsustada. Lõpuks  
sõitsid Moskvasse ainult Hark ja Haamer. Hark soovis, et Haamer  
peaks konverentsil lühikese kõne ja ütles midagi USA vesiniku-  
pommi katsetuste vastu. Ta andis ühtlasi mõista, et sellest võiks  
olla abi uste avanemisel tulevasteks välissõitudeks. Haamer seadis  
omakorda tingimuseks, et ta peab kõne eesti keeles ja Hark tõlgib  
selle. Hark polnud ideest vaimustatud, sest konverentsi töökeeleks  
oli vene keel ning seda, et keegi võtab sõna rahvuskeeles, oleks  
tõlgendatud ilmselge “natsionalismina”. Selleks et Haamer oma  
ülesande Moskvast siiski täidaks, kirjutas peapiiskop Eenok Haa-  
meri nime lipikule ja andis selle üle õla edasi eesreas istujale, et  
see lipiku sõnavõtuks registreerijate kasti laseks. Eenok jõudis  
viimasel hetkel lipiku oma kätte haarata. Uksed välismaale jäid  
tema jaoks suletuks.<sup>110</sup> Ametlikus aastaaruandes Haamer sellest

<sup>108</sup>Jaan Kii-  
viti intervjuu Riho Saardile 19.3.2002.

<sup>109</sup>Ettekanne Kirikukogul 10.6.1981. — EELKKA. Edgar Hargi isi-  
kufond. Aastaaruanded.

<sup>110</sup>Riho Saardi intervjuu Eenok Haameriga 2.4.2003 Tartus.

muidugi ei kirjutanud, seal ta üksnes tänas võimaluse eest koos Hargiga EELKd esindada.<sup>111</sup>

Sagedane välislähetustes viibija oli ka Usuteaduse Instituudi süstemaatilise teoloogia õppejõud Elmar Salumaa, kes 23. märtsist kuni 31. märtsini 1979 viibis NSVLi kirikute delegatsiooni koosseisus Taanis. Kopenhaageni ülikooli usuteaduskonna õppejõud avaldasid arvamust, et oleks viimane aeg luua sidemed Põhjamaade usuteaduskondade ja Tallinna Usuteaduse Instituudi vahel. Salumaa kõneles kirikutegelestele luterliku kiriku tööst NSV Liidus. Esitatud küsimused puudutasid seadusi ning usulis-kirikliku kirjanduse ja evangelisatsiooni probleematikat. Mõnest küsimusest kõlas Salumaa arvates läbi ilmne desorientatsioon, mida “teatud kitsad ringkonnad on püüdnud levitada”. Ta kritiseeris eriti *Kristelig Dagbladi* korraldatud kinnist pressikonverentsi, kus tuli jutuks vaimuliku kirjanduse illegaalne saatmine NSV Liitu:

Meiepoolseis sõnavõttudes viidati taolise ürituse mõttetusele ja kogu kahjulikkusele, kuna sellise tegevusega püütakse levitada ja süvendada umbusaldust mitte ainult kirikute, vaid ka rahvaste vahel, kus need kirikud tegutsevad. Delegatsiooni poolt näidati arvuliste andmete varal, kui palju on NSVL-is trükitud Piibleid ja kui palju neid on ka legaalsel teel imporditud. Selgitati, et mitmel kirikul on valmimas uued ajakohased piiblitõlked, mis on keeleliselt paremad ning täpsemad läänese avaldatud samakeelsete tõlgetega võrreldes.<sup>112</sup>

Räpina koguduse vaimulik Georg Lillemäe<sup>113</sup> võttis 1980. aasta 6.–12. juunini esimest korda osa Saksa Demokraatlikus Vabariigis Hirschluchis toimunud üleeuroopalisest noorte teoloogide konverentsist. Lillemäe valgustas seal EELK elu pärast

<sup>111</sup>EELK Mustvee koguduse 1978. a sõnaline aruanne, lk 4. — EELKKA, sari 9, allsari 8, säilik 433 Tartu praostkonna 1978. aasta aruanded.

<sup>112</sup>E. Salumaa usuasjade volinikule 7.4.1979. — ERA, f R-1, n 15, s 1009.

<sup>113</sup>Georg Lillemäe eemaldus 1990. aastate lõpul luterlusest ja liitus Eesti Karismaatilise Episkopaalkirikuga (asutatud 1997) ning rajas 2000. aastal Põlvas Eesti Karismaatilise Osaduskiriku. Kiriku patriarhina tuntakse teda praegu nime all Rabi Chaim Benjamin bin Avraham Lillemäe.

Teist maailmasõda ja märkis, et “suure lünga jättis EELK ellu see, et paljud koguduste õpetajad emigreerusid siis, kui Punaarmee tuli vabastama meie maad fašismi ikkest. Nad jätsid oma kogudused maha, tehes seega meie kiriku ees suure eksisammu”.<sup>114</sup> Edgar Hargi sõnul oli aseõpetaja Lillemäe esimene välisreis “õpetlik”.<sup>115</sup> Lillemäe delegeeriti sama aasta 19.–25. oktoobrini Londonis toimunud noorte teoloogide täiskogu koosolekule, kus arutleti küsimuste üle nagu rahu teema jumalateenistusel, kirikute vastutus võidurelvastumise pärast Euroopas ja pingelõdvendus Euroopas. Hargi sõnul väärised Lillemäe sõnavõttud ka seal kiitvaid hinnanguid.<sup>116</sup> Nii jätkas Lillemäe Hargi usaldusalusena ka järgmise aasta oktoobris Portugalis toimunud XIII Euroopa Oikumeenilisel Noortenõukogu täiskogu koosolekul: “Ka meie paljurahvuslikus Nõukogude riigis on kõikjal saatmas usukuulutustööd rõõm ja tänu, nagu kevadine linnulaul.”<sup>117</sup> 1982. aasta jaanuaris Hollandis püüdis ta teha selgeks, et Poola armee ja kommunistlik valitsus esindavad maailmas “häid jõude” niisamuti nagu Nõukogude armee Afganistanis, deklareerides lisaks, et probleeme, millele ei oleks lahendusi, “niisuguseid meil ei ole”.<sup>118</sup> Lillemäega samas praostkonnas töötanud Harri Mõtsnik iseloomustas Lillemäe tegevust selge kollaboratsioonismina.<sup>119</sup>

Georg Lillemäe oli Edgar Hargi usaldusalune ja täitis välismaal viibides Hargi kaudu talle antud ülesandeid. Lillemäe koostatud välissõitide raportite põhjal võib öelda, et ta kasutas välismaal

<sup>114</sup>Georg Lillemäe. Ülevaade konverentsist. — ECCE, nr 3, november 1980, lk 4. (EELK Usuteaduse Instituudi raamatukogu.)

<sup>115</sup>E. Hark L. Piibule jaan. 1981. — SUNVA. Karp 18 Rahvusvaheliste usuorganisatsioonidega suhtlemine 1980–1985. T nr 242 (1981).

<sup>116</sup>Samas.

<sup>117</sup>G. Lillemäe L. Piibule 12.11.1981. — SUNVA. Karp 18 Rahvusvaheliste usuorganisatsioonidega suhtlemine 1980–1985. T nr 242 (1981).

<sup>118</sup>G. Lillemäe. Ülevaade Euroopa Oikumeenilise Noortenõukogu seminar-konverentsist Hollandis 9.–16. jaanuaril 1982, koostatud 1.2.1982. — SUNVA. Karp 18 Rahvusvaheliste usuorganisatsioonidega suhtlemine 1980–1985. T nr 253 (1982).

<sup>119</sup>H. Mõtsnik E. Hargile 20.5.1984. — EELKKA, Sari 11, s 389 Harri Mõtsnik; Mõtsnik 1982: 176, 1985: 95. Vt lähemalt Saard 2012.

esinedes sagedasti neidsamu fraase mis Hark oma poliitilistes karjaseläkitustes. EELK kirikukogu presiidiumi liikmed peapiiskop Hark, praost Aldur Parts ja saadik Reinut Põldoja pöördusid 10. juunil 1981 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Johannes Käbini ja ENSV Ministrite Nõukogu esimehe Valter Klausoni poole:

Meie, EELK Kirikukogu koosolekust osavõtjad, tahame Teile ja Teie kaudu kogu eesti rahvale kinnitada, et EELK juhtkond, EELK Konsistoorium ja kogudused ei säästa ka edaspidi jõudu ja energiat selleks, et omalt poolt kaasa aidata NLKP XXVI kongressi poolt vastu võetud rahuprogrammi elluviimisele. Selles suurepärases programmis kätkeb kontsentreeritud kujul kogu progressiivse inimkonna parim püüdlus ja tahe, kätkevad ka kõigi ausate luterlaste kindlad veendumused seoses võitlusega rahu, desarmeerimise ja progressi nimel. Me kinnitame Teile, et me ei säästa ka edaspidi jõudu ja energiat, et kaasa aidata kogu maailma luterlaste koondamiseks rahujõudude ridadesse. Võttes osa mitmesugustest kirikutegelaste rahvusvahelistest foorumitest ja nõupidamistest, püüame teha kõik selleks, et tõde meie riigi rahuprogrammist jõuaks iga maa usklikuni ning aitaks neil mõista, kui tähtis on praegusel ajal rahujõudude koondamine, uskliklike ja mitteuskliklike ühine ja monoliitne võitlus imperialistlike sõjasepitsuste vastu selleks, et ära hoida katastroof, mida nad salakavalalt kavandavad.<sup>120</sup>

Soome peapiiskopi Mikko Juva sekretär Tapio Saraneva tões 1979. aastal, et on päris selge: väliskontaktid tugevdavad kirikute positsiooni ametivõimude silmis ning Euroopa julgeoleku ja koostööprotsessi vaatenurgastki on neist kasu. Soome kiriku osa nende suhete arendajana ja hoidjana on esmatähtis.<sup>121</sup> Usuasjade Nõukogu volinik Leopold Piip kirjutas 1984. aasta aruandes:

Vaimulike keskuste välispoliitilised suhted olid 1983. aastal võrdlemisi aktiivsed. Rahvusvahelistele usutegelaste foorumitele saatsime 15 delegatsiooni, võtsime vastu 36. Vaimulike keskuste delegatsioonid käisid Inglismaal, Šveitsis, Saksa FV-s, Kanadas, Soomes, Itaalias, Taanis, Saksa DV-s ja Rootsis. Vaimulikke keskusi külastasid

<sup>120</sup>ERA, f R-1, n 15, s 1069, lk 12.

<sup>121</sup>Tapio Saraneva. Raportti matkasta Tallinaan, Riikaan ja Moskovaan 21.–24.9.1979. — KHA. KUT Venäläisneuvottelut Pirisen työryhmä 1969–1986.

usutegelaste delegatsioonid Saksa FV-st, Euroopa Kirikute Konverentsi sekretariaadist, Inglismaalt, Soomest, Kirikute Maailmaliidu sekretariaadist, USA-st, Rumeeniast, Rootsist, Saksa DV-st ja Tšehhoslovakiast. Kõigi nimetatud suhete kohta võib öelda, et nad olid poliitiliselt kasulikud ning aitasid kaasa rahvusvahelisele rahuüritusele ning kogu maailmas süvenevale uskliklike poliitilisele ümberorienteerumisele, mis koosvõetult tugevdas meie riigi välispoliitilist positsiooni välisriikide uskliklike silmis. Kogu see töö toimus tihedas koostöös vastavate administratiivorganitega (RJK), kes osutasid meile alati tänuväärset abi ja nagu praktika näitas, kandis see soovitud vilja.<sup>122</sup>

Tagantjärele ja ideoloogiliselt vabamas olustikus antud hinnanguil aitasid just suhted Soomega tugevdada (kultuurilist) eestlust tolleaegsetes tingimustes (Kuuli 2002: 114). Jaan Kiivit noorem kinnitas 1989. aastal, et “suhtlemine naaberriikidega ja vennaskirikutega (eestlaste jaoks esmajoones soomlastega), ühesõnaga inimestega, kes on kantud Lääne kultuurist ja oma olemuselt kristlikust ellusuhtumisest, on aidanud hoida eestlastes elavat mälu demokraatlikust riigist” (1991: 23).

## KOKKUVÕTTEKS

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku rahvusvahelised suhted enne Nõukogude okupatsiooni ja kuulumine 1960. aastate algusest taas rahvusvahelistesse organisatsioonidesse andis EELK-le võimaluse ja kohustuse olla seal esindatud vähemalt peapiiskopi tasemel. Välissõitude puhul aga jagati ka vaimulikud mitmesugustesse kategooriatesse. Esimese moodustasid peapiiskopid, koguduste liitude juhid ja superintendendid; teise kuulusid kirikuvalitsuste liikmed, konsistooriumi assessorid ja Usuteaduse Instituudi õppejõud; kolmandasse koguduste vaimulikud. Enne EELK liikmesust Kirikute Maailmanõukogus ja Luterlikus Maailmaliidus polnud välissõidud ajendatud niivõrd otsesest kohustusest

<sup>122</sup>Usuasjade Nõukogu volinik Leopold Piip EKP Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhatajale A. Soidlale ja ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjale A. Greenile 16.2.1984. — SUNVA. Karp 4 T nr 2 (1984).

nende organisatsioonide ees, kui “organite” soovist kasutada kirikut oma huvides ja vastupropaganda eesmärkidel. Peapiiskop Jaan Kiivit vanema väliskontaktid algasid 1950. aastatel ja said võimalikuks “organite” loal ja huvil. 1960. aastatel said välissõidud uue põhjenduse, nüüd hakkas seda õigustama EELK kuulumine rahvusvahelistesse kirikuorganisatsioonidesse. See lõi eeldused LMLi liikmeskirikute, eriti Soome kiriku ametlike delegatsioonide saabumisele Eestisse ja kirikute koostööle, mis aitas kirikul isoleeritust leevendada. Aktiivselt osales EELK ka Praha Kristliku Rahukonverentsi töös, mida Moskva pidas oma välispoliitilisele orientatsioonile kõige lojaalsemaks kiriklikuks organisatsiooniks. Juhuslikumat laadi välissõidud olid seotud Soome kiriku vaimulike kirikupäevadega, kuhu tavaliselt kutsuti peapiiskop ja koos temaga veel keegi, keda peapiiskop soosis. Küllakutsed, mis olid adresseeritud mõnele tuntumale kirikute-gelasele (näiteks Harri Haamer, Paul Saar, August Arumäe), aga sõit oleks pidanud toimuma ilma peapiiskopita, jäid üldjuhul vastusetta.

Eesti NSV tegutsenud vaimulike välisraportite sisu ja tooni hindamisel tuleb arvestada, et Nõukogude okupatsiooni tingimustes töötanud ja välisdelegatsioonidesse võetud vaimulikud ei olnud päris vabad esitama seal oma arvamusi. Küsimus, millal keegi neist rääkis ausalt ja kooskõlas oma südametunnistusega ning millal võimuorganite suuga, jääb ka tulevikus allikakriitiliseks põhiküsimuseks. Uuriija satub siin sageli pimedaks jäänud lisaki olukorda, kel tuleb tõdeda: “Hääl on Jaakobi hääl, aga käed on Eesavi käed!” (1 Mo 27:22)

## Kirjandus

- Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna tööst 1. IV 1954–1. V 1955 ja 1955. aastal.* 1999. (Ad fontes 6.) Tõlkinud ja toimetanud Jüri Ojamaa, Jaak Hion. Tallinn
- Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1956. aastal.* 2000. (Ad fontes 8.) Tõlkinud ja toimetanud Jüri Ojamaa, Jaak Hion. Tallinn
- Arumäe, August 2005. Hiobi õnnistus: Mälestused.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

- Beszámoló az evangélikus egyházi delegáció finnországi és dániai útjáról 25.4.1961.* 2014. — *Háló 2: Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990. Egyházvezetők 1.* Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő. Szerkesztő: Mirák Katalin. Budapest: Luther Kiadó, o. 570–583
- Engman, Kristel 2011. Usuteaduse Instituut Eesti ja Soome luterlike kirikute suhetes 1946–1986.* — *Kultuurisillad Läänemere-äärses kultuuriruumis: Töid eesti kirikuloo, süstemaatilise teoloogia ja piibliteaduse alalt.* (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXI.) Toimetanud Riho Saard. Tallinn, lk 137–163
- Hiijsjärv, Eerik 1971. Luterlike vähemuskirikute konverentsilt Rumeenias.* — Kaksikümmend viis aastat Usuteaduse Instituuti. Tallinn, lk 20–29. (Masinakirjas: EELK Konsistooriumi arhiiv.)
- Jürjo, Indrek 1996. Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal.* Tallinn: Umara
- Ketola, Hanna-Maija 1997. “Oikeiden” asenteiden opettajana — The Rev. Herbert M. Waddams Ruotsissa ja Suomessa syystalvella 1944.* — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 86 1996.* Helsinki, s. 221–245
- Kiivit, Jaan 1991. Eesti evangeelse luterliku kiriku olukorrast aastal 1989.* III osa. — *Eesti Kirik*, nr 1, lk 19–23
- Kirikuelu kroonikat.* 1957. — *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku aastaraamat 1956.* Tallinn: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, lk 174
- Kolk, Madis 1988. Vastab Jaan Kiivit.* — *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 5–10
- Kuuli, Olaf 2002. Sula ja hallad Eesti NSV-s: Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969.* Tallinn: O. Kuuli
- Malkavaara, Mikko 2002. Kahtia jakautuneet Baltian luterilaiset kirkot ja Luterilainen maailmanliitto 1944–1963.* (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 189.) Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura
- Mikk, Siiri 2011. Kaide Rätsep EELK UI õppejõuna ja teoloogina.* EELK Usuteaduse Instituudi bakalaureusetöö. Tallinn. (Käsikiri EELK Usuteaduse Instituudi raamatukogus.)
- Mõtsnik, Harri 1982. Luterlik kogudus Leningradi oblastis.* — *Eesti Kirik*, nr 4, lk 174–176
- Mõtsnik, Harri 1985. Kodumaa kirikuelust.* — *Eesti Kirik*, nr 2, lk 95
- Nielsen-Stokkeby, Bernd 1993. Mälestusi Eestimaalt.* (Loomingu raamatukogu 51/52.) Tallinn: Periodika

- Niiranen, Pekka 2000. *Kekkonen ja kirkko: Tasavallan presidentti Urho Kekkosen ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon suhteet vuosina 1956–1981*. Helsinki: Kirjapaja
- Okup. Eesti piiskop Taani intervjuus. 1969. — *Eesti Päevaleht*, nr 200, 30. VIII, lk 6
- Pihlau, Jaak 2003. Eestlaste põgenemised Läände: Ärahüppajad III. — *Tuna*, nr 3, lk 78–88
- Raamitud ruumipeegeldused: Kõnelused peapiiskop Jaan Kiivitiga. 1997. — *Eesti Kirik*, nr 7, 19. II, lk 5–6
- Raudsaar, Mart 2002. Ustav pool sajandit. — *Eesti Kirik*, nr 9, 6. III, lk 5
- Rosenberg, Tiit 2001. Ajaloolane ja aeg: Sulev Vahtre 75. — Muinasaja loojangust omariikluse läveni: Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. Andres Andresen. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus “Kleio”, lk 13–36
- Rätsep, Kaide 1966. Peapiiskop dr. J. Kiivit ja oikumeenilised kontaktid. — Sexaginta: Kogumik kirjutisi pühendatud peapiiskop D. dr. Jaan Kiivitile tema kuuekümmendal sünnipäeval. Tallinn: lk 39–47. (Masinakirjas; EELK Konsistooriumi arhiiv.)
- Saard, Riho 2004. “Rõõmustame selle üle. . .”: Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.–1980. aastatel. — *Akadeemia*, nr 4, lk 844–869
- Saard, Riho 2005. Jaan Kiivit senior — Soome ja Eesti kirikute vahelise silla taastaja. — *Kristuse täisea mõõtu mööda: Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XIII.) Toimetanud Arne Hiob, Urmas Nõmmik, Arho Tuhkru. Tallinn, lk 51–65
- Saard, Riho 2006. “Suurenmoinen rakkouden näytelmä”: Suomen evankelis-luterilaisen ja Venäjän ortodoksisen kirkon oppineuvottelut kylmän sodan vuosina. Tallinn: Argo
- Saard, Riho 2011. Luterliku Maailmaliidu Euroopa vähemuskirikute konverents Tallinnas 1980. — *Kultuurisillad Läänemere-äärses kultuuriruumis: Tõid eesti kirikuloole, süstemaatilise teoloogia ja pübliteaduse alalt*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXI.) Toimetanud Riho Saard. Tallinn, lk 164–192
- Saard, Riho 2012. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel. — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 102. Toim. Jaakko Olavi Antila, Milla Bergström. Helsinki, s. 77–110
- Salumaa, Elmar 1974. Luterliku kiriku külalistena Rootsis. — *Teoloogiline Kogumik XXVIII*, lk 145–166. (Käsikiri.)
- Sepp, Helena 2000. Urho Kaleva Kekkonen: Soome patrioot ja Eesti. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2396–2410
- Simojoki, Martti 1964. *Uskonto vai Jumala*. (Avain-Sarja 2.) Helsinki: Kirjayhtymä
- Sõtšov, Andrei 2008. *Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 14). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Jaan Kiivit jutustab. 1989. — *Eesti Kirik*, nr 2, lk 71–73
- Tarmo Soomere ülekuulamine. 1987. — *Eesti Kirik*, nr 1, lk 45–52
- Veem, Konrad 1990. *Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon*. Teine täiendatud trükk. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat

RIHO SAARD (sünd. 1961) on lõpetanud insenerina Tallinna Polütehnilise Instituudi ehitusteaduskonna 1987, õppinud Helsingi Ülikooli usuteaduskonnas 1990–2000, teoloogiamagister (1997) ja teoloogiadoktor (2000, mõlemad Helsingi Ülikool). Eesti Vabariigi okupatsioonide repressiivipoliitika uurimise riikliku komisjoni teadur 1999–2001, Eesti Humanitaarinstituudi eesti kultuuriloo õppetooli professori kt 2000–2001, ajaloo ja Eesti kultuuriloo ühisõppetooli professor 2002–2004; olnud EELK Usuteaduse Instituudi kirikuajaloo professor, 2010–2011 Usuteaduse Instituudi erakorraline dotsent, a-st 2012 korraline dotsent; Helsingi ja Ida-Soome (Joensuu) Ülikooli üldise kirikuajaloo dotsent. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Kaug-Ida teoloogiast ja teoloogidest” (1997, nr 6, lk 1213–1226); “Eesti kirikute juhtivvaimulikkond läbi aegade” (1998, nr 2, lk 362–389; nr 3, lk 604–625); “Rõõmustame selle üle. . .”: Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.–1980. aastatel” (2004, nr 4, lk 844–869); “Religiooniteoloogiast ja religioonide dialoogist” (2007, nr 2, lk 351–387); “Eestlane ja luterlus” (2007, nr 6, lk 1238–1268, nr 7, lk 1424–1451); “Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku algusaastad” (2008, nr 7, lk 1543–1582); “Eesti evangelise luterliku kiriku sünniloost” (2010, nr 12, lk 2177–2202), kaks arvustust ja ühe väitluse.

# EVANGEELIUM JA IMPEERIUM

## Jumal-inimese konstrueerimine

*Ergo Naab*

Terminoloogiliselt on mõistete “evangeelium” ja “impeerium” kõrvutamise kunstlik, kuna eri keeltest pärinedes puudub neil ühine mõistestruktuur. Arvestades aga ajaloolis-kultuurilist konteksti, varase keisririigi aegset Rooma impeeriumi, esinesid mõlemad mõisted ühises keelekollektiivis, kus ladina keel oli seadusekeel ja kreeka keel filosoofia keel.<sup>1</sup> Ka selles keelekollektiivis omandasid need mõisted üsna erineva tähenduse ja funktsiooni. Artikli eesmärk on käsitleda evangeeliumi tähendust ja mõistevälja ning vaadelda selle suhet impeeriumiga algkristluse perspektiivist lähtudes.

### 1. APOSTEL PAULUSE EVANGEELIUM

Algkristlikus kirjanduses kasutatud mõiste “evangeelium” taust on kahesugune. Ühe kontekstiks on Vana Testament (VT) ehk “pühad kirjad”, nagu seda nimetab Paulus seoses varase traditsiooni sõnastamisega oma esimeses kirjas korintlastele (1Kr 15:1–4): Kristus suri ja äratati üles “pühade kirjade” järgi (nimetatud 2 korda). Vastavates Septuaginta tekstides, millele Paulus siin vihjab,<sup>2</sup> ei leidu mõistet “evangeelium”. Küll esineb see aga

<sup>1</sup>Ka kreeka keel võeti siiski üha enam Rooma seaduse õpetamise teenistusse. Seda õpiti nii ladina- kui kreekakeelsete provintside retoorikakoolides kui populaarset “rahvakunsti”, nagu on märkinud William E. Ball (Ball 2009: 31).

<sup>2</sup>Paulus peab silmas arvatavasti eksegeetilist kompilatsiooni erinevatest VT tekstidest: poemi kannatavast sulasest (Js 53) ja ülesäratamisega seotud tekste nagu Ps 16:10 jms.

tekstides Js 52:7 ja 61:1, kus kirjeldatakse Jahve saadiku kuulutatavaid “häid sõnumeid”, milles domineerivad jumaliku pääste ja poliitilise võidu motiivid. Nimetatud tekstid, kus mõistega “evangeelium” seoses on esitatud vanatestamentlikku kuninga-ideoloogiat, on ka arvatavasti toetanud nn “pühade kirjade” kristoloogilist tõlgendamist. On siiski vähe tõenäoline, et need üksikud kohad kreekakeelses Vanas Testamendis võisid olla aluseks laiapäohjalisele termini “evangeelium” kasutusele algkristluses. Kõik katsed taandada mõistet “evangeelium” Pauluse kasutuses Septuagintale on ebaõnnestunud, sest Paulus samastab mõistega nii kuulutuse sisu kui kuulutamise akti.

Sõna *euaggelion* esineb uustestamentlikes kirjutistes (76 korda) eriti just *Corpus Paulinum*’is (60 korda), millest omakorda suur osa Pauluse autentsetes kirjades (48 korda). Nagu järeldab Randar Tasmuth, koondub oluline osa mõiste tarvitusest sellesse Uue Testamendi (UT) varaseimasse kirjalikku kihistusse, mistõttu just siit tuleb otsida ka mõiste kasutamissituatsiooni kujunemist (Tasmuth 2009: 114).

Miks sõnastas Paulus kui algkristliku kirjažanri ja kirjakeele rajaja kuulutuse Kristusest, nimetades selle sisu just “evangeeliu-miks” (1Kr 15:1 jj)? Miks valis ta sellise keelendi ja keelekasutuse, sidudes mõiste Kristuse ülendamise tähendusega “Jumala Pojaks väes” (Rm 1:4; 1Kr 1:18)?

Nendele küsimustele vastamiseks tuleb uurida mõiste “evangeelium” kultuuriloolist tausta. Hellenistlik kultuur pakkus sellele terminile oma kasutuse ja mõistmise (mis ei rajanenud kindlasti mitte kreeka ekvivalendil heebrea sõnast *bešorah*) (Tasmuth 2005: 334). Pauluse kasutatud terminil *euaggelion* oli hellenistlikus mõistes kahetine tähendus: see tähendas (a) nii heade sõnumite toomist kui ka (b) tasu heade sõnumite eest. Homeros on kasutanud seda viimases tähenduses. Kuid heade sõnumite toomise ehk pühitsemise (*euaggelion thyein*) tähenduses on seda tarvitanud Aristophanes (u 446–385 eKr): “Pühitseda häid sõnumeid ohvritega” (*Ratsanikud*, 656). Mõiste “evangeelium” seostub siin sõjalise võiduga: Hea sõnumi tooja pale särab, tema pea on pärjatud ja oda ehitud loorberitega ning palmioksa lehvitates kuulutab ta rahvale head sõnumit. Rahvas, kes selle vastu võtab, kau-

nistab rõõmuga oma pühakojad ohvrite toomiseks. Hea sõnum on vastuvõtjatele kui kingitus jumalalt. (Friedrich 1965b: 722.)

Hellenistlikus Rooma riigis seostus verbiga *euaggelizomai* ka päästet tähistav sõna *sōtēria*. Hea sõnum oli kui “pääste kuulutus”, mida kasutati samuti seoses võiduga vaenlaste üle. Selliselt puudutab pääste kuulutus selle kuulutaja isikut kui “päästjat”. Samuti täheldatakse tiitli *sōtēr* seost tekstidega, kus on juttu jumalikust inimesest (*theios anthrōpos*). (Friedrich 1965a: 711.)

Usk inimolemuse jumalikkusesse sai oluliseks kujundavaks teguriks nii filosoofilistes teooriates kui religioosses propagandas. Ent selle kõige jõulisemat tulemust võib leida poliitilisest reaalsusest ja hellenistlikust jumaliku valitseja kultusest, mis alates Aleksander Suure ajast võttis üsna erilise pöörde.

Nõnda siis on algkristlusele ajalisel lähem ja keeleliselt konkreetsem mõiste seotud hellenistliku Rooma jumalike valitsejatega ja nende kultuses esineva sõnakasutusega. Siit tulenebki arutus, mis seob “evangeeliumi” mõiste varase keisririigi aegse Rooma impeeriumiga ja keisrikultusega.

## 2. EVANGEELIUM CAESARIST KUI “HEATEGIJAST”

Imperaator ühendas endas kujutlused “jumalikust inimesest” (*theios anthrōpos*), “õnnest” (*tyhē*) ja “päästest” (*sōtēria*), mis andsid “heategijale” tähenduse ja väe (Friedrich 1965b: 722). Jumaliku valitseja kontseptsiooni piiratus väljendub aga selle elitaarsuses ja antidemokraatlikkuses, sest see staatus sai kuuluda vaid vähestele valitutele. See oli ka vaieldamatult maskuliinne mudel, millesse naistel polnud õigust sattuda. (Koester 2007: 119.) Mõni erand siiski leidis — näiteks Augustuse abikaasa Julia Augusta Livia, kes Philoni järgi varjutas oma soost tulenevad “puudujäägid” võimeka maskuliinse intellektiga (Philon 1995: 320). Võimekad naised mängisid riigi valitsemises olulist rolli, juhul kui nad olid keisri perekonnast. Simon Price rõhutab, et ajaloolased kalduvad liialt rõhutama imperaatorit autonoomsena, eirates keiserliku perekonna rolli. Impeerium oli perekonna kätes ja viimasel oli oluline osa keisri kuvandi loomisel. (Price 1997: 65.)

Poliitilises mõttes oli võim üsna spetsiifiline mõiste: *Imperium* — ülemvõim või käsuõigus, mis anti kindlaks ajavahe- mikuks (kümneks aastaks) teatava taseme magistraatidele. *Imperium* seostus juba üsna varakult ka mõistega *potestas* — võimus, võim; võimalus. *Imperium* ja *tribunica potestas* olid kaks kõige tähtsamat poliitilist vahendit. Keisri võim oli siiski midagi enam kui pelgalt poliitiline ja sõjaline. Keisri võimu mõistmisel tuleb vastu seista ühele tendentsile: nimelt on terminid “religioon” ja “poliitika” rikastatud uusaegsest kasutusest.<sup>3</sup> Võim ei ole seotud kitsalt poliitiliselt riigiaparaadi, administratsiooni ega mak- susüsteemiga.<sup>4</sup> Keisrikultuse käsitlused, mis lähtuvad kristiani- seerivatest religiooniteooriatest, eeldades, et religiooni põhiline funktsioon on jagada vaimulikku juhatust personaalsetes kriisides ja lunastust igavesse ellu, eraldavad kunstlikult religiooni ja poliiti- tika eri valdkondadesse. Keisrikultus oli religioonina sama palju võimust huvitatud kui poliitikana või diplomaatiana. Seega ei ole Rooma keisrikultuse puhul põhjust eelistada poliitikat religioo- nile. Kultus mängis olulist osa keisri kui jumaliku inimese võimu konstrueerimises.

Seda, et keisrikultuse puhul eksisteeris religiooni ja poliitika lahutamatu sümbioos, näitab tõsiasi, et selle preesterkond koosnes linna või provintsi kõrgetest elitaarsetest ametnikest. Vastupidi- selt hellenistliku kuninga kultusele, mille määrustes domineerib peamiselt poliitiline ja sõjaline kasu, viiakse Augustuse kultu- ses tema teod jumalate tegudega samale tasemele. Jumalad olid tuntud “heategijatena”, kuid Augustust ülistati nendest isegi suu- remana. (Samas: 54.) Tema puhul reageeriti pigem jumalikule isikule, mitte niivõrd konkreetsetele tegudele nagu hellenistliku kuninga puhul.

<sup>3</sup>Seetõttu on mõned uurijad soovitanud nendest koguni loobuda, ju- hul kui käsitletakse selliseid muistseid nähtusi nagu kuningaideoloogia ja keisrikultus.

<sup>4</sup>Michel Foucault on selgitanud, et “võim” analüütilise terminina väljendab väga laia mõistet: võim ei ole institutsioon, struktuur ega jõud või sundus, mida oleks võimalik rakendada. See termin iseloomus- tab ühiskonna palju laiemat ja komplekssemat strateegilist situatsiooni. (Price 1997: 67.)



Vormiliselt ei olnud Augustusel suuremat võimu kui ta amehkaaslastel senatis.<sup>5</sup> Ent kuna ta loovutas suure osa oma täitvõimust senatile, tekkis kummaline bumerangiefekt: temast sai Rooma rahvale *res publica* taastaja ja vastutasuks tõi rahvas talle üleüldise tänuavalduse ning senat andis talle nimeks Augustus. Octavianuse teened olid nii suured, et nende väljendamiseks kõlbas vaid uus nimi: “Imperator Caesar divi filius Augustus”. Esimene nimi väljendas väepealiku võimu ehk *imperium*’it, teine nimi, Augustus, näitas aga selle kandja ainulaadsust. Autoriteedi ja mõjuvõimu poolest ületas ta teisi võimukandjaid. Lisaks hakkas talle kuuluma ka alaline *imperium*. Alates aastast 12 pKr kuulus Augustusele ka Rooma ülempreestri ehk *pontifex maximus*’e ametikoht. Rooma maailm hakkas seostuma üha rohkem ühe isikuga, kelle ilmumist peeti “evangeeliumiks”.<sup>6</sup> Ühe Juliuse kalendri sissejuhatuses, kus ülistatakse heaolu, mis on tulnud maailma Augustuse kaudu, kirjeldatakse teda kui päästjat, kes on toonud uue ajajärgu. Siin esineb ka evangeeliumi mõiste:

ja kuna Caesar oma ilmumise kaudu on ületanud kõikide varasemate heade sõnumite [*euaggelia*] lootuse, ületades mitte ainult heategijaid, kes tulid enne teda, vaid ta pole jättnud vähimatki lootust ühelegi, kes tulevikuski saaks teda ületada (Koester 1990: 3–4).

Ettepaneku, et Augustuse sünnipäev oleks kalendri esimene päev, tegi Aasia provintsis üks Rooma prokonsul ja keisrikultuse preester (asiarh).<sup>7</sup> Selle üsna spetsiifilise kalendrireformiga kaasnes dünaamiline muutus imperaatori konstruktsioonis — Augustusest sai kogu maailma “heategija”.<sup>8</sup> Augustuse sünnipäev kalendri esimese päevana oli võrdväärne kõikide asjade algusega (Price 1997:

<sup>5</sup>*Imperium*’it said rakendada juba vabariigiaegsed väepealikud.

<sup>6</sup>Juba kreeklased nimetasid sakraalset sõnumitoojat või jumalikku saadikut sõnaga *euaggelos* (Friedrich 1965a: 711).

<sup>7</sup>See oli prokonsul Paullus Fabius Maximus, kellele kakskümmend aastat hiljem anti kuldpärg selle eest. Kuldne pärg oli mõeldud auhinnaks kõige innovatiivsemale inimesele seoses võimaluste leiutamise ja uue jumaluse (s.o Augustuse) austamisega. (Price 1997: 78.)

<sup>8</sup>Juba vabariigiaegsed roomlased olid harjunud mõttega, et nende impeerium hõlmas kogu maailma. Ning et see maailm saab oma korralduse jumalate, kelle soosingu teenisid roomlased oma õigluse ja jumalakartlikkusega. Brunt väidab, et uus ja enneolematu oli aga see

71). Rõhuasetus seisnes selles, et see päev (23. sept) andis ka uue vaatenurga esimese sajandi Rooma universaalsele kosmoloogiale, märkides uue ajastu algust. Kirjutistes, milles kiidetakse kalendri sisseseadmist, tervitatakse sõnumit imperaatori sünnipäevast kui “evangeeliumi”. (Koester 2007: 121.)

Tundmus, et “heategija” valitsus pakub kaitsevarju kogu inimkonnale, peegeldus keisrikultuses, mis erinevalt hellenistlike kuningate linnakultusest arenes nüüd väga prestiižseteks üleprovintsilisteks kogunemisteks. Price arendab mõtet kultuse rituaalidest kui maailma kontseptualiseerimise vahenditest. Kultuslikel rituaalidel oli oluline funktsioon “heategija” kui kosmose keske kuju konstitueerimises. Augustuse programm läheb kultuslikest rituaalidest palju kaugemale, mõjutades ka arhitektuurilist ärkamist. Keisrikultuse templid ehitati suuremad ja kolonnaadid pikemad kui seniste jumalate omad. Augustuse kaasaegne Nikolaos Damaskusest kirjeldab kreeka maailma spontaanset reaktsiooni Augustuse monarhiat tervitades:

Kogu inimkond pöördub Sebastose<sup>9</sup> poole, olles täidetud austusega. Linnad ja provintside valitsejad austavad teda templite ja ohverdustega saartel ja kontinentidel, organiseeritult linnades ja provintsidel, tema vooruse suuruse kohaselt, tasudes tema heasoovlikkuse eest nende suhtes. (Nikolaos Damaskusest 1923.)

Uut jumal-inimese võimuevangeeliumi kuulutati suure entusiasmi ja erutusega. Keisrikultus ei olnud perifeerne nähtus, vaid see mõjus rikastavalt mitmekülgetes ja keerulistes ühiskondlikes protsessides. See toimis religiooni, poliitika ja diplomaatia kooslusena ja pakkus märkimisväärseid eneseteostusvõimalusi.

roomlaste uskumus, et nende impeerium on universaalne ja täidetud ülemaiste jumalustega; ning et ükski teine rahvas ei janunenud nõnda au ja hiilguse järele kui roomlased. Linnastunud plebeid olid sügavalt liigutatud imperiaalse sära väljendustest. (Brunt 1997: 25.)

<sup>9</sup>Sebastos on kreeka vaste ladinakeelsele tiitlile Augustus, kuid tal on tugevam assotsiatsioon religioosse auavaldusena (kr k *eusebeia* — religioosne auavaldus ja vagadushoiak jumalate suhtes) keisrile.

## 3. KAHE EVANGEELIUMI KONKURENTS

Kristlike kogukondade areng ja formeerumine toimus ajal, mil jumal-inimese mõistest sai domineeriv ühiskondlik kuvand (Koesler 2007: 121). Võiks postuleerida väite, et algkristliku “evangeeliumi” üheks nn sekundaarseks modelleerivaks süsteemiks ongi keisrikultus. Kontseptsioon jumal-inimesest on kui metakeel ja kollektiivse või indiviidiülese mälu mehhanism ja kultuuriruum.

Peaaegu kõik Pauluse kirjutised sisaldavad algkristlikku kuulutust (*kērygma*), kas päris alguses, sissejuhatuses või põhitekstis. Näiteks Rm 1:1–4:

evangeeliumi, mida Jumal on muiste oma prohvetite kaudu pühades kirjades tootanud oma Pojast — kes liha poolest on sündinud Taaveti soost, ent pühaduse Vaimu poolest määratud oma surnuist ülestõusmise järel Jumala Pojaks väes — Jeesusest Kristusest, meie Issandast.

Uue Testamendi eksegeedil tuleb selgitada, miks selline tekst esineb sellise kirja alguses, mis on adresseeritud Rooma imperiaalse võimu kõige olulisema linna kogudusele. Tekstil, kus esitatakse Messia Jeesuse kuninglikku päritolu ja märkimisväärsust, peab olema mingi suurem eesmärk kui religioossed ja pietistlikud küsimused (Georgi 1997: 150). Kas on võimalik, et lähtudes Pauluse tekstide käsitlemisel uusaja vaatenurgast, moondub ühekülseks meie arusaamine tema kirjade tõelisest olemusest? Kas on võimalik, et Paulus polemiseerib domineerivaks muutunud keisriideoloogiaga?

Esile on tõusnud mitmed Pauluse uurijad,<sup>10</sup> kes väidavad, et tema kuulutus ei olnud apoliitiline. Nad toonitavad, et Pauluse teoloogia aspektides kajab vastu Augustuse ja Nero ajastu poeetilise ja visuaalretoorilise propaganda hääli. Kuulutades Jeesuse “jumala pojaks”, parodeerib Paulus silmanähtavalt Juliuste-Claudiuste dünastia teoloogiat (Elliott 2000: 25). On üpris selge, et evangeelium kui “võidu uudis”, olles tehnilise terminina käibel

<sup>10</sup>Peamiselt angloameerika päritolu teadlased: Richard Horsley, Neil Elliott, Elisabeth Schüssler Fiorenza, Robert Jewett, Dieter Georgi, Davina Lopez jmt.

hellenistliku Rooma diplomaatilises sõnavaras, võis tema keelekasutuses osutada provokatiivseks.

Imperiaalne kontekst osutus siiski palju enamaks kui vaid mõisteliseks taustaks Pauluse teoloogias. Keisrikultuse rituaalide kaudu edastatud võimukonstruksioon võimaldab aimata Pauluse apostellikku kohalolu ja evangeeliumi kuulutust (evangeelium kui kuulutuse akt kaasab ka kuulutaja). Täpselt nii nagu provintside eliit kultuse preestritena kasutas kultuslikku sümbolikat selleks, et luua mitmekülseid võimusuhteid, mõistab ka Paulus oma apostellikku kutsumust jumaliku väe manifestatsioonina: Evangeelium on “Jumala vägi päästeks igäüle, kes usub” (Rm 1:16); Jumalinimene on “Kristus, Jumala vägi ja Jumala tarkus” (1Kr 1:24); “Meie oleme ju Kristuse hea lõhn” (2Kr 2:15).

Kas Paulus oponeeris niisuguse apostellikku manifestatsiooniga Rooma võimu ritualiseerimisele? Siinkohal lähevad arvamused pisut lahku. Mitmed uurijad just seda väidavad. Dieter Georgi juhib tähelepanu faktile, mida ükski eksegeet eirata ei saa, et Paulus vangistati ja hukati roomlaste poolt. Ta väidab, et erinevalt hilisemate kristlaste martüüriumidest ei olnud kuritegu, milles Paulust süüdistati, passiivne vastupanu — s.o keeldumine osalemisest keisrikultuses, vaid see oli aktiivne religioonilis-poliitiline programm; et “evangeelium”, mis viis Pauluse märtrisurma, kõlab eriliselt vastu just kirjast roomlastele. (Georgi 1997: 157.) Tõepoolest võib nõustuda, et suur osa Rooma kirjast räägib õigusest ja rahust (mõisted *dikaiošynē* ja *eirēnē* esinevad epistlis läbivald) Kristuses, nii nagu keisrikultuses ülistati õigust ja rahu Augustuses. Mõlemad on teineteist välistavad “hea-tegijad”. Üks toob *Pax Romana*, teine *Pax Christi*.

Samas käsitleb Paulus oma epistlites ka palju teisi teemasid ja seepärast tuleks talle läheneda komplekselt. Nagu ka Nicholas T. Wright (1997) rõhutab, on Pauluse kasutuses oleval sõnal “evangeelium” ka sisu poolest juutlik aspekt: hea sõnum Iisraelile ja lootus kogu maailmale, et Jahve on tulemas Siionisse päästjaks (Vana Testamendi täitunud prohvetiennustused Js 40 ja 52). Ta hoiatab pidamast Paulust dualistlikuks antagonistiks.

Seetõttu ei saa me kindlasti väita, et *Corpus Paulinum*’it läbiks sihiteadlik ja totaalne impeeriumile vastandumine. Kuna aga on võimatu jätta tähelepanuta kontraste kahe evangeeliumi — Ky-

rios Jeesuse ja *Kyrios* Caesari vahel, siis võiks nõustuda Davina Lopeziga, kes sedastab: Rooma imperiaalse ideoloogia taustal ei moodusta Pauluse kuulutus mitte otsest paralleeli ega isegi vasturetoorikat, vaid antihegemoniaalset, kujutlust väljendavat diskursust (Lopez 2008: 18). Paulus kui mõiste “evangeelium” kasutuselevõtja käivitas laiapõhjalise maailmavaateliselt konkureeriva programmi.

Juba Gustav Adolf Deissmann ja Günther Bornkamm väitsid, et algkristliku evangeeliumi eesmärk ei olnud vastandumine iseeneses. Keisri-*mythos*’ele vastandumisega ei mõisteta algkristliku evangeeliumi tõelist olemust (Hahn 1965: 122). Vastandumine muutus aktuaalseks vaenamisperioodidel. Siinkohal tasub mõelda algkristluse seoste jüdaistlike juurtega.

Vanatestamentlike ja hellenistlike elementide kombinatsiooniga oli võimalik esitada jüdaistliku monoteismi taotlusi. Identifitseerides Jahve lunastaja-jumalusega rõhutati kolme peamist jüdaistlikku doktriini: üks jumal, üks jumala valitud rahvas ning üks tulevik nii Iisraelile kui kogu maailmale (Wright 1997: 70). Seda põhitõde peegeldab ka jüdaistliku liturgia keskne usutunnistus (*Shema*): “Kuule, Iisrael! Issand, meie Jumal Issand, on ainus” (5Ms 6:4). Nn *shema*-doktriini kristianiseeritud versioon on aimatav nii Pauluse autentsetes kui ka deuteropauluslikes kirjutistes (vt “üks Jumal” aklamatsioon 1Kr 8:6; klassikaline näide heebrea monoteistlikust poeesiast: Kl 1:15–20).

Kristluse ja judaismi suures osas kattuvaist monoteismitaotlustest saab teha mõned järeldused. Näiteks Aleksandria Philoni keiser Caligula poole pöördumise kirjeldusest tuleb selgelt välja, kuidas varase keisririigi aegses impeeriumis elavad juudid toetasid keiserlikku valitsust. Jüdaistlikud preestrid, palvetades Jeruusalemma templis rahu eest kogu maailmas, olid valmis tervitama imperaatorit kui rahutoojat. (Philon 1995: 306.) Augustus ja Tiberius on Philoni järgi juutide jaoks ülimalt positiivsed valitsejad. Peamine põhjus tundub olevat nende tolerant-suses juutide religiooni suhtes.<sup>11</sup> Neis nähti oma poliitiliste ja

<sup>11</sup>Näiteks Philoni järgi annetas Augustus oma tuludest kaks lammast ja ühe pulli igapäevaseks põletusohvriks (Philon 1995: 317) ja Tiberius hoolitses kogu oma valitsusajal selle eest, et Jeruusalemma templi

usuliste õiguste kaitsjaid. Jüdaistlikus ladvikus ei nähtud probleeme keiserliku valitsuse tunnustamisel ei Jeruusalemmas ega ka diasporaas (Aleksandrias; ka Anatooliast on andmeid keisrile pühendatud sünagoogidest). Rahulolematust põhjustasid valitsejad (nagu Caligula) ja ametnikud (nagu Pilatus), kes ei hoolinud Augustuse ja Tiberiuse korraldusest. Kindlasti on rahulolematuse põhjused palju laiemad ja mitmekülgsemad, kuid silmanähtavalt kerkivad esile polüteistlikud tendentsid.

Ka algkristlusel tuli polüteistlikus sotsiaalkultuurilises ühiskonnas oma monoteistlikku traditsiooni kaitsta. Kuna müsteeriumireligioonide tõttu kinnitati, et Jeesus ei ole mitte üks paljudest kultusjumalatest, vaid ainus *Kyrios* kogu maailma üle, siis tuli paratamatult tegemist teha ka keisrikultuses esile toodud selle maailma ainuvalitsejaga. Aklamatsioonis *Kyrios Iēsous* sisaldus paratamatult jumal-inimese maailmavalitsejaidee. Arusaam Jeesusest kui kogu mütoloogilise kosmose (taeva, maa ja maa-aluste) isandast sattus konkureerivasse olukorda keiserliku Rooma valitsusideoloogiaga. Esimesel sajandil pKr oli Rooma impeeriumis lõppkokkuvõttes ainult üks *Kyrios* ja see oli imperaator.<sup>12</sup>

Sellist konkurentsiolekorda võiks nimetada kahe jumal-inimese vaheliseks võidujooksuks kultuse ja keele tasandil. On tekkinud kaks konkureerivat diskursust. Siin on intriig kahe valitseja, kultuslikult idealiseeritud Rooma imperaatori ja heebrea päritolu “Võitu” suhestamises. Mõlema n-ö valitseja inauguratsioon muutub kultuuris märgiliseks. Selles mõttes võis kristlus Rooma poolt vaadatuna olla isegi problemaatilisem kui juutlus.

tseremoniaalteenistus säiliks sellisena, nagu ta alati oli olnud (samas: 298). Philoni järgi oli Jeruusalemma tempel Süüria provintsis esimene, kus toodi tänuohvreid vastuolulise Caligula võimuletulekul (samas: 231, 356).

<sup>12</sup>Wright märgib siinkohal, et kuigi tiitel *kyrios* oli kreeka-rooma maailmas levinud viisakusväljendina ja sellega viidati igasugustele sotsiaalselt kõrgemal astmel olevatele inimestele, omandas see erilise tähenduse sotsiaalse hierarhia tipus oleva isiku puhul (Wright 1997: 56).

## KOKKUVÕTTEKS

Hellenistlikus kasutuses tähendas mõiste “evangeelium” head sõnumit vaenlase üle sõjalise võidu saavutamisel. Algkristlusele ajaliselt lähedane mõistekasutus on seotud varase keisririigi aegse Rooma imperaatori ja tema kultusega. Ettekujutusega Augustusest kui kogu maailma heategijast kaasnes ka universaalne kosmoloogiline muutus, mis märkis uue ajastu algust. Hea sõnum Augustuse võidust ning tema toodud rahust peegeldus arhitektuuris ja keisrikultuse rituaalides, millest said maailma mõistestamise vahendid. Keiserlik evangeelium jumalikust päästjast mõjus rikkavalt Rooma ühiskonna keerulistes ja mitmekülsetes struktuurides. “Evangeelium”, olles muutunud tehniliseks terminiks Kreeka-Rooma maailmas, sai ka peamiseks võtmesõnaks, millega apostel Paulus selgitas oma kuulutust Kristusest kui Taaveti soost valitsejast. Seetõttu tuleb tunnistada, et algkristliku kuulutuse kokkupuutepunkt keisriideoloogiaga osutus tahes-tahtmata provokatiivseks. Kuigi ei saa tõestada, et Pauluse eesmärk oli sihi-teadlik vastandumine imperiaalse ideoloogiaga, võib järeldada, et tegemist oli ühe aspektiga evangeeliumi rahuõnumist. Seejuures tuleb arvestada Pauluse kuulutuse ja keelekasutuse kompleksust ilma teda dualismi kallutamata. On aga üpris selge, et algkristlusel tuli oma seisukohti poliitilise maailmas kaitsta ning seepärast on ilmne, et konkureerida tuli ka arusaamaga keiserlikust heategijast, keda peeti üldise austuse vääriliseks.

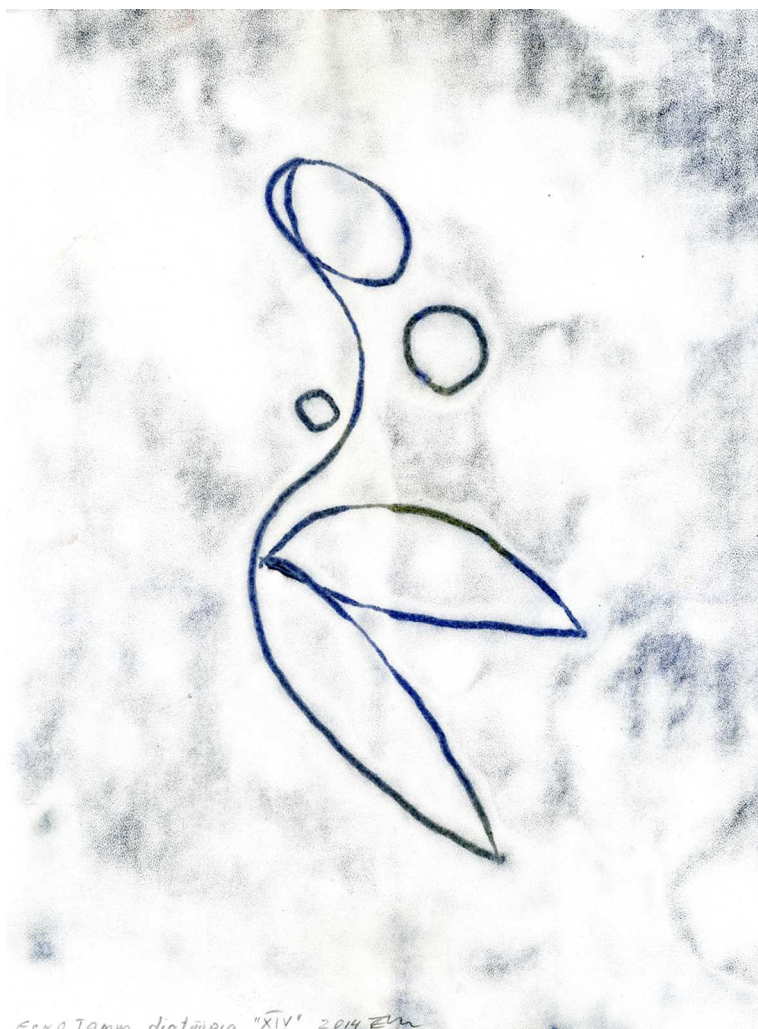
Käesolev artikkel on kirjutatud ETFi grandi nr 8665 toetusel.

## Kirjandus

- B a l l, William Edmund 2009 [1901]. *St. Paul and the Roman Law, and Other Studies on the Origin of the Form of Doctrine*. Memphis, TN: General Books
- B r u n t, P. A. 1997. Laus Imperii. — *Paul and Empire: Religion and Power in Roman Imperial Society*. Ed. by R. Horsley. Harrisburg, PA: Trinity Press International
- E l l i o t t, Neil 2000. Paul and the Politics of Empire. — *Paul and Politics*. Ed. by R. Horsley. Harrisburg, PA: Trinity Press International
- F r i e d r i c h, Gerhard 1965a. *εὐαγγελισμός*. — G. Kittel, G. W. Bromiley, G. Friedrich. *Theological Dictionary of the New Testament*. Vol. 2. Grand Rapids, MI: Eerdmans

- F r i e d r i c h, Gerhard 1965b. *εὐαγγέλιον*. — G. Kittel, G. W. Bromiley, G. Friedrich. *Theological Dictionary of the New Testament*. Vol. 2. Grand Rapids, MI: Eerdmans
- G e o r g i, Dieter 1997. God Turned Upside Down. — *Paul and Empire: Religion and Power in Roman Imperial Society*. Ed. by R. Horsley. Harrisburg, PA: Trinity Press International
- H a h n, Ferdinand 1965. *Christologische Hoheitstitel: Ihre Geschichte im frühen Christentum*. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt
- K i t t e l, Gerhard, Geoffrey William Bromiley, Gerhard Friedrich 1964–1976. *Theological Dictionary of the New Testament*. 10 vols. Grand Rapids, MI: Eerdmans
- K o e s t e r, Helmut 1990. *Ancient Christian Gospels: Their History and Development*. London: SCM Press
- K o e s t e r, Helmut 2007. *Paul & His World: Interpreting the New Testament in Its Context*. Minneapolis, MN: Fortress Press
- L o p e z, Davina C. 2008. *Apostle to the Conquered: Reimagining Paul's Mission*. Minneapolis, MN: Fortress Press
- N i k o l a o s Damaskusest 1923 = Nicolaus of Damascus. *Life of Augustus: A Historical Commentary Embodying a Translation*. Trans. by C. M. Hall. (FGH 90 F 125.)
- P h i l o n 1995 = Philo of Alexandria, C. D. Yonge. *The Works of Philo: Complete and Unabridged*. Peabody, MA: Hendrickson
- P r i c e, Simon R. F. 1997. Rituals and Power. — *Paul and Empire: Religion and Power in Roman Imperial Society*. Ed. by R. Horsley. Harrisburg, PA: Trinity Press International
- T a s m u t h, Randar 2005. Where the Gospel comes from and how it was taken into use? — *Kristuse täisea mõõtu mööda: Pühendusteos Jaan Kiivitile*. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut
- T a s m u t h, Randar 2009. Mõistete “evangeelium” ja “ideoloogia” suhtest. — *Töid algkristliku mõtlemise alalt*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, XIX.) Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut
- W r i g h t, Nicholas Thomas 1997. *What Saint Paul Really Said: Was Paul of Tarsus the Real Founder of Christianity?* Grand Rapids, MI: Eerdmans

ERGO NAAB (sünd. 1971) on lõpetanud Eesti Metodisti Kiriku Teoloogilise Seminari (2006) ja Griggsi ülikooli (2007), teoloogiamagister (2009, EELK Usuteaduse Instituut); praegu TLÜ Eesti Humanitaarinsituudi kultuuriuuringute doktorant.



EERO TAMM (2014)

---

## LUULET

*Gloria Gabuardi*

*Tõlkinud Jüri Talvet*

### ETTEVALMISTUS MAAGIAKS

Mündilehed ja mürdid,  
mandlikreem  
ja kummelitee  
värsked aedviljad,  
lihavabad —  
et puhtast, puhastunud ihust  
saaks hirvevasikas,  
elav ja süütu ja et ta nagu klaas,  
nagu puhas hing, lüüme ja peen,  
võppuks harfina  
su pehmest puudutusest,  
et justkui viiul või kitarr  
pingestuks sammas,  
et rinnad ajaksid end püsti nagu ei eal,  
et märasälu jalad võtaksid hoogu  
lennuks olgu lennukina või linnuna,  
et jalgekaar püsiks liikumatu  
ja kõik tuigatud kõlaksid kokku —  
nüüd kus sa tagasi tuled.

---

**Preparación para la magia. — Mis recuerdos. — Estarás en mi memoria.**

### MINU MÄLESTUSED

Otsekui haav ja ihu,  
justkui välk ja rahupäevad  
mu pupillide salapeidikus.  
Hoian neid ühekaupa.  
Käin aina nende teedel  
nagu igijanune rändur.  
Iga kivi, iga leht, iga laul.  
Oh mu elu, sina rikkur, kuis teed valu!

### SA PÜSID MU MÄLUS

Aina püsid mu mälus.  
Mu kadunud paradiisi rannal,  
mu hirmude tumedais urkais,  
mu leekides, südamepragudes —  
kuni mu ennete sinine kuu  
kustub aeglaselt mu ripsmeis.  
Nüüd olen ekslev palverändaja elus,  
unenägude jahtija,  
kes ihkab jõuda maailma algusse,  
purjus igavesest vaikusest,  
ümberringi jäädavalt sulgunud ukсед.

GLORIA GABUARDI (sünd. 1945 Managuas Nicaraguas) pälvis esik-  
koguga *En defensa del amor* (Armastuse kaitseks, 1984) oma riigi luule  
aastapremia. Tema seni viimasest luulekogust *Mástiles y velas* (Mastid  
ja purjed, 2003) ilmus 2006. aastal Mehhikos kordustrükk.

Gabuardi on elanud paguluses Mehhikos ja Costa Ricas, ta on õigus-  
teaduste doktor inimõiguste valdkonnas. Juba aastaid tegutseb ta Gra-  
nada rahvusvahelise luulefestivali ühe peakorraldajana.

“Ettevalmistus maagiaks” ja “Minu mälestused” on ilmunud kogus  
*En defensa del amor*, “Sa püsid mu mälus” on võetud kogust *Mástiles y  
velas*.

J. T.



EERO TAMM (2014)

---

## LUULET

*Francisco de Asís Fernández*

*Tõlkinud Jüri Talvet*

### SURMAHIRM

Vananemise hirmust astusin surmahirmu.  
Kõigest, mis ma elus endale võitsin,  
jõudsin ohjamatult hirmuni see kõik kaotada.  
Ses ees on kahetsused viirastused ja tondid,  
mis sisenevad mällu ja rõhuvad öid, jälitavad ja karistavad.  
Nad on tuledes maja kinniste mälutubadega,  
mis lähevad pimedaks ja siis jälle ükshaaval valgeks,  
pikad, tõkkeselt kulgevad varjuvööndid.  
Tahtsin olla see, kes ma olin,  
aga ma ei tea, kas pole hilja saada, kelleks tahan.  
Üha õhutab leek mind, et põleksin,  
et mu lennul kasvaksid mu kaelale ja seljale valged suled  
ja et päike mind kõrvetaks ja paiskaks maha,  
et luule kisuks minust välja vooruse  
ja heidaks mind erakuna inimkõrbe.  
Nüüd aga tunnen loomalikku hirmu surma ees,  
selle ees, et ei jää midagi alles mu ahastusest ja üksildusest,  
selle ees, et minu minast täiesti loomulikult saab minu eimiski  
ja et mulle maapealses üksilduses kasvavad külge küüned ja  
karvad

---

**El temor de la muerte. — Marinero ebrio.**

ja mu ihust saab peatäis tolmu,  
selle ees, et mu närtsinud julgustükid ja hullused  
mahuvad sessesamasse peotäiesse tolmu  
ja mitte keegi ei taju neid lindude looduse maastikel  
või ühe kaitsetu naise kahvatuil huulil.

### PURJUS MEREMEES

On laule ja lõhnu, mis muudavad mu nime,  
linna, kus ma elan, ning elamise südiduse ja ängistuse.  
Nad tõukavad mind purjus meremehena tormi,  
nii et mu rinna ja selja vahel lõõtsub vaalu täis meri,  
seal on kavaluseta Odysseus, kes mälub ilusaid hämaraid sireene  
ja retsiteerib heksameetreid, valguse külge klammerduda  
üritades.

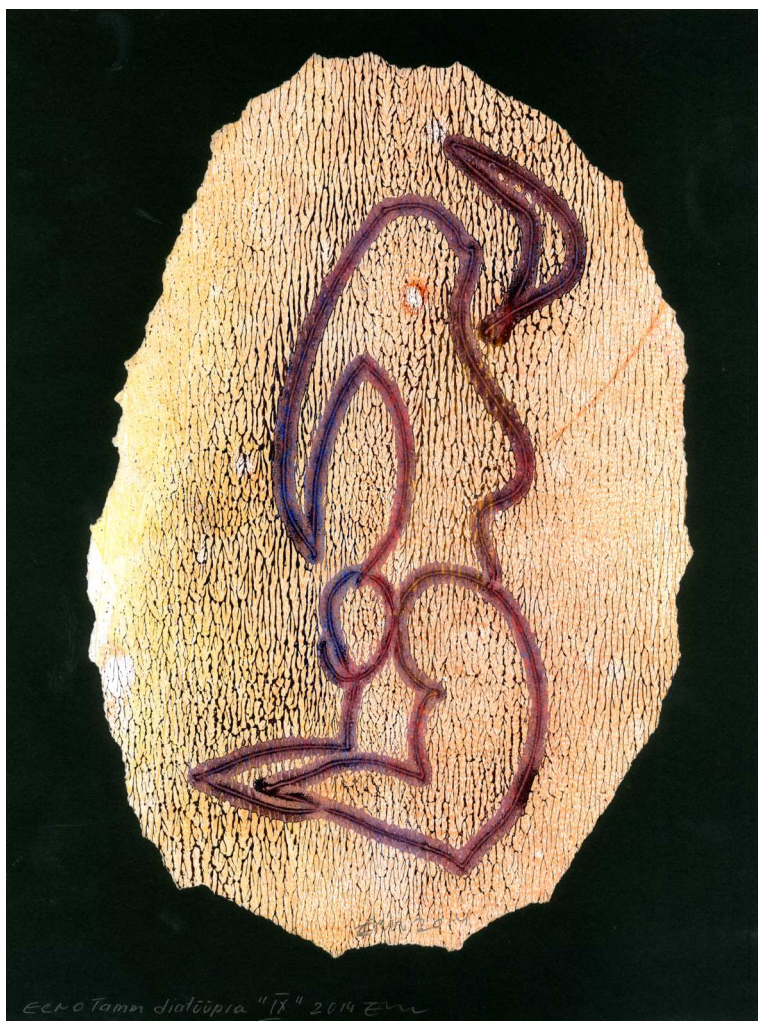
Hällilaulud ja joomalaulud. Naiste ja lillede lõhn.  
Taevast avaneb ja meri lõheneb.  
Ollakse pööratud pea peale, luuletused valguvad tulelõkkesse  
luulude ja ulmade raevus,  
lükates edasi rämpsus, ilmselgust, kainust  
ja hommikul ärkamise haisvat proosat.

FRANCISCO DE ASÍS FERNÁNDEZ (sünd. 1945 Granadas Nicaraguas) on Granada rahvusvahelise luulefestivali korralduskomitee esimees, Nicaragua tunnustatud kultuuritegelane.

Ta on avaldanud tosin luuleraamatut, esikkoguks 1968. aastal ilmunud *A Principio de Cuentas* (Alguskokkuvõtteks), seni viimaseks *La traición de los sueños* (Unenägude reetlikkus; Managua, 2013). Luulekogu *En el cambio de Estaciones* (Pööripäevadel, 1982) on illustreerinud nimekas Kuuba kunstnik ja poeet Fayad Jamís (vt tema tõlkevalikut eesti keelde raamatus *Iidse lootuse tagasitulek: Kuuba nüüdisluulet*; Tallinn: Eesti Raamat, 1988). Luuletaja koondvalikkogu *Granada, infierno y cielo de mi imaginación* (Mu kujutluse põrgu ja taevast Granada) ilmus 2009. aastal.

Siin tõlgitud luuletused pärinevad Managuas ilmuvast ajakirjast *Cultura de Paz* (nr 58, 2012).

*J. T.*



EERO TAMM (2014)

---

## LUULET

*Javier Alvarado*

*Tõlkinud Jüri Talvet*

VAATAN SU MAAILMA JA SEE LÄHEB PAOKILE

Vaatan sinu maailma ja see läheb paokile  
Seal on minu lapsepõlv ja asjad mis lähevad katki  
Merevaigukarva putukas kes raputab  
Eksinud õied su häbemelt  
Kus võin hammustada sammalt nagu ka puud  
Mida valvavad niisked inglid möödani vikerkaared  
Ja süljepära mille kinkisid vaimud  
Et võiks lakkuda mõnu  
Ja riputada sildu su elavast kullast ripsmetele

Jätta varju ilmuv kodu  
Ja ta läheb rändama kaugetesse mägedesse  
Ja ta tuleb tagasi ühes meiega sängi heitma  
Pärast vestlust millesse kuhjus rohkeid öid  
Rohkesti pärmita tainast mis ikka veel küpseb  
Imelises ahjus su selja ja piha vahel

---

**Miro tu mundo y se entreabre. — Llegas de Panamá a la sombra  
extranjera. — Ofrenda de cebolla.**



## SAABUD PANAMAST VÕÕRAMAA VARJU

Saabud Panamast võõramaa varju  
 Olema troopika valdus ja valguse lõhkelaeng  
 Vastu laevu mida mäletab pimedus.  
 Enne kui heidan magama ja otsin ulualust aasadel  
 Mil pole nime ja mil on suus lambad  
 Koos taevatähtedega ning tulepositsioonid  
 Mis varemete keskelt pole kadunud  
 Muude suguvõsade summa  
 Olgu need kibedad või kopitanud või lihtsalt  
 Büstid — et mälestada seda mis määndub  
 Nagu tõugud putukad koid —  
 Loomakesed kes mäletsevad ja toituvad  
 Meie perekondadest  
 Jättes meid mis tahes mälestusest ilma.

## SIBULA OHVRIAND

*Not a red rose or a satin heart.*

*I give you an onion.*

[---]

*It promises light*

*like the careful undressing of love.*

Carol Ann Duffy, "Valentine"

Ära kingi mulle roosi  
 Ära kingi mulle kõndu, tänavaid.  
 Ära kingi mulle puukõlinat,  
 Ära kingi mulle vett ega selle kristallilaegast.  
 Ära kingi mulle ilu okkaid,  
 Anna mulle sibul  
 Niisugune nagu kasvab Coclés või mujal pool maailmas

Kus ta koor on valge  
 Lumivalge nagu noore hundikutsika rind  
 Pruunjashall nagu liikumatu lehe kohale  
 Laotunud värbtuvi suled.  
 Ära paku mulle mahlakat huult  
 Ega kivistunud metsa mida kannad endas  
 Nagu hüljatud veinikarikat  
 Maiseid ja taevasi ande  
 Mida loomine sulle kinkis  
 Purustatud viljapeadega  
 Parem juba õine kraater  
 Kahvatu kirss  
 Kõrvuni armunud hirv kes turritab sarvi  
 Säangi võõruspeol  
 Lõhnavaid nagu kõrbesse puistatud kaneel  
 Linnunokas suguti  
 Millest tilgub kobavat seemet  
 Või eose müstiline jõud.  
 Parem pagen su valdustest  
 Ning jätan ameti ja teenistuse  
 Lauanõud ja jahtunud toidu  
 See on su keha armulaud kui sind paljaks koorida  
 Eemaldada koor ja olla noast vallatud  
 Ja avastada su ihu kurvilised lõigud  
 Mis avanevad aeglaselt nagu ime  
 Või Jumala kokkulepe talledega.  
 Ära anna mulle mitte midagi,  
 Istutage vaid sibulaid minu maale  
 Nii et pealsed kasvaksid  
 Ulatuma taeva määratuseni ja kõikide piiride tarkuseni.  
 Jätan sulle roosi,  
 Jätan sulle tuuled, mered, eluasemed

## Luulet

Kõik kombatava, kuuldava, maitstava, nähtava ja  
haistetava.

Ära tee mulle kingitusi, ära kingi mulle keha.

Ära kingi mulle aastaaegu

Ega palitut ega vihmavarju.

Rebi mult kõik maailma viljad

Ära jäta mind aga

Sibulata orvuks.

JAVIER ALVARADO (sünd. 1982 Panamas) on jõudnud avaldada tosin luulekogu ning teda on tunnustatud mitme rahvusliku ja rahvusvahelise preemiaga (sh Nicaragua Rubén Darío rahvusvaheline luuleauhind ja Pablo Neruda luuleauhind). Ta on esinenud paljudel rahvusvahelistel luulefestivalidel ja üritustel.

Esikkogule *Tiempos de vida y muerte* (Elu ja surma ajad, 2001) järgnenud luuleraamatute hulgast on enim tähelepanu äratanud Alvarado uusimad teosed, Šotimaal ja sealsete muljete põhjal kirjutatud *Carta natal al país de los locos (Poeta en Escocia)* (Sünnikiri hullude maale (Luuletaja Šotimaal), 2011), *El mar que me habita* (Meri, mis elab minus, 2011), *Viaje solar de un tren de la noche de Matachín* (Matachíni öise rongi päikesereis, 2012).

Käesoleva valiku luuletused on tõlgitud kogust *Sünnikiri hullude maale (Luuletaja Šotimaal)*.

J. T.



EERO TAMM (2014)

# VEENE-GRUUSIA 2008. AASTA SÕDA Põhjused ja tagajärjed

*Ants Laaneots*

*10. august — sõja kolmas päev*

Vene ja Gruusia suurtükiväe duell kestis kogu öö. Grusiinid tulistasid Zarski ümbersõiduteed, mida Vene üksused kasutasid oma vägede juurdetoomiseks Tshinvalisse, ning venelased omakorda Gruusia üksuste oletatavaid asukohti. Samal ajal pommitas Vene lennuvägi Thbilisi lennukitehase lennurada ja sidekeskust Zugdidi lähedal Urthas. Öösel hakkasid Lõuna-Osseetiasse siseneda ka Vene 42. motolaskurdiviisi üksused, kes olid sooritanud Tšetšeeniast ligi 300 km pikkuse rännaku ning suundusid lõunasse. Vene Spetsnaz, üks Pihkva dessantründediviisi pataljoni taktikaline grupp ja tšetšeenide pataljon "Ida" korraldasid samal ajal puhastusoperatsiooni gruusia Liahvi koridoris põhja pool Tshinvalit ning asusid seejärel julgestama Zarski ümbersõiduteed, et tagada Vene 42. diviisi peajõudude takistamatu liikumine Tshinvalisse. Vene väejuhatuse oli sunnitud kasutama puhastusoperatsiooniks oma eliitüksusi, et ära hoida osseetide vägivald gruusia külates. Vene üksuste tegevus osseetide pealinna oma kontrolli alla saamiseks kestis kogu päeva. Lõuna-Osseetiasse sisenenud 42. motolaskurdiviisi koosseisus olid 70. ja 71. motolaskurpolk, 50. iseliikva suurtükiväe polk, 417. luurepataljon ja hulk tagalaüksusi. Neis oli kokku ligi 4500 sõdurit ning 29 tanki T-62 ja T-62M,

**Algus 2014. aasta 5. numbris.**

40 iseliikuvat suurtükki ja rohkem kui 250 soomukit ning jalaväe lahingumasinat. Koos samal päeval saabunud Pihkva 76. desantründediviisi kahe pataljoni taktikalise grupiga ja 19. motolaskurdiviisi kuuluva 503. motolaskurpolguga oli Lõuna-Osseetias keskpäevaks rohkem kui 10 000 Vene sõdurit ehk umbes sama palju kui Gruusial operatsiooni alustades. Põhja-Osseetiast saabusid keskpäeval Džava piirkonda ka kümme Vene lahingu- ja transpordikopterit, mis oluliselt suurendas Vene maaväelaste õhutoetuse võimekust ning allüksuste manööverdamisvõimet mägisel maastikul (Pukhov 2010: 66–67).

Lõuna ajal lahkusid Lõuna-Osseetiast viimased Gruusia üksused. Kuna puudus vägede keskjuhtimine, oli nende taandumine ja edasine tegevus koordineerimata ning kaootiline. Üksuste ülemad, saamata kõrgematelt staapidelt juhiseid, talitasid oma äranägemise järgi. Nii hakkasid mõned 2. jalaväebrigaadi allüksused kohe pärast Gruusia territooriumile jõudmist organiseerima kaitset Tshinvalist lõuna ja edela poole jäävate, piiri lähedal asuvate gruusia külade ümbruses. Teine osa Gruusia üksustest jäi Tshinvali ja Gori vahel asuvates külates ootele, teadmata, mida edasi teha. Juhtimissüsteemi lagunemise, side puudumise ning leviva paanika ja peataoleku tõttu oli Gruusia väejuhatuse võimetus organiseerima kaitset piki piiri Lõuna-Osseetiaga või korraldama mingitki lahingutegevust oma territooriumi kaitseks Vene üksuste võimalike rünnakute vastu.

Kell 17.30 tegi Gruusia ametliku avalduse, et lõpetab lahingutegevuse ja viib kõik oma üksused konfliktipiirkonnast ära. Vaatamata sellele jätkus vastastikune suurtükiväe tulevahetus, milles Gruusia poolelt osales peamiselt Suurtükiväebrigaad. Vene õhujõud sooritasid samal ajal pommirünnakud Gori ja Tshinvali vahel asuvatele Gruusia üksustele ning hävitasid raketiga lennuliiklusradari Thbilisi rahvusvahelises lennujaamas. Enne keskööd avas Gruusia suurtükivägi oma territooriumilt uuesti tule Tshinvalile. Selle alla jäi Vene 71. motolaskurpolk, kus hukkus kolm ja sai haavata kaheksateist sõdurit. Veidi enne keskööd sisenesid Zarski ümbersõidutee kaudu Tshinvalisse ka 19. motolaskurdiviisi 693. motolaskurpolgu ülejäänud allüksused ning ühinesid päeva esimestel tundidel oma pataljoni taktikalise grupiga, mis oli sinna saabunud.

VENE VÄGEDE VASTUPEALETUNG  
10.–12. AUGUSTIL 2008

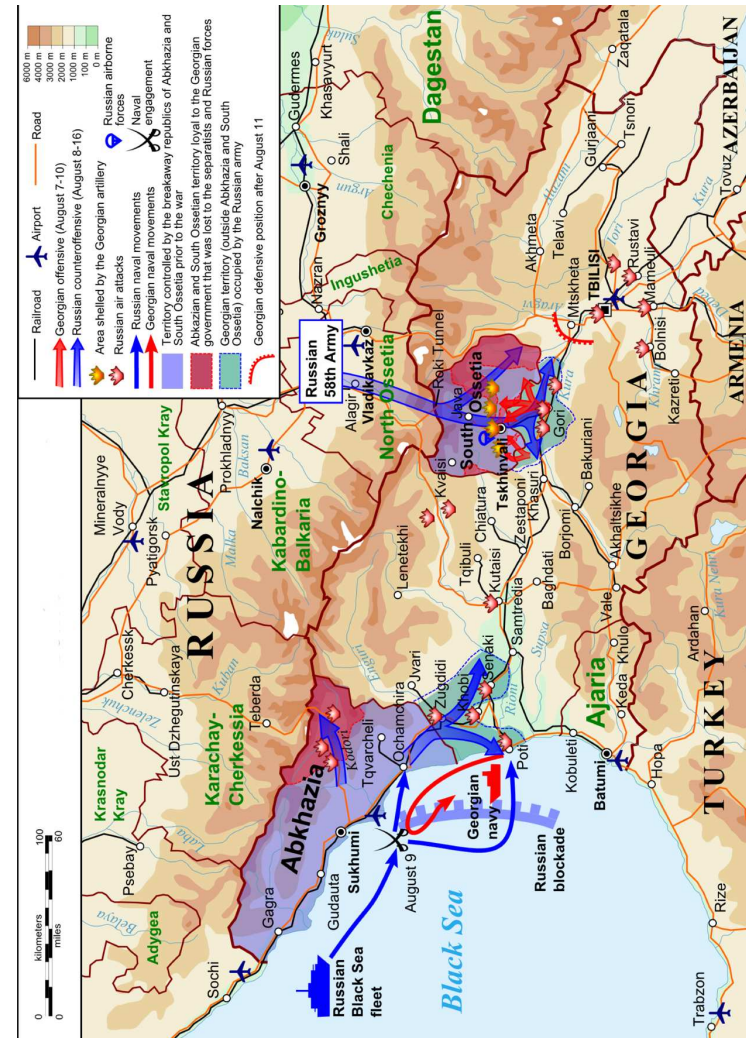
Teadmata Gruusia üksuste olukorda ja kavatsusi, asusid venelased igaks juhuks tugevdama oma kaitsepositsioone Tshinvali ümber. Pimeduse saabudes hakkasid tegutsema ka Vene eriuksuslased. Öösel tungisid Vene helikopterid sügavale Gruusia territooriumile ning maandasid seal luure ja diversiooniaktide korraldamiseks mitu Spetsnazi meeskonda. Vene eriuksuste tegevuse kohta augustisõjas infot pole, kuid ilmselt ei saatnud nad korda midagi tähelepanuväärset. Ka grusiinide sõnul jäi nende tegevus märkamatuks ning seega roll sõjas kõrvaliseks.

Suuremaid lahingukontakte Gruusia ja Vene üksuste vahel päeva jooksul ette ei tulnud. Grusiinid ei teinud ühtegi katset rünnata Vene vägesid, aktiivne oli vaid nende suurtükivägi.

**Abhaasia rindel** maandati varahommikul Otšamtšira linna lähedale Abhaasia rannikule dessantlaevadel Novorossiiskist saabunud 7. dessantründediviisi pataljoni taktikaline grupp. Poolteist tundi hiljem saabus transpordilennukitel Babushara lennuväljale veel teine, Uljanovskis asunud 31. üksiku dessantründebrigaadi pataljoni taktikaline grupp. Seega oli 10. augusti keskpäevaks Abhaasias juba neli dessantründepataljonide taktikalist gruppi. Samal ajal hakkasid raudteed pidi saabuma ka Novorossiiski 7. dessantründediviisi peajõud.

Kella kümneks hommikul lõpetas Abhaasia kaitseministeerium mobilisatsiooni, reservväelased suunati oma üksustesse. Abhaasia sõjaväkke kuulus nüüd ligi 9000 võitlejat. Vene suurtükivägi ning ründelennukid jätkasid päeva jooksul löökide andmist grusiinide positsioonidele Kodori orus. Pärastlõunal sisenesid Vene ja Abhaasia üksused rahvusvahelise rahualve leppega kehtestatud relvakeelutsooni Gruusia piiril ning asusid positsioonidele piki piiri voolavat Enguri jõge. Öhtul teatas Vene väejuhatas omakorda, et Abhaasias paiknevas väegrupis on nüüd 9000 Vene sõjaväelast, kusjuures enamiku väegrupist moodustavad dessantründeüksused. Nende käsutuses oli 350 soomusmasinat.

Öhtul võtsid Vene dessantväelased kontrolli alla Abhaasia-Gruusia piiril Enguri jõel asuva silla ning sisenesid seejärel Gruusia territooriumile Zugdidi piirkonnas, kuhu jääd i ööbima.



Allikas: Russia-Georgia war. en.wikipedia.org/wiki/Russia%E2%80%9393Georgia.war.

## 11. august — sõja neljas päev

Kogu öö jätkusid Vene lennuväe rünnakud Gruusia territooriumil asuvatele objektidele. Keskööl hävitati raketiga Gruusiale ülitähtis õhukaitseradar, mis paiknes Gori lähedal Shavshebis ning tagas õhuruumi kontrolli sõjategevuse piirkonnas. Varahommikul sai raketitabamuse ka Thbilisi lähedal Mkhati mäel paiknev võimas tsiviilradar, mis oli samuti hõlmatud Gruusia ühendatud õhuseiresüsteemi. Rünitati ka Gruusia õhujõudude juhtimiskeskust ja Shiraki lennuvälja, kahjustades selle lennurada. Kell kuus hommikul pommitati Goris paiknevat üksiku tankipataljoni linna- küt teist korda. Tund aega hiljem sooritasid Vene lahingukopterid reidi Senaki lennuväljale Abhaasia piiri lähedal, kus hävitasid kaks Gruusia helikopterit — Mi-24V ja Mi-14BT (Pukhov 2010: 69). Gruusia täielikult halvatud õhukaitse ja lennuvägi ei olnud suutelised riigi ja enda kaitseks midagi tegema. Grusiinide olukorda kergendas veidi vaid see, et Vene õhujõud kasutasid peamiselt juhitamatuid ja vananenud lennukipomme, millest rohkem kui pooled ei lõhkenud.

Lõuna-Osseetia pealinnas möödus öö üsnagi rahulikult. Vene vägede juurdevool separatistlikku vabariiki jätkus. Selleks et Tshinvali ja mässuline territoorium jääksid Gruusia suurtükide laskeulatusest välja, otsustas Vene väejuhatuse korraldada pealetungi, et tõrjuda Gruusia üksused piiriäärsetelt aladelt nende territooriumi sügavusse ning luua piki Lõuna-Osseetia piiri puhvertsoon. Ülesande täitmine pandi kahest polgu taktikalise grupist koosnevale väegrupile. Üks neist asus rünnaku lähtealale ida pool Liahvi jõge. Sellesse kuulusid üks Pihkva 76. dessantründediviisi pataljoni lahingugrupp, mis pidi tegutsema eelsalgas, ja 42. motolaskurdiviisi 70. motolaskurpolk peajõududes. Teine, 693. motolaskurpolk pidi lõuna pool Tshinvalit asuvalt lähtealalt ründama piki Liahvi jõe läänepoolset kallast lõuna suunas. Väeüksuste ülesandeks oli jõuda Lõuna-Osseetia piirist 20–25 km kaugusel asuvale joonele, kindlustuda seal ning teha nii lõpp Gruusia suurtükiväe tulistamisele Tshinvali piirkonda, sest see oleks nüüd jäänud väljapoole laskeulatust.

Kell 10.30 alustasid üksused liikumist Gruusia territooriumile, eelsalgaks Pihkva dessantväelaste pataljoni. Kohtamata tõsist vas-

tupanu, jõudsid dessantväelased kiiresti neile määratud joonele. Küll aga sattus Zemo Hvithi külas ilmselt grusiinide 2. brigaadi sõdurite korraldatud varitsusele 693. motolaskurpolk. Ägedas lahingus kaotasid venelased ühe tanki T-72 ja kaks jalaväe lahingumasinat BMP-2, viis sõdurit langes ja tosin sai haavata. Polk jagunes kaheks: suurem osa jätkas pealetungi ettenähtud suunas, teine osa aga piiras küla sisse ja viis koostöös tugevduseks saadetud tšetseenide pataljoni “Ida” ühe kompaniiga läbi puhastusoperatsiooni selles külas ja naaberkülades. Enne lõunat saadeti Gruusia territooriumile tunginud väegrupile tugevduseks veel üks Pihkva diviisi 234. dessantründepolgu pataljoni 300-meheline taktikaline grupp. Selles operatsioonis tegutsesid dessantväelaste üksused üldjuhul eelsalkadena väegrupi peajõudude ees.

Kella kolme paiku pärastlõunal ründas Liahvi jõest ida pool liikuvat Vene üksust eksikombel nende oma lennuk Su-25. Pommid hävitasid tankurauto, mitu sõdurit sai haavata. Üksus vastas õhurünnakule kaasaskantavate õhutõrjeraketiseadeldiste “sõbraliku” tulega. Lennuk sai tabamuse ja süttis põlema, kuid suutis siiski oma baasi tagasi pöörduda.

Variani küllasse sisenedes avastasid Vene õhudessantväelased seal asuva grusiinide suure logistikabaasi, kust ilmselt varustati konflikti piirkonnas tegutsevaid Gruusia üksusi. Pärast lühikest tulevahetust langes kogu baas koos seal oleva varustusega venelaste kätte.

Nähes venelaste pealetungi ning saamata edasise tegevuse kohta juhiseid ühendstaabist, hakkasid seni oma positsioone kaitsnud Gruusia 2. jalaväebrigaadi viimased allüksused taganema Gori poole. Kui brigaadi pioneerikompanii jõudis Tshinvali-Gori maanteele, leidis ta end ees liikuva Vene dessantväelaste kolonni sabast. Puhkes äge lahing, mille venelaste kasuks lõpetasid dessantväelastele appi saadetud tankid ja jalavägi. Langes seitseteist Gruusia sõdurit, hävitati üle kümne grusiinide masina.

Kell viis pärastlõunal tegi Gruusia väejuhatuse viimase katse peatada Vene üksuste liikumine. Kuus Gruusia õhujõudude lahingukopterit Mi-24 ründas Phvenisi ja Dzerevi vahel liikuvat venelaste kolonni, hävitasid kaks masinat. Pealetungi aeglustada aga ei suudetud. Enne õhtut jõudsid Gori piirkonda kogunenud suure Gruusia sõdurite massini kuuldused, et vene Väed liiguvad linna

poole. Algas grusiinide korratu põgenemine Thbilisi ja Khuthaisi poole. Mõned allüksused haihtusid, sest nende sõdurid jooksid lihtsalt laiali.

Hilja õhtul jõudsid Vene väed neile ülesandeks määratud maastikujoonele. Teadmata, mis seisus ja kus asuvad Gruusia üksused, hakkasid nad kohe rajama kaitsepositsioone. Öö möödus siiski vahejuhtumiteta. Allesjäänud võitlusvõimelised Gruusia üksused olid taandunud Thbilisi suunas ning rajasid nüüd kaitsepositsioone ligipääsuteedel pealinnale.

Päeva jooksul saabus Lõuna-Osseetiasse veel Vene lisäüksusi. Õhtuks oli Lõuna-Osseetias ja Gruusia piirialadel 14 000 Vene sõdurit, ligi 100 tanki, rohkem kui 100 iseliikuvat suurtükki ja 40 reaktiivsuurtükiväe laskeseadet, üle 400 jalaväe lahingumasina ja 200 mitmesugust soomukit (Pukhov 2010: 72).

**Abhaasia rindel** sisenes hommikul Zugdidi linna piirkonnas Gruusia territooriumile veel kaks 7. dessantründediviisi pataljoni taktikalit grupp. Linnas käskisid venelased kohalikul politseil ära anda nende käes olevad relvad. Samal ajal esitas Abhaasia valitsus Kodori orus olevatele Gruusia sõduritele ja politseinikele ultimaatumi, nõudes kogu nende relvastuse mahajätmist ja lahkumist orust. Ühendväegrupis formeeriti oru hõivamiseks ja Gruusia sõdurite relvituks tegemiseks vajalikud ründeallüksused.

Pärast keskpäeva sisenes 7. dessantründediviisi allüksus Gruusia liikluspolitsei ja ÜRO vaatlejate saatel 2. jalaväebrigaadi tühjadesse kasarmusse Senakis. Linnakust leidsid venelased neli tanki T-72, millest kaks liikumisvõimetut masinat lasti õhku ja teised kaks pukseeriti Abhaasiasse. Senaki sõjaväelennuväljal langesid venelaste sõjasaagiks hinnaline keskmää õhutõrjeraketisüsteemi Buk-M1 laskeseade, kaks laadimismasinat ja mõned raketid.

Õhtul väljus Zugdidist Vene dessantväelaste kompanii, sõitis Kodori oru suudme juurde ning blokeeris selle. Orus olevad Gruusia sõdurid ja politseinikud olid nüüd piiramisrõngas. Mõistnud seda, hakkasid nad relvi maha panema ja lahkusid üksikult või väikeste gruppidena orust. Venelaste sõnul ei teinud dessantväelased neile selleks takistusi. Öö hakul jõudis Phothi linna soomukitel BMD tegutsev Vene dessantväelaste luurepiilkond.

## 12. august — sõja viies päev

Kohtamata vastupanu, hõivasid Vene väed hommikul kogu Tshinvali ja Gori vahelise ala. Kella üheteistkümneks jõudis üks 693. motolaskurpolgu pataljoni domineeriva kõrgendikuni Gori lähedal, kus asub ka Gori teletorn. Venelaste saagiks langes seal paiknenud grusiinide 100 mm tankitõrjekahurite MT-12 Rapira patarei, mille meeskond oli laiali jooksnud. Sellelt kõrgendikult kontrollisid Vene suurtükiväelased nüüd täielikult Thbilisi-Bathumi maanteed ja raudteed ning Gori linna, kasutades ka trofeerelvi.

Veidi enne keskpäeva tulistasid Vene sõjaväelased välja kaks uut tüüpi taktikalit raketti Iskander, ilmselt küll rohkem väljaõppe või testimise eesmärgil. Üks neist raketidest langes väga lähedale Bakuu-Supsha naftajuhtmele. Gruusia valitsus süüdistas hiljem Moskvat katses seda vigastada. Teine raketit tabas aga Gori linna keskväljakut, tappes kaheksa kohalikku elanikku ja ühe Hollandi ajakirjaniku.

Päeval teatas Venemaa president Dmitri Medvedev, et “Gruusia valitsuse rahule sundimise operatsioon on lõppenud”, lisa-des, et Vene vägedel on käsk endiselt maha suruda igasugused vastupanukolded, kui need avastatakse. Kell kolm pärast lõunat lõpetasid venelased ametlikult lahingutegevuse. Kuna Gruusia väed olid vastupanuta ja kontaktist pealetungivate Vene üksustega hoidudes taandunud lõuna poole, oli tekkinud lai neutraalne tsoon kahe sõjaväe vahel. Vastupanu kohtamata jõudsid Vene dessantväelased peagi Gori linna ning blokeerisid selle kirdest ja loodest, lõigates ära kõik nendel suundadel olevad teed. Linnas asuvast kolmest sõjaväelinnakust leiti rikkalikud laod relva-, laskemoona-, tehnika- ja muu varustusega.

Lõuna-Osseetias hakati selle juhi Eduard Kokoitõ eestvedamisel etniliselt puhastama seal asuvaid gruusia külasid: elanikud kas tapeti või aeti kodust välja, majad koos nendes oleva kraamiga põletati.

Iraagis missioonil viibinud Gruusia 1. jalaväebrigaadi põhijõud toodi USA transpordilennukitega kiires korras Gruusiasse tagasi ning nad said ülesande asuda Thbilisi kaitsele. Ameeriklased olid eelnevalt Venemaa kindralstaabiga kokku leppinud, et Vene

õhujõud ei puutu sõdureid Gruusiasse transportivaid USA lennukeid.

Õhtul toimus Gruusia pealinnas miiting, millel president Mihheil Saakašvili teatas Gruusia lahkumisest Sõltumatute Riikide Ühendusest. Miitingust võtsid osa Gruusia rahvast toetama saabunud Poola, Ukraina, Eesti ja Leedu president ning Läti peaminister. Moskvast jõudis õhtul kohale ka Prantsusmaa president Nicolas Sarkozy, kes tõi Saakašvilile Kremli ettepanekud tulevahetuse lõpetamiseks. Prantslase sõnul tunnistas Gruusia president need vastuvõetavaks.

**Abhaasia rindel** alustasid Vene ja Abhaasia üksused varahommikul Kodori oru vallutamise lõppoperatsiooni. Maavägede sissetungile eelnesid ründelennuväe õhulöögid grusiinide kaitsepositsioonidele Khvemo Ažara küla juures. Mõni tund hiljem maandati helikopteritelt õhuhessant Gruusia siseministeriumi üksuste kaitsepositsioonide taha. Kuna vastupanu puudus, okupeerisid Vene ja Abhaasia sõdurid üsna kiiresti oru kaks tähtsamat küla: Ülemise Zemo Ažara ja Kodori oru halduskeskuse Khvemo Ažara. Pärast seda hakkasid Gruusia sõdurid massiliselt alla andma. Kohtamata vastupanu, jõudsid ühendväegrupi üksused päeva lõpuks Gruusia-Abhaasia piirile. Kodori org oli nüüd täielikult venelaste ja abhaaside kontrolli all (Pukhov 2010: 74).

Pärastlõunal sisenesid Phothi sadamasse Vene 45. üksiku õhuhessantvägede luurepolgu sõdurid, kes lasid õhku kõik seal asuvad Gruusia sõjalaevad, mille meeskonnad olid maha jätnud. Hävis peaaegu kogu Gruusia merelaevastik: kuus sõjalaeva, sh mereväe tähtsaimad alused, raketikaatrid Tbilisi ja Dioscuria.

### *Augustisõja lõppjärg*

13. august

Vaatamata president Dmitri Medvedevi avaldusele sõjalise operatsiooni lõpetamise kohta, jätkus päeval Vene vägede agressiivne tegevus. Vene üksused võtsid igasuguse vastupanuta täieliku kontrolli alla Gori, seejärel suurema osa 70 km pikkusest Gori-Tbilisi maanteest, ning liikudes lõunasse, jõudsid Gruusia pealinnast vaid

paarikümne kilomeetri kaugusele. Tbilisis põhjustas venelaste tegevus paanika, sest arvati, et nad kavatsevad linna vallutada. Mingit pealinna sõjalise kaitse süsteemi organiseeritud kujul ei olnud. Gori linna sissesõiduteedele pandi Vene kontrollpostid. Linnas paiknevatest Gruusia sõjaväelinnakutest hakati koguma rikkalikku sõjasaaki ja seda ära viima. Jätkusid venelaste ja osseetide rünnakud Lõuna-Osseetia piiri lähedal asuvatele gruusia küladele. Lääne ajakirjanikud täheldasid hiiglaslikku, ligi sadat tuhandet inimest hõlmavat sõjapõgenike voolu Gorisse ja sealt edasi Tbilisi poole.

14. august

Gruusia parlament tühistas kõik dokumendid, mis käsitlesid riigi astumist Sõltumatute Riikide Ühendusse. Samal päeval allkirjastasid Abhaasia ja Lõuna-Osseetia tunnustamata vabariikide presidendid Eduard Kokoitõ ja Sergei Bagapš Venemaa presidendid Dmitri Medvedevi juuresolekul konflikti lahendamise plaani. Sellele järgnenud pressikonverentsil teatas Medvedev, et Venemaa juhtkond toetab “igasugust otsust, mille langetab Lõuna-Osseetia ja Abhaasia rahvas”.

Lõpuks hakkas Gruusia väejuhatust saadud šokist toibuma. Päeva jooksul tehti katseid taastada mingilgi määral sõjaväe juhtimine ja lahinguvõime. Relvajõudude ja siseministeriumi vähegi võitlusvõimelisi üksusi hakati paigutama venelaste okupeeritud puhvertsooni piirile, vältides seejuures püüdliselt nendega lahingusse sattumist. Samal ajal vedasid Vene dessantväelased Gori sõjaväelinnakutest ära oma sõjasaaki. Neile tarbetu või liikumatu tehnika hävitati. Õhku lasti 20 Gruusia tanki T-72, hulk soomustransportööre BTR-80 ja BMP-2 tüüpi jalaväe lahingumasinaid. Õhati ka 1. jalaväebrigaadi äsja valminud kasarmud ja staabihoone. Gruusia politsei püüdis küll pärast Medvedevi avaldust Gorisse siseneda, kuid Vene sõdurid kontrollpostides keeldusid neid läbi laskmast (Pukhov 2010: 75).

**15. augustil** demonstreeris barbaarsust Vene lennuvägi, viisates süütepomme Bordžomi rahvusparki. Selle aktsiooni tiipuks oli Moskva keeldumine lubada Türgi ja Ukraina tulekustutlennukitel siseneda Gruusia õhuruumi, et aidata likvidee-

rida rahvuspargis puhkenud hiiglaslikku metsatulekahju. Suur osa põlismetsast hävis. Gruusia asulate ja ettevõtete ning taristu hävitamine ning inimeste tapmine jätkus ka järgmisel päeval. Vene lennuvägi ründas külasid Kaspi rajoonis, sh veinivabrikut Okamis. Keskpäeval mineerisid Vene sapöörid raudteesilla Kaspis ja lasid sellele õhku.

15.–16. augusti Prantsusmaa presidendi Nicolas Sarkozy algatatud läbirääkimiste tulemusena sõlmiti Venemaa ja Gruusia vahel kuuepunktiline relvarahu kokkulepe. Moskva teatas 18. augustil oma vägede väljatoomisest Gruusiast. Venelased suhtusid sellesse kokkuleppesse aga neile omasel “vabal” viisil. Järgnevatel päevadel jätkati sõjasaagi ulatuslikku kogumist Gruusiast ja selle väljavedu. Jätkus ka relvajõudude infrastruktuuri hävitamine Goris, Senakis, Phothis ning Kodori orus asuvas Gruusia sõjaväelinnakutes. Senaki lennubaasis lasti õhku lennujuhtimiskeskus, lennurada ja angaarid. Phothi sõjasadam purustati peaaegu täielikult. Konfiskeeriti ja viidi ära kõik seal olnud ujuvahendid, sh vahetult enne sõda ostetud uued patrullkaatrid.

Moskva eesmärgiks oli võimalikult suurel määral nõrgestada Gruusia majandust ja sõjalist vastupanuvõimet, pidades silmas ka tulevikku. Jäi ju Vladimir Putinil läänemeele Mihheil Saakašvili valitsus kukutamata. Ilmselt peeti Venemaa kindralstaabis silmas ka võimalikku teist sõjakäiku Tbilisisse.

**22. augustil** teatas Venemaa kaitseministeerium, et Venemaa Föderatsioon on väed Gruusias tagasi tõmmanud, nii nagu seda nägi ette relvarahu kokkuleppe. 25. ja 26. augustil tunnustas Venemaa Riigiduuma Abhaasia ja Lõuna-Osseetia iseseisvust.

**28. augustil 2008** teatas Gruusia asevälisminister Grigol Vašadze, et Gruusia katkestab diplomaatilised suhted Venemaaga, ning kuulutas Abhaasia ja Lõuna-Osseetia okupeeritud territooriumideks.

## VI. GRUSIINIDE VÄIDETAV ABHAASIA VALLUTAMISE PLAAN

Venemaa kindralstaabi aseülem kindral Anatoli Nogovitsõn väitis 27. augustil 2008 toimunud infotunnis, et Gruusia territooriumile

sisenenud ja Senaki hõivanud Vene väegrupi Lääs allüksused leidsid seal asuvast Gruusia 2. jalaväebrigaadi linnakust veel enne sõda koostatud Abhaasia vallutamise plaani, mis kandis nime “Kalju”. Selle järgi olevat Gruusia väejuhatust kavatsenud luua kolmest jalaväebrigaadist koosneva 9000-mehelise väegrupi, mille lähiülesandeks olevat olnud kahe ööpäeva jooksul jõuda Suhhumi linnani ja see vallutada. Üks brigaadidest pidi sel puhul tegutsema piki Musta mere rannikut ning teine ida poole jääva ja grusiinidega asustatud Kodori oru suunalt. Plaani järgi pidanud kolmas brigaad operatsiooni esimesel etapil jääma väegrupi üldreservi, olles valmis astuma lahingutegevusse väegrupi edasise ülesande täitmiseks, s.t jõudma riigipiirile Venemaaga (Gruzija. . . 2008).

## VII. SÕJAS OSALENUTE KAOTUSED

Inimkaotused augustisõjas osutusid õnneks palju väiksemaks sellest, mida teatasid Venemaa kaitseministeerium ja ajakirjandus ning Lõuna-Osseetia juht Eduard Kokoitõ. Viimane rääkis sõja esimese päeva õhtul isegi kuni kahest tuhandest hukkunud osseedist.

### *Gruusia*

Sõjategevuses osalenutest olid Gruusia kaotused kõige suuremad. Tbilisi ametlike andmete järgi kaotas riik augustisõjas 170 sõjaväelast, 14 politseinikku ja 228 tsiviilisikut tapetuna, 1964 sõjaväelast sai haavata (Pukhov 2010: 107), 14 Gruusia sõdurit jäi teadmata kadunuks. Intensiivse lahingutegevuse käigus saadud võrdlemisi väikeste kaotuste põhjuseks olid Gruusia ohvitseride hinnangul üksiksõduri head individuaalsed kaitsevahendid, eelkõige kuulivest ja kiiver. Lisame siia ka sõjategevuse väga lühikese kestuse.

Suuremad kannatused said osaks tsiviilelanikkonnale. Lõuna-Osseetia võimud hävitasid Eduard Kokoitõ käsul etnilise puhastuse käigus kõik selle territooriumil asunud grusia külad. Lõuna-Osseetiast ja Abhaasiast oli sunnitud põgenema rohkem kui 100 000 tsiviilelanikku. Ligi 35 000-l neist ei ole enam kuhugi tagasi pöörduda, nende kodud on hävitatud. Eriti paistsid



julmusega silma osseedid, mida on tunnistanud ka Moskva. Et mitte näida idamaiste barbaritena, olid venelased sunnitud isegi sekkuma nende metsikustesse, püüdes maailma ees kuidagiviisi säilitada ettevõetud operatsiooni “tsiviliseeritud” nägu. Sõda ei lõpetanud kahe rahva konflikti ega andnud lahendust probleemile, vaid pigem süvendas seda veelgi.

Gruusia väegrupp kaotas lahingute käigus Tshinvalis ja selle ümbruses 14 tanki, viis jalaväe lahingumasinat BMP-2, ühe kerge-soomuki Kobra ja kaks 152 mm iseliikuvat haubitsat Dana. Ligi kakskümmend jalaväebrigadidele kuulunud 122 mm haubitsat D-30 ja 120 mm miinipildujat jätsid Gruusia sõdurid maha Het-hagurovo küla ja Gori linna juures ning Kodori orus. Need andsid venelased kohapeal üle abhaasidele ja ossetidele ning neid ei arvestatud Vene sõjasaagi hulka. Suure osa Gruusia üksuste relvastusest ja tehnikat jätsid sõdurid taganemisel maha kütuse lõppemise tõttu, sest tagalasüsteem ei toiminud ning kütuse juurdevedu lahinguväljal olevatele üksustele puudus. Gruusia lennukite kaotas kolm kerge transpordilennukit ja neli helikopterit. Veel kaks helikopterit põletasid venelased Senaki lennukiväljal. Phothi sadamas ja merel hävitasid venelased ka enamiku Gruusia sõjalaevadest (Pukhov 2010: 110–112). Ei ole täpselt teada, kui palju relvastust ja tehnikat, eriti ratassoomukeid, hävitasid Vene sõdurid Goris ja Senakis, sest neid ei olnud sõjasaagi nimekirjas.

Venemaa kaitseministeeriumi 2008. a 20. augusti andmetel said venelased täiendavalt grusiinide lahingukaotustele sõjasaagiks 65 tanki T-55 ja T-72, neist 44 tervena ja kasutuskõlblikuna; 15 jalaväe lahingumasinat BMP-2; 2 õhutõrje raketikompleksi Buk-M1 ja mitu raketti; 5 õhutõrje raketikompleksi OSA-AK; 6 kerge soomustranspordööri Kobra; 2 152 mm liikurhaubitsat Dana; 16 mitmesugust tüüpi kaatrit; 764 USA päritolu automaati M-16; 28 USA päritolu kuulipildujat M-40 ja 754 Kalašnikovi automaati (vt Kidai... 2008).

18. augustil näidati neid trofeesid valitud ajakirjanikele. Kui siia juurde arvata ka sõjategevuse käigus kaotatud tehnika, kaotas Gruusia rohkem kui 30% tankidest ja kogu sõjalaevastiku. Venelaste kätte langes ka hulk side- ja juhtimisvahendeid ning kümneid tonne laskemoona. Eriti rikkalikku saaki saadi Gorist, Phothist ja Senakist. Kõige suuremat ainelist kahju ei kandnud Gruusia ar-

mee mitte lahingutegevuse käigus, vaid sõjaväebaaside ja -linna-kute sattumisega venelaste kätte, sest neist ei evakueeritud õigel ajal ei tehnikat ega relvastust.

### Venemaa

Venemaa kindralstaabi andmetel olid nende kaotused selles sõjas 67 sõjaväelast tapetuna ja 323 haavatuna, kaheksa võeti vangi (Genštab... 2008). 19. augustil 2008 vahetasid Gruusia ja Venemaa sõjavange: Gruusia loovutas viis Vene sõdurit ja sai vastu viisteist enda oma.

Lahingutegevuse käigus hävitasid grusiinid seitse Vene tanki ja rohkem kui kakskümmend mitmesugust soomusmasinat. Kõige olulisemad kaotused olid Vene lennukid. Vaatamata oma õhujõudude mäekõrgusele üleolekule Gruusia õhukaitsest kaotati kuus lahingulennukit (seitsmes oli ka ilmselt Vene õhujõudude oma), sh kaks ründelennukit Su-25BM, üks ründelennuk Su-25SM, kaks taktikalist pommitajat Su-24M, üks raskepommitaja Tu-22M3 ning kaks helikopterit — Mi-8MTKO ja lahingukopter Mi-24. Kolm lennukit neist hävisid “sõbraliku” tule läbi (Pukhov 2010: 104).

### Lõuna-Osseetia

Lõuna-Osseetia võimud on pärast sõda kõnelnud 365 hukkunud sõjaväelasest ja tsiviilisikust (Šein 2009: 262–285). Organisatsiooni Human Rights Watch esindajad, uurinud olukorda Lõuna-Osseetias, teatasid 14. augustil 2008, et 6. augustist peale on Tshinvali vabariiklikku haiglasse toodud 44 tapetut ja 273 haavatut.

## VIII. GRUUSIA VÄGEDE TEGEVUSE KOKKUVÕTE

President Mihheil Saakašvili oli kindlasti jõuline, tark, sihikindel ja energiline riigijuht. Tema meeskond koosnes noortest, peamiselt Läänes hariduse saanud teotahelistest inimestest. Nelja aastaga (2004–2008) suutsid nad panna laguneva, “ebaõnnestunud” riigi liikuma tänapäevase demokraatliku riigi poole. Ent nii presidendil kui ka tema meeskonnal oli noortele juhtidele iseloomu-

likke puudusi. Nende saavutatud edu tekitas kõrgendatud enesehinnangu ja omaenda ning riigi võimekuse ülehindamise, mis on väga ohtlik eriti sõjalise riigikaitse valdkonnas. Kui tsiviilvaldkonnas tehtud vigu on võimalik kuidagi parandada, siis riigi julgeoleku ja kaitsega seotud otsuste ja tegevuse tagajärjed võivad olla riigile ja rahvale saatuslikud ning neid on võimatu hiljem muuta. President Saakašvili oli väga kärsitu ja püüdis nii riiki kui ka selle elanikke lühikese ajaga muuta euroopalikuks. Esimeste aastate edu tekitas temas ilmselt tunde, et just tema teab kõige paremini, mida Gruusiale vaja. See käib ka tema suhtumise kohta Gruusia riigist eraldumist taotlevatesse territooriumidesse. Ta ei arvestanud vajalikul määral Gruusia, Abhaasia ja Lõuna-Osseetia rahvaste omavahelist keerulist ajaloolist tausta, ning selle asemel et konstruktiivse ja rahumeelse poliitika ning koostööga ületada vaen ja lõimida need piirkonnad Gruusiaga, otsustas Saakašvili teha seda jõuga. Vägivallaga aga armsaks ei saa. Gruusia võib olla kaotanud need territooriumid jäädavalt või vähemalt pikaks ajaks.

Presidendi kalduvus autoritaarsele juhtimisstiilile ja mustvalge suhtumine inimestesse ehk põhimõtte järgimine “kui sa pole minu liitlane, siis oled vaenlane” oli nii riigi poliitilises kui ka sõjalises juhtkonnas tekitanud pideva kartuse oma positsiooni ja ametikoha pärast. Tihti määrati nii tsiviil- kui ka sõjaväelistele vastutusrikastele ametikohtadele küll presidendile ustavad, kuid oma tööülesannete täitmiseks ettevalmistamata inimesed. Arvestamata, et iga juht vajab uues ametis töötamiseks ka sellele vastavat pädevust ning töö keerukusest sõltuvalt kas lühemat või pikemat aega sellega kohanemiseks, oli Saakašvilil tavaks nii enne kui ka pärast augustisõda vahetada pidevalt riigi poliitilist ja relvajõudude juhtkonda. Nii vahetusid 2004.–2008. aastatel kaitseministrid ja koos nendega ka peaegu kogu kaitseministeeriumi isikkoosseis neli korda; Relvajõudude Ühendstaabi ülem ja koos temaga asutuse osakondade ülemad samuti neli korda; Rahvuskaardi ülem (ühtlasi relvajõudude reservi ülem) alates 2005. aastast viis korda; 2005. aastast saadeti erru suur hulk vanemaid ja kõrgemaid, sh professionaalseid, kõrge kvalifikatsiooniga ohvitserid; 2008. aasta juulis, üks kuu enne sõda, võeti kohalt maha sõjaväeluure ülem ning vahetati välja enamik maaväe brigaadide

ja pataljonide ülemaid, asendades nad võhikutega, keda pealegi ei tundnud ega seega ka usaldanud üksuste isikkoosseis (IEC 2009: 11–12).

Otsus siseneda Lõuna-Osseetiasse jõuga oli eelkõige poliitiline. Näib, et Gruusia juhtkond ei võtnud arvesse üsnagi mitut asja. Lõuna-Osseetia hõivamise plaani suurim viga oli see, et Tbilisi välistas täielikult relvastatud kokkupõrke tõenäolisuse Vene vägedega ega valmistunud selleks ei psühholoogiliselt ega sõjaliselt. Gruusia sõdurid polnud sellisest võimalusest informeeritud ning ootamatu kohtumine Vene üksustega lahinguväljal oli neile šokk. Vene ohu eeldatava puudumise tõttu ei olnud läbi mõeldud ega loodud sõjalist kaitset Abhaasia suunal, polnud korraldatud õigel ajal reservide mobilisatsiooni ega valmistatud end ette sõjategevuseks; polnud loodud maaväe üksuste õhukaitset Vene lennukite ja lahingukopterite rünnakute vastu ega sõjakäigus vajalikku logistikasüsteemi. Hinnati üle oma noorte, tegelikult vaid nelja-aastaste relvajõudude võimekust korraldada ulatuslikke sõjalisi operatsioone ja hõivata kiiresti Lõuna-Osseetia territoorium. Poliitiline juhtkond sekkus kogu konflikti ajal jõuliselt sõjaväe juhtimisse, mis tekitas lahinguväljal kaose. Loobumine Roki tunneli sulgemisest ja üksuste kergekäeline tagasitõmbamine Tshinvalist ning seejärel nende uuesti linna sisenemine on samuti seletatavad eelkõige riigi poliitilise juhtkonna kiirete meele muutustega.

Sõda näitas, et riigikaitse ülesehitamisel tegi Tbilisi vea, asudes juurutama lääneriikide nn missiooniarmee mudelit. Ignoreeriti täielikult relvajõudude sellise organisatsiooni, taktika ja väljaõppe loomist, mis oleks taganud Gruusia julgeolekuolukorrast ja sõjaliste ohtude eripärast tulenevate ülesannete täitmise ehk esmase enesekaitse. Augustisõda osutas, et Gruusia armee ülesehitus, juhtimisstruktuur, otsuste langetamise meetodika, samuti taktika sobivad küll tegutsemiseks koalitsioonijõudude koosseisus rahuvalveülesannete täitmisel mõnes teises riigis, aga mitte oma riigi kaitseks ülekaaluka agressori vastu konventsionaalses sõjas.

Arvestades Venemaa agressiooni võimalusega mitmest suunast korraga, oleks Gruusia territoriaalkaitse süsteem olnud kindlasti otstarbekam kui suurte eksterritoriaalsete, lahingutegevuseks mägedes liiga kohmakate brigaadide loomine, kus pataljonidel ei

olnud iseseisvat võitlusvõimekust, sest nad olid vaid osaks suurest mehhanismist. Erilist rõhku oleks pidanud panema kompaniide ja pataljoni taktikaliste gruppide loomisele ning väljaõppele tegutsemiseks iseseisvalt, samuti nende üksuste varustamisele küllaldase hulga miinipildujate ning kergete tanki- ja õhutõrje relvadega. Mida suuremad oleksid olnud venelaste kaotused lahinguväljal, seda tugevam oleks olnud vastukaja neile nii Venemaal kui ka üldse rahvusvaheliselt. Kogu riiki katvad, vajaliku üksuste komplektiga ja iseseisva lahinguvõimega sõjalis-territoriaalsed väekoondised oleksid ka keskjuhtimise lakates taganud kaitsetegevuse alustamise vaenlase sisenemisel nende vastutusalasasse. Nad oleksid võimaldanud koondada riigi kaitsejõudude mitmesuguste osiste — sõjaväe, Rahvuskaitse ja siseministeeriumi üksuste juhtimise regioonides ühtedesse kätte, suurendades nii oluliselt nende ettevalmistatust sõjategevuseks kui ka kaitsetegevuse tõhusust. Ei oleks tekkinud sellist olukorda nagu täiesti kaitsmata Abhaasia rindel, kus venelased liikusid takistamatult Gruusia territooriumile ja purustasid seal või viisid sõjasaagiks kaasa kõik, mida tahtsid. Territoriaalkaitse doktriinil põhinevat sõjaaja relvajõudude teist komponenti ehk manööverüksusi oleks aga saanud kasutada sõjategevuse kõige tähtsamate ülesannete täitmiseks, sh Lõuna-Osseetia operatsioonis.

Sõda tõi selgelt esile Gruusia ohvitserkonna lahingutegevuse organiseerimise ning üksuste operatiiv- ja taktikalise juhtimise oskuse vähesuse. Ta näitas ka, et just kompanii ja pataljoni taseme juhtide ettevalmistus ja professionaalsus, nende meelekindlus ning iseseisev mõtlemine on lahinguväljal otsustava tähtsusega.

Gruusia sõdurite lahinguomadustest oli eespool juba lühidalt juttu. Kaukaaslastele iseloomulik emotsionaalsus, erutuvus ja tundlikkus soodustasid kohtumisel ülekaaluka vaenlasega sõdurite kiiret sattumist paanikasse. Ebakindlalt tegutsev väejuhatuse ei suutnud lahingutegevuse käigus tagada üksuste võitlejate meelekindlust ega vajalikku distsipliini. Sattudes vastase tugeva surve alla, pommirünnakute ajal juhtimispunktile või siis, kui vaenlane kasutas elektronvõitluse vahendeid, lagunes üksuste juhtimissüsteem väga kergesti. Vene vägedega kokku puutudes hakkas olulist rolli mängima ka väikerahva alaväärsuskompleks ehk kaitsetahte järsk langus: võitlemist ülekaaluka väe vastu hakati

pidama lootusetuks. Siinkohal erines Gruusia sõdurite mentaliteet täielikult Soome sõdurite omast 1939.–1940. aasta Talvesõjas ja tšetšeeni võitlejate omast 1994.–1996. aastal. Gruusia üksuste ülemad on hiljem tunnistanud, et Vene lennukite ja suurtükiväe massiline pommitamine tekitas sõdurites lahingušoki. Mõnel juhul jäeti ka käsk täitmata, nõrk distsipliin viis aga selleni, et sõja viimastel päevadel jooksis mitu allüksust lihtsalt laiali. Gruusia ohvitserid on hiljem samuti väitnud, et õhutõrje ei suutnud tagada manööverüksuste kaitset. Ukrainas toodetud Strela tüüpi kaasaskantavatel õhutõrje raketikompleksidel tekkis palju tõrkeid ja nende raketid olid ründepommitajate vastu üsna ebatõhusad. Palju paremad olid brigaadide vastutusalas kasutatud Iisraeli päritolu õhutõrjeraketisüsteemid RAFAEL. Nende tuli sundis Vene lennukid püsima suurel kõrgusel, mis raskendas pommirünnakuid väikesemõduliste sihtmärkide pihta. Teiseks suureks probleemiks oli brigaadide ja nende allüksuste puudulik tankitõrjerelvastus. Jääb mõistatuseks, miks loobuti strateegiliselt tähtsa Roki tunneli sulgemisest.

Seega olid Gruusia relvajõudude põhiprobleemid kokkuvõttes järgmised:

- riigi poliitilise juhtkonna pidev sekkumine operatiivjuhtimisse, mis tekitas suure segaduse käsuliinides;
- sõjaväe madal võitlusmoraal, alaväärsuskompleks Vene vägede ees, nõrk distsipliin;
- luure ja vastase tegevuse analüüsivõime puudulikkus, ei osatud aegsasti ja õigesti prognoosida Vene vägede sekkumist ega veenda selles oma riigi juhte;
- sõjaväe noor ning ebapiisava, peamiselt teoreetilise ettevalmistusega juhtkond oli nii operatiiv- kui ka taktikalisel tasandil kogenematu üksuste juhtimiseks lahinguväljal;
- Gruusia üksused olid hästi relvastatud ja individuaalselt varustatud, kuid nad polnud ette valmistatud konventsionaalseks lahingutegevuseks pataljoni-brigaadi koosseisus; sõjaeelne üksuste väljaõpe oli suunatud rahuoperatsioonidele ja mingil määral ka pealetungilahingu taktika harjutamisele, aga kaitsetegevust ja taandumislahingut ei harjutatud peaaegu üldse;

- maaväe relvaliikide (tankid, jalavägi, suurtükivägi, õhutõrje) koostegevusvõime lahinguväljal oli puudulik;
- suurtükiväe tulejuhtimisvõime ja seega ka tõhusus oli piiratud: jalaväeüksustel puudusid tulejuhid, need olid vaid suurtükiväel, mis ei taganud võitlejate õigeaegset tõhusat tuletoetust dünaamilises lahingus;
- nõrk tankitõrje: jalaväeüksustel polnud tankitõrje raketi-komplekse ega tankitõrjesuurtükke, olid vaid tankitõrje granaadiheitjad ja tankid, mis lahingutes Tshinvalis ja mägede piiratud vaatlus- ja manööverdamistingimustes osutusid ebatõhusaks;
- relvajõudude mobilisatsioonisüsteem oli välja arendamata;
- sõjaväe logistikasüsteem ei töötanud sõja ajal; puudusid pikemaajaliseks sõjategevuseks vajalikud varud: toit, laskemoon, kütus jm.

## IX. VENE VÄGEDE TEGEVUSE KOKKUVÕTE

Sõjaline operatsioon Gruusia vastu tehti teoks väeliikide ühendoperatsioonina, mida Venemaa oli aegsasti planeerinud ning harjutanud. Arvestades ilmselt Gruusia vägede organisatsiooni eripära ja üksuste piiratud arvu ning paiknemist, oli kallaletung kavandatud mitmest suunast korraga, kaasa arvatud Gruusiasale kuuluva Musta mere ranniku blokeerimine Vene sõjalaevade poolt. Vene vägede juhtimine ja ümberpaiknemise kiirus operatiivtasandil olid heal tasemel. Mõne päeva jooksul loodi nii Lõuna-Osseetia kui ka Abhaasia keerulisel mägimaastikul tugevad väegrupid, mis olid võimelised energilisteks manöövrileks soomusjõududega. Operatsiooni juhiti konfliktipiirkondade vahetus läheduses või nendes paiknevatest juhtimispunktidest kindlakäeliselt. Lahinguid peeti kindla rindejoone puududes, mis soodustas soomusüksuste julget manööverdamist ja kiiret liikumist Gruusia territooriumi sügavusse. Põhimõttelisi uuendusi Vene vägede sõjakunsti ei olnud. Ootamatu oli vaid Vene dessantväeüksuste kasutamine peamiselt jalaväe rollis ja loobumine õhudessantidest. Sõja käigus sooritati vaid üks, kompaniisuuruse allüksuse dessant helikopteritelt. Dessantväelaste laialdasel kasutamisel oli ka oma põhjus. Vene Poliitilise ja Sõjalise Analüüsi Instituudi analüüsi osakonna juhataja Aleksandr Hramtšihin selgitab: “Kinnitust lei-

dis kurb tõsiasi — Venemaa sõjaväes ei ole jalaväelasi (motolaskureid), täpsemalt, neid on vägagi palju, ainult nad ei oska sõdida. Seetõttu kasutati sõja esimesest päevast peale jalaväe ülesannete täitmiseks dessantväelasi ja Spetsnazi. Lahingusse paisati kohe 76. dessantründe- ja 98. õhudessantdiviisi ning 31. dessantründebrigaadi üksused. Neid ei viidud tegevusse “taevast maa peale”, vaid jalaväe kombel maad mööda.” Tema sõnul sõdis Vene vägede koosseisus hästi ka veel Tšetšeenia esimese kampaania aegsetest endistest vastastest komplekteeritud tšetšeeni pataljon “Ida” (Vostok), mida juhtis Venemaa kangelane Sulim Jamadajev. Ei ole välistatud, et just “Ida” oli selles sõjas Venemaa relvajõudude kõige tõhusam väeosa.<sup>30</sup> Venemaa kindralstaabil oli hea operatiiv-strateegiline luurepilt Gruusia tegevusest. Tähtis osa venelaste edus oli kõrge võitlusmoraali ja hea väljaõppega õhudessantväeüksuste oskuslikul kasutamisel ja tegutsemisel.

Vaatamata hoolikale eelnevale väljaõppele ja ettevalmistusele ning eliitüksuste hulka kuuluvate dessantväelaste suurepärasele tegutsemisele läksid Vene väed ometi suurriikliku mentaliteedi järgi oma sõjalist vastast mütsiga lööma. Nii talitas Punaarmee 1939. aastal Soome Talvesõja esimesel perioodil, kandes seejuures hiiglaslikke kaotusi. Samuti lubas 1994. aasta sügisel tole-aegne Venemaa kaitseminister Pavel Gratšov tšetšeeni mässulised Groznõis ühe dessantvägede polguga laiali ajada, ja me teame, mis sellest välja tuli. Augustisõjas väljendus mütsiga löömine 1960.–1970. aastate tehnika ja relvastuse kasutamises; tänapäevaste positsioneerimis-, side- ja öövaatlusvahendite puudumises; aegunud lahingumoon kasutamises lennuväe poolt, millest suur osa ei lõhkenud; oma lennukite identifitseerimise aparatuuri puudumises, mille tõttu kaotati “sõbraliku tule” läbi mitu lennukit. Venelaste viiepäevases õhukampaanias osalenud ligi 280 sõjalennukil, v.a. raskepommitajad Tu-22M, puudus õine võitlusvõimekus. See väljendus ka pataljonide taktikalise luure puudumises ja kolonnide sisuliselt “pimesi” liikumises Lõuna-Osseetia territooriumil. Eriti selgelt näitas seda juhtum grusiinide varitsusele sattunud 58. armee juhatajaga.

<sup>30</sup>Baltic Center for Russian Studies. Venemaa toimik. Venemaa-Gruusia sõja sõjalised õppetunnid. August 2008. Lk 7.

Ent andkem sõna ka Venemaa ekspertidele. Ajalehe *Komsomolskaja pravda* sõjaline vaatlaja ja Venemaa presidendi usaldusisik polkovnik Viktor Baranets kirjutab:

Sõda andis karmid õppetunnid. [...] Operatsioonist osa võtnud sõjatehnika seisund tuleb tunnistada “kriitiliseks”. Peaaegu 95% soomustehnikast (tankid, soomustransportöörid, jalaväe lahingumasinad) ja lennundustehnikast on oma ekspluatatsiooniaja “ära teeninud”. Just sel põhjusel langes peaaegu 15% tehnikast rivist välja. Paljud tankide raadiosaatjad lõpetasid töö juba operatsiooni esimestel tundidel. Puudus oli öise nägemise ja suurtükiväe luure seadmetest, mistõttu Gruusia Gradid [reaktiivsuurtükiväe süsteemid], suurtükid ja miinipildujad said tundide viisi karistamatult tulistada Vene armee ja ossetide allüksuste positsioone. Sisuliselt läks “uus” Vene armee operatsioonile tugevas, kuid äärmiselt räsitud külma sõja aegses soomusrüüs. Armee side seisukord on “äärmiselt vilets”. [...] Paljudel komandöridel tuli kasutada oma mobiiltelefone, et staapidega ja allüksuste komandopunktidega sidet pidada. Isegi 58. armee juhataja kindral Hruljov oli sunnitud kasutama satelliittelefoni, mille andis talle *Komsomolskaja pravda* sõjakorrespondent (kes juhatus olema staabikolonnis). Sageli summutas vaenlane tõhusalt meie raadiojaamu (2008).

Venemaa Sõjalis-Poliitilise Analüüsi Instituudi direktor Aleksandr Šaravin märgib, et konflikt Lõuna-Ossetias tõi esile Venemaa armee tehnilise varustuse mahajäämuse isegi väikesest Gruusiast:

Venemaa armee poolt vallutatud Gruusia tankidele olid paigaldatud GPS-navigeerimissüsteemid, meil niisuguseid asju ei olnud. Öösel on võõral maastikul ilma selliste seadmeteta orienteeruda aga väga keeruline. Lisaks on meie sõjaväel puudus öise vaatluse seadmeist ning side- ja navigatsioonivahenditest (Kalmatski 2008).

Sõjandusekspert, erupolkovnik ja sõjateaduste kandidaat Anatoli Tsõganok arvab:

Tuleb tunnistada, et ei operatiivselt, sõjalise kindlustatuse ega tehnilise varustatuse poolest ei ole armee sellisteks konfliktideks just väga valmis. [...] Peamine probleem: hädavajaliku kosmosegrupeeringu ja vastuvõtjate GLONASS puudumine. Sellepärast polnud võimalik kasutada täppis- ega juhitavaid rakette, Santimetr-tüüpi [ju-

hitavaid] suurtükimürske ega Smeltšak ja Gran tüüpi miine. [...] 58. armee koosseisus on palju vananenud konstruktsiooniga tanke (T-62 ja T-72 osa on kuni 60–75%). [...] Kui päeval võib rohkem kui kolmkümmend aastat tagasi konstrueeritud tanke hädapärast veel pidada tänapäevaseks, siis nende öised sihikud ei kannata mingit kriitikat. Need “jäävad pimedaks” laskude sähvatustest ja võimaldavad näha sihtmärki üksnes paarisaja meetri kauguselt. Infrapunased valgustid suurendavad meeskondade jälgimise ja sihtimise kaugust, kuid demaskeerivad väga tugevasti tanke. Vanadel tankidel puudusid nii GPS, soojuskaamerad kui ka tuvastussüsteemid “oma-võõras”. Kolonnides sõidavad ikka needsamad vanad jalaväe lahingumasinad BMP-1 ja BMD-1. Neil on õhuke soomus, algelised sihikud ja jälgimisseadmed. Soomustransportööride seisund on sama röömutu. Vaid harva on näha lahingumasinaid, millel on ekraanid ja lisasoomus. Laskurid, dessantväelased ja luurajad sõidavad seniajani soomusel istudes (nii on ohutum), sest lahingumasin ei ole kaitstud lõhkelaengu plahvatuse ega soomust läbiva mürsu eest, mis sisemuses kõik ära põletab. See on lahinguks kõlbmatu paraaditehnika [...]. Armeele on negatiivselt mõjunud oma üksuste pikaajaline osavõtt terrorismivastastest operatsioonidest Tšetšeenias, Inguššias ja Dagestanis. Seal omandatud taktikaline vilumus, võtted ja võitlusmeetodid ei osutunud tõhusaks kokkupõrgetes Gruusia armee hästi väljaõpetatud relvastatud võitlejatega. Oli juhuseid, kus jäädi Gruusia armee “tulekotti”. Venemaa väeosad tulistasid üksteist, sest neil ei olnud võimalust oma asukohta täpselt kindlaks määrata. [...] Suurtükiväe tulistamist juhiti 1960.–1980. aastate optiliste seadmetega. Maapinna distantssondeerimist luuresatelliidilt ei kasutatud ainult seetõttu, et puudusid selleks vajalikud vastuvõtjamaad. Lahingute käigus võis märgata tanki- ja laskurüksuste koostegevuse ühitamatust. Suurtükiväe ja tankistide, suurtükiväe ja luurajate koostegevus oli kõikjal nõrk. Silmanähtav on ka Venemaa õhujõudude suur puudus tänapäevastest täppisrelvadest, ennekõike nende juhtimise satelliitsüsteemist H-555, rindelennuväe raadiolokatsioonivastastest rakettidest H-28 (tegevusraadius 90 km) ja H-58U (tegevusraadius 60 km). [...] Peaaegu täiesti puudusid mehitamata luurelennukid. Meie väegrupi koosseisus oli vaid üks piloodita lennuaparaadi Ptšela keskklassi kompleks. Selle lennuaparaadi kaal on 140 kg, tegevusraadius 60 km, lennuageg kaks tundi. Ptšelat kasutati tõhusalt esimeses ja teises Tšetšeenia sõjas, kuid praeguseks on selle tehnika niigi üsna väike ressurss kahjuks füüsiliselt ära kasutatud. (2008.)

Autoriteetses Vene ajalehes *Rossiiskaja gazeta* kirjutatakse:

Kõige tihedamini võis sõjataevas näha “kännivareseid” — ründelennukeid Su-25. Need võeti kasutusele rohkem kui kolmekümne aasta eest [---]. Isegi sihtmärk anti ja antakse Su-25-le lennuki sihitajalt raadio kaudu, näidates ära väga ligikaudsed koordinaadid (või siis nagu iidsetel aegadel joonistatakse need paberist lennukaardile enne õhkutõusmist). Mingeid paikkonna pardaarvutisse salvestatud koordinaatkaarte Su-25-l ei ole, nagu pole ka pardaarvutit ega isegi raadiolokaatorit. Kui taevas on pisemgi uduvine, veel enam aga hämaras [---], on Su-25 piloodil tegelikult võimatu hinnata, kas sihikul on elumaja, relvaladu, terroristide baas või mõni oma väeosade laager. [---] Varustuses olevaid ülitäpseid relvi Venemaa armee tegelikus lahingus tõhusalt kasutada lihtsalt ei saa. On olemas “tark” mürsk Krasnopol. See sobib ideaalselt kasutamiseks 152 mm iseliikivas suurtükis Msta-S. Selleks et niisuguse mürsuga hävitada näiteks liikuv vaenlase tank, mis asub kakskümmend või rohkem kilomeetrit eemal, on vaja seda tanki näha ja valgustada laserkiirega. Sihtmärki leida ja näidata saab luuregrupp või siis luurelennuk, sh piloodita lennuaparaat. [---] Klassikaline suurtükiluure lihtsalt ei oska töötada sügaval vaenlase tagalas. Tema keskkond on rindelähedane vöönd. Kuid Spetsnazi luurajaid, kes oskavad tagalas tegutseda, ei õpetata töötama käsikäes suurtükisüsteemidega, mis tulistavad Krasnopoliga. Piloodita lennuaparaate, mis on võimelised vastase sihtmärki leidma ja laseriga valgustama, ei ole isegi ette näha. Seetõttu roostetavad ülitäpsed isejuhtivad mürsud ladudes ning suurtükid Msta-S tulistavad enamasti tavaliste fuggasmürskudega. [---] Samuti on lood ka ülitäpsete tiibrakettidega ja korrigeeritavate lennukipommidega. Selleks et niisugust relva tõhusalt kasutada, on vaja oskusi. “Targa” relva ostmisel oleks rõõbiti sellega pidanud looma ja tegevusse seadma selle kasutamiseks vajaliku, sugugi mitte lihtsa süsteemi. Näib, et selleks ei piisanud jõudu, vahendeid ega tahtmist. Gruusia suurtükiväelastel õnnestus lahingutegevuse esimeses järgus vastulöögist pääseda (Ptitskin 2008).

Ainult Gruusia vägede oskamatuset tõttu, kes ei suutnud venelaste puudusi ära kasutada, ei mänginud see kõik olulist rolli lahingutegevuse tulemustes.

Augustisõda kinnitas uuesti suurtükiväe suurt tähtsust maavägede operatsioonides. Teravalt kerkisid üles kahe armee sõdurite moraali ja võitlustahte erinevused lahinguväljal. Ja seda

grusiinide kahjuks. Vene sõdurid väljendasid oma üleolekut isegi väljakutsuvas loobumises kiivrite ja soomusvestide kandmisest.

Sõda avas ka Venemaa Föderatsiooni juhtkonna silmad oma relvajõudude haletsusväärse tehnilise ja materiaalse seisukorra ees ning käivitas riigis viimaste aastakümnete kõige ulatuslikuma ja põhjalikuma sõjaväereformi, mis peab 2020. aastaks muutma Venemaa relvajõud igati tänapäevaseks ja tõhusaks.

#### *Venemaa kallaletungi õiguslik alusetus*

Venemaa Föderatsiooni kallaletung Gruusiale oli agressiooniakt, millel puudub õiguslik alus. Tema õigusrikkumised võib liigitada kahte rühma.

#### A) Rahvusvaheline õigus:

- Venemaa Föderatsioonil puudus nii ÜRO Julgeolekunõukogu, Sõltumatute Riikide Ühenduse kui ka igasuguse muu pädeva rahvusvahelise organisatsiooni mandaat nn rahu jõustamise operatsiooni korraldamiseks Gruusias;

- Venemaa “rahuvalvajate” tegevus ei vastanud ÜRO kinnitatud rahuvalvajastatuudile: sellel oli küsitav õiguslik alus; “rahuvalvajatel” oli raskerelvastus, mis on statuudiga keelatud; ühepoolne separatistide toetamine, relvastamine ja nende provokatsioonide mahitamine; Vene “vabatahtlike” formeeringute lubamine Lõuna-Osseetiasse ja kasutamine separatistide poolel nn rahu jõustamise operatsiooni käigus; “rahuvalvajate” ettekavatsetud muutumine sõja käigus üheks konfliktis osalejaks jne;

- kallaletung Sõltumatute Riikide Ühenduse partnerriigile, teavitamata teisi ühenduse riike;

- Sotši (Dagomõssi) 1992. aasta rahuvalveleppe jäme rikkumine. Lepe välistab Vene vägede sekkumise õiguse konflikti ühel poolel ja reglementeerib “rahuvalvajate” tegevust;

- Heidi Tagliavini märgib raportis Euroopa Liidule: “Konfliktis nii Lõuna-Osseetias kui ka sellega külgneval Gruusia territooriumil selgitas [Euroopa Liidu] missioon välja, et kõik konfliktiosalised — Gruusia, Vene ja Lõuna-Osseetia väed — rikkusid rahvusvahelist humanitaarõigust ja inimõigusi käsitlevat

õigust. Arvukaid rikkumisi [gruusia külade ja elanike vastu] saatsid Lõuna-Osseetias korda selle relvaformeeringud, palgasõdurid ja relvastatud isikud. Nüüd on aga raske määratleda, kes olid nende kuritegude toimepanijad, ja nende vastutuse suurust. [---] Kui poleks olnud raskusi identifitseerimise ja omistamisega, oleks paljusid neid õigusrikkumisi ja tegevusi võimalik kirjeldada kui sõjakuritegusid.” (Vt Independent. . . 2009, I: 26.)

#### B) Venemaa Föderatsiooni seadused:

- Venemaa Föderatsiooni 23. juuni 1995. aasta seaduse “Rahu ja julgeoleku tagamises osaleva sõjalise ja tsiviilpersonali eraldamise korrast Venemaa Föderatsiooni poolt” jäme rikkumine. Seadus näeb ette, et otsuse selle kohta teeb president Venemaa parlamendi ülemkoja — Föderatsiooninõukogu määruse alusel. Föderatsiooninõukogu polnud seda küsimust isegi arutanud, sest oli sel ajal puhkusel;
- Venemaa Föderatsiooni 28. märtsi 1998. aasta seaduse “Sõjaväeteenistuse kohustusest ja sõjaväeteenistusest” rikkumine. See keelab ajateenijate kasutamise nn rahuoperatsioonides välismaal. 58. armee üksuste koosseisus olid ajateenijad.

### X. KOKKUVÕTTEKS

Vene-Gruusia 2008. aasta sõja asjaolusid uurinud Euroopa Liidu komisjoni juht Heidi Tagliavini kirjutab raportis: “Esimest korda pärast 1979. aastat pidas Moskva ettekavatsetud agressiivset sõda naaberriigi vastu. See leidis aset Euroopa kontinendil, Euroopa Nõukogu ja OSCE liikmesmaa vastu, millel on demokraatlikult valitud valitsus. Venemaa on sellega suurelt ületanud oma võimupiire. Lääne materiaalse reaktsiooni puudumisel, mis hindaks Venemaa poliitikat, näib, et on tõenäoline Moskva lähenemine arusaamale, et sõjalise jõu kasutamine oma välispoliitiliste eesmärkide saavutamiseks Euroopas on kasulik” (Independent. . . 2009: 36).

Kallaletungiga Gruusiale näitas Moskva taas oma kaksikmoraali suhtumises separatismi. Kui pärast NSV Liidu lagunemist algas Venemaa Föderatsioonis endas väikerahvaste iseseis-

vusvõitlus, tembeldas Moskva need “terroristide mässuks” ja hoiatas rahvusvahelist kogukonda sekkumise eest, sest see olevat Venemaa siseasi. Seejärel surusid föderaalväed iseseisvumiskatsed julmalt maha, tappes hulga inimesi ja purustades valimatult taristut. Nii toimus Moskva Tšetšeenia iseseisvusliikumise mahasurumisel aastail 1994–1996 ja 1999–2000. Rahvusvahelise inimõiguste organisatsiooni Human Rights Watch andmetel tapsid Venemaa föderaalväed Põhja-Kaukaasias aastail 1994–2000 ligi 230 000 inimest. Täielikult purustati Tšetšeenia pealinn Groznõi ja hulk väiksemaid asustatud punkte.

Samal ajal mahitasid Venemaa võimud igati venemeelset separatismi Moldova Transnistrias, Lõuna-Osseetias, Abhaasias ja isegi Krimmi poolsaarel Ukrainas, kõhklemata vajaduse korral käiku laskmast ka oma sõjaväge.

Võidukas sõda Gruusias andis Venemaale mitu võimalust:

- oluliselt nõrgendada Gruusia relvajõudude võitlusvõimet ja sellega vähendada riigi juhtkonna võimalikke püüdeid taasühendada riigiga separatistlikud territooriumid, kui selleks võimalus avaneb;
- näidata maailmale oma relvajõudude tõhusust, mis kasvab veelgi pärast augustisõda algatatud reformide tagajärjel;
- demonstreerida rahvusvahelisele üldsusele lääne passiivsust ja nõrkust oma Venemaaga lähinaabruses asuvate partnerite toetamisel;
- anda Sõltumatute Riikide Ühendusse kuuluvatele ja teistele nõukogudejärgsete riikide juhtkondadele märku, et teatud asjaoludel võib midagi niisugust juhtuda ka nendega;
- tugevdada oma kohalolekut ja mõju Taga-Kaukaasias.

Sõda kahjustas suurel määral nõukogudejärgsete riikide, eriti aga Gruusia rahva usaldust NATO, USA ja Euroopa Liidu kui rahvusvahelise julgeoleku tagajate vastu. Londoni Rahvusvahelise Strateegiliste Uuringute Instituudi väljaandes kinnitavad Ariel Cohen ja Robert E. Hamilton: “Lõuna-Osseetia konflikt näitas NATO ja Euroopa Liidu julgeolekusüsteemi nõrkust, sest nad ei pakkunud nõutavat toetust, kui OSCE liikmesriik okupeeriti. Peale selle tõi “sõda” esile lõhe ühelt poolt Lääne-Euroopa riikide vahel, kes soovivad säilitada häid suhteid Venemaaga, ja teiselt poolt Ida-

Euroopa riikide vahel, kes seniajani kaebavad “Nõukogude okupatsioon” üle pärast seda, kui Nõukogude Liit kakskümmend aastat tagasi kokku varises” (vt The Russian. . . 2011).

Mitte NATO, vaid Moskva näib nüüd paljudele tugeva ja mõjuka sõjalise jõuna maailmas. “K koos usalduse langusega tõusis Gruusias ka uuesti päevakorda küsimus riigi läänesuunalise arengu otstarbekusest, sest see viib vastasseisuni Venemaaga. See on Putini kõige tähtsam ideoloogiline võit,” ütles Rahvusvahelise Musta Mere Ülikooli professor Georgi Mtšedlišvili vestluses raadiojaamas Ameerika Häääl 2013. aasta jaanuaris. Lääne jõuetust ehk ebaadekvaatselt nõrka reaktsiooni Moskva kordasaadetud agressioonile on kritiseerinud Euroopa ja USA poliitikud, teadlased ja ajakirjandus. Seda agressiooni on korduvalt nimetatud Sudeedi sündmuste kordamiseks 21. sajandil, sest Venemaa juhtkonna tegevus Gruusia territooriumi okupeerimisel ja riigi terviklikkuse lõhkumisel sarnaneb väga Hitleri tegevusega 1938. aastal, mil ta jõuga võttis Tšehhimaalt üle sakslastega asustatud alad ja liitis need Reichiga. Võib arvata, et Moskva püüab uued “iseseisvad vabariigid” aegamööda venestada ja liita Venemaa Föderatsiooniga.

Venemaa Föderatsiooni võit Gruusias jäi aga poolikuks. Ta ei suutnud tõugata võimult Mihheil Saakašvili valitsust ega asendada seda Moskvale sobivamaga. Föderaalgägede kallaletung suveräänsele Gruusiale tekitas maailmas šoki. Esimest korda jäi uus Venemaa rahvusvahelisse poliitilisse isolatsiooni, keegi peale Kuuba ja Liibüa ei teatanud oma toetusest Kremli tegevusele. Ka SRÜ riikides valitses vaikus, nende pealinnades hakati ilmselt esimest korda mõistma, et mõni neist võib olla Moskva järgmine ohver. Vaikis isegi Valgevene riigipea Aleksandr Lukašenka, mis eriti ärritas Venemaa välisministeeriumi. Aleksandr Surikov, Venemaa suursaadik Valgevenes, teatas: “Me ei mõista, miks Valgevene võimud tagasihoidlikult vaikivad. Sellistes küsimustes on vaja end selgemini väljendada — eriti liitlastele!” (Zõgar, Solovjov 2008). Tõhbilisid aga toetasid konflikti esimestest päevadest peale Poola, Ukraina ja kolm Balti riiki. Gruusia jäi endiselt NATO võimalikuks liikmekandidaadiks.

Oluline on ka see, et Venemaa agressioon väikese naaberriigi vastu sundis lääneriike võtma eest roosad prillid ning mõistma, et maailma “globaalseks administraatoriks” (Averjanov, Bagdas-

sarov 2009: 275) pürgiva Vladimir Putini meeskonna uusstalinlik tegevus on üha kasvavaks ohuks kogu Euroopale.

## Kirjandus

- 58 - j a . . . 2008 = 58-ая армия РФ готова войти в Цхинвали. 2008. — Грузия Online, 03.08. Vt [www.apsny.ge/news/1217792861.php](http://www.apsny.ge/news/1217792861.php)
- Алленова 2009 = Алленова Ольга. Россия и Грузия козырнули картами. — *Коммерсант*, 07.08. Vt [www.kommersant.ru/doc/1216705](http://www.kommersant.ru/doc/1216705)
- Averjanov, Bagdassarov 2009 = Аверьянов В., Багдасаров Р. *Новая русская доктрина: Пора расправить крылья*. Москва: ЯУЗА. Vt [www.e-reading.ws/bookreader.php/1027017/Averyanov.-Novaya\\_russkaya\\_doktrina.\\_Pora\\_raspravit\\_krylya.html](http://www.e-reading.ws/bookreader.php/1027017/Averyanov.-Novaya_russkaya_doktrina._Pora_raspravit_krylya.html)
- Baranets 2008 = Баранец Виктор. Армия шла на войну в старых латах. — *Комсомольская правда*, 26.08. Vt [www.kp.ru/daily/24152/368191](http://www.kp.ru/daily/24152/368191)
- Cornell, Svante E., David J. Smith, S. Frederick Starr 2007. *The August 6 Bombing Incident in Georgia: Implications for the Euro-Atlantic Region*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. Silk Road Paper, October. Vt [www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0710Georgia.pdf](http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0710Georgia.pdf)
- Cornell, Svante E., Johanna Popjanovski, Niklas Nilsson 2008. *Russia's War in Georgia: Causes and Implications for Georgia and the World*. Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program Joint Center. Policy Paper, August. Vt [www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0808Georgia-PP.pdf](http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0808Georgia-PP.pdf) [VT]
- Džadan 2008 = Джадан Игорь. *Пятидневная война: Россия принуждает к миру*. Москва: Европа
- Felgengauer 2008 = Фельгенгауэр Павел. В Грузии есть кому воевать. И чем воевать. — *Независимая газета*. Приложение *Независимое военное обозрение*, 25.7
- Franz, Douglas 2000. Russians send a message to Georgians: Toe the line. — *New York Times*, 21 December. Vt [www.nytimes.com/2000/12/21/world/russians-send-a-message-to-georgians-toe-the-line.html](http://www.nytimes.com/2000/12/21/world/russians-send-a-message-to-georgians-toe-the-line.html)
- Genštab. . . 2008 = Генштаб назвал число потерь России в Южной Осетии. — *Kommersant.ru*, 20.08. Vt [www.kommersant.ru/doc/1013807](http://www.kommersant.ru/doc/1013807)
- Georgia/Abkhazia: Violations of the laws of war and Russia's role in the conflict. 1995. — Human Rights Watch Arms



- Project. Human Rights Watch/Helsinki, Vol. 7, No. 7 (March). Vt [www.hrw.org/reports/pdfs/g/georgia/georgia953.pdf](http://www.hrw.org/reports/pdfs/g/georgia/georgia953.pdf)
- Georgia: Georgian National Military Strategy. Tbilisi: Ministry of Defense of Georgia, 2007. Vt [www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=156939](http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=156939)
- Georgia near Exit from GIS. 2006. The Jamestown Foundation, Eurasia Daily Monitor, Thursday May 11 — Volume 3, Issue 92. Vt [www.ucipr.kiev.ua/publications/3549/lang/en](http://www.ucipr.kiev.ua/publications/3549/lang/en)
- Gruzija... 2008 = Грузия планировала захватить Абхазию группировкой до десяти тысяч военнослужащих. — *Interfaks*, 27.08. Vt [www.interfax.ru/russia/29390](http://www.interfax.ru/russia/29390)
- IEC 2009 = Independent Experts' Club. Crisis in Georgia, 2008: Preconditions, Reality, Perspectives. Tbilisi. Vt [fes.ge/de/images/Fes\\_Files/09\\_GeoP/crisis%202008%20in%20georgia\\_final.pdf](http://fes.ge/de/images/Fes_Files/09_GeoP/crisis%202008%20in%20georgia_final.pdf)
- Илларионов, Старовойтова 2009 = Илларионов А., Старовойтова О. (сост.). *Наша общая боль: Сборник статей 2008–2009 гг.* СПб: Норма. Vt [norma-spb.com/sites/default/files/nasha.ob6aya.bol.pdf](http://norma-spb.com/sites/default/files/nasha.ob6aya.bol.pdf)
- Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia: Report. 2009. Vol. I—III. September, 2009. Vt [www.ceiig.ch/Report.html](http://www.ceiig.ch/Report.html)
- Irakli 2009. Processes Ongoing in the Defence System of Georgia in 2004–2008, April 3, 2009. Vt [www.one.newcaucasus.com/english-version/processes-ongoing-in-the-defence-system-of](http://www.one.newcaucasus.com/english-version/processes-ongoing-in-the-defence-system-of)
- Kaas, Kaarel 2008. Gruusia-Vene kriisi areng ja tagamaad: Taustapaber. Rahvusvaheline Kaitseuringute Keskus, 07.05. Vt [www.icds.ee/fileadmin/failid/Kaarel.Kaas\\_-\\_ABH.Taust.pdf](http://www.icds.ee/fileadmin/failid/Kaarel.Kaas_-_ABH.Taust.pdf)
- Kalmatski 2008 = Калмацкий Михаил. Военная тайна. — *Новые известия*, 27.08. Vt [www.newizv.ru/economics/2008-08-27/96780-voennaja-tajna.html](http://www.newizv.ru/economics/2008-08-27/96780-voennaja-tajna.html)
- Kidai... 2008 = Кидай больше — беги дальше: О российских трофеях, захваченных в ходе боевых действий в Южной Осетии и Грузии. — *Lenta.ru*, 21.08. Vt [lenta.ru/articles/2008/08/21/trophy](http://lenta.ru/articles/2008/08/21/trophy)
- Maksimov, Safronov, Solovjov 2006 = Максимов Федор, Сафронов Иван, Соловьев Владимир. Россию поймали в шпионскую сеть: В Грузии арестованы четыре офицера ГРУ. — *Коммерсант*, 28.09. Vt [www.kommersant.ru/doc/708235](http://www.kommersant.ru/doc/708235)
- Minoboronõ... 2008 = Минобороны РФ грозит увеличением миротворцев в зоне грузино-абхазского конфликта — до предельного лимита. — *NEWSru.com*, 08.05. Vt [www.newsru.com/russia/08may2008/minobor\\_print.html](http://www.newsru.com/russia/08may2008/minobor_print.html)
- Perevozkina 2004 = Перевозкина Марина. Автономный режим. — *Московский комсомолец*, 04.04. Vt [www.mk.ru/editions/daily/article/2003/04/04/138487-avtonomnyiy-rezhim.html](http://www.mk.ru/editions/daily/article/2003/04/04/138487-avtonomnyiy-rezhim.html)
- Perevozkina 2008a = Перевозкина Марина. Москва ответит НАТО Абхазией. — *Независимая газета*, 14.04. Vt [www.ng.ru/cis/2008-04-14/1\\_abhazia.html](http://www.ng.ru/cis/2008-04-14/1_abhazia.html)
- Perevozkina 2008b = Перевозкина Марина. Полет на опережение. — *Независимая газета*, 14.07. Vt [www.ng.ru/cis/2008-07-14/1\\_abhazia.html](http://www.ng.ru/cis/2008-07-14/1_abhazia.html)
- Plugarjarov 2005 = Плугатарев Игорь. Южная Осетия готова воевать с Грузией. — *Независимая газета*, 12.12. Vt [www.ng.ru/politics/2005-12-12/1\\_barankevich.html](http://www.ng.ru/politics/2005-12-12/1_barankevich.html)
- Ptitskin 2008 = Птицкий Сергей. Исчезнувший “зоопарк”. — *Российская газета*, 28.08. Vt [www.rg.ru/2008/08/28/zoopark.html](http://www.rg.ru/2008/08/28/zoopark.html)
- Pukhov, Ruslan N. (Ed.) 2010. *The Tanks of August*. Moscow: Centre for Analysis of Strategies and Technologies. Vt [www.cast.ru/files/The\\_Tanks\\_of\\_August.sm\\_eng.pdf](http://www.cast.ru/files/The_Tanks_of_August.sm_eng.pdf)
- Putkaradze 2008 = Путкарадзе Георгий. Фельгенгауэр: В Москве приняли политическое решение начать войну с Грузией. — *Грузия Online*, 21.06.2008. Vt [www.apsny.ge/interview/1214072414.php](http://www.apsny.ge/interview/1214072414.php)
- Russia confirms its aircraft intruded into Georgia. 2008. — *Civil Georgia*, 10 July. Vt [www.civil.ge/eng/article.php?id=18748](http://www.civil.ge/eng/article.php?id=18748)
- Russia suspends all transport, postal links with Georgia. 2006. — *USA Today*, 3 October. Vt [usatoday30.usatoday.com/news/world/2006-10-02-georgia-russia.x.htm](http://usatoday30.usatoday.com/news/world/2006-10-02-georgia-russia.x.htm)
- Sergejev, Tjajlov, Šervakov 2006 = Сергеев Николай, Тяжлов Иван, Черваков Андрей. На Грузин не пожелели законодательство. — *Коммерсант*, 5.10. Vt [www.kommersant.ru/doc/710392](http://www.kommersant.ru/doc/710392)
- Sosor, Vladimir 2006. Moscow kills Boden paper, threatens to terminate UNOMIG in Georgia. — *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 3, Iss. 26, 7.02. Vt [www.jamestown.org/single/?no\\_cache=1&tx\\_ttnews%5Btt\\_news%5D=31362](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=31362)
- Sozajev-Gurjev 2008 = Созаев-Гурьев Егор. Российская армия подошла к границе Южной Осетии. — *Life.ru*, 04.08. Vt [www.russian.kiev.ua/print.php?id=11603935](http://www.russian.kiev.ua/print.php?id=11603935)
- Šein 2009 = Шейн Олег. *Разгром грузинских захватчиков под Цхинвали.* (Войны XXI века.) Москва: ЯУЗА—ЭКСМО

- Zõgar, Solovjov 2008 = Зыгарь Михаил, Соловьев Владимир. Пятидневная война. — *Коммерсант власть*, 18.08. Vt [www.kommersant.ru/doc/1011909](http://www.kommersant.ru/doc/1011909)
- Tagliavini, Heidi 2009. Lessons of the Georgia conflict. — *New York Times*, September 30. Vt [www.nytimes.com/2009/10/01/opinion/01iht-edtagliavini.html?\\_r=0](http://www.nytimes.com/2009/10/01/opinion/01iht-edtagliavini.html?_r=0)
- The Russian Military and the Georgia War: Lessons and Implications. 2011. — Valdai. Discussion Club, 21.12. Vt [valdaiclub.com/books.english/43342.html](http://valdaiclub.com/books.english/43342.html)
- Tsõganok 2008 = Цыганок Анатолий. Уроки пятидневной войны в Закавказье. — *Независимое военное обозрение*, 29.08. Vt [nvo.ng.ru/wars/2008-08-29/1\\_uroki.html](http://nvo.ng.ru/wars/2008-08-29/1_uroki.html)
- Tsõganok 2011 = Цыганок Анатолий. *Война на Кавказе: Русский взгляд. Грузино-осетинская война 8–13 августа 2008 года*. Москва: АИРО-XXI
- Vinocur, John 2009. Georgia is focal point in U.S.-NATO Russian tension. — *New York Times*, 4 May. Vt [www.nytimes.com/2009/05/05/world/europe/05iht-politicus.html?pagewanted=all](http://www.nytimes.com/2009/05/05/world/europe/05iht-politicus.html?pagewanted=all)

ANTS LAANEOTS (sünd. 1948) on õppinud kaardiväe kõrgemas tankivägede koolis Harkovis 1966–1970, Malinovski-nimelises soomus-tankivägede akadeemias Moskvast staabitöö ja vägede juhtimise eriala 1978–1981, omandades kõrgema sõjaväelise hariduse; polkovnik 1987, kolonel 1992, kindral 2011. Nõukogude Liidus 48. tankidiviisi tankirühma, õppekompanii ja tankipataljoni ülem Ukrainas 1970–1978, 155. motolaskurdiviisi tankipolgu staabiülem Kasahstanis 1981–1982, 78. tankidiviisi tankipolgu ülem ja tankidiviisi staabiülem Kasahstanis 1982–1987, jalaväediviisi ülema nõunik ja armeekorpuse ülema nõunik Etiopias 1987–1989, Tartu sõjakomissariaadi ülem 1989–1991. Eesti Vabariigi Kaitsejõudude peastaabi ülem 1991–1994 ja 1997–1999, kaitseväge peainspektor 1997, Balti Kaitseuringute Keskuse ülem 1999–2001, Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste ülem 2001–2006, Eesti Vabariigi kaitseatašee Venemaal ja Ukrainas 2002–2006, kaitseväge juhataja 2006–2011; peaministri nõunik riigikaitse- ja julgeolekuküsimustes 2011–2013; ESS Lõuna direktor 1994–1996.

---

## MODERNISTLIKU KEELEFILOSOOFIA MÕISTELINE PIIR

*Ene Grauberg, Igor Gräzin*

Lühidalt öeldes tuleb selles artiklis arutusele teema, kas pole meie kaasajal peale keelte endi muutumas ka see, kuidas me neist — või ka keelest kui niisugusest üldse ja ülepea — räägime. Sest neile keelefilosoofilistele ettekujutustele ja traditsioonidele, mis 2000 aastat olemas on olnud, on tulnud sein ette.

Niisiis: modernistlik ruum (milles on olemas nii sellele vastavad väärtused kui ka olemised) on asendumas millegi muuga, mida parema puududes on nimetatud postmodernistlikuks. See protsess algas juba aastakümnete eest, aga sai üldnähtavaks reaalsuseks viimase 20 aasta IT-murranguga.

21. sajandil sai ilmseks seni vaid pigem intuiitivne tõdemus: virtuaalmaailm (arvutis) võib olla ontoloogiliselt tugevamgi kui “reaalne” maailm ise. Ehk: Karl Popperi III maailm — subjektist sõltumatu teadus- ja kunstiideede maailm<sup>1</sup> — sai tegelikkuseks. Ja virtuaalses reaalsuses eksisteerivad nähtused, millel puudub vaste selle maailma välises tegelikkuses. Seda on näiteks korduvalt rõhutanud James Cameron, rääkides oma filmi *Avatar* ontoloogilisest taustast.

Aset leidnud digitaalse revolutsiooni tulemusena on tekkinud olukord, kus (a) inimene suudab üha vähem kontrollida ja

---

<sup>1</sup>Popper 1968: 333. Popper selgitab, et tema III maailma kontseptsioon on üldisem kui Platoni ideede (vormide) või Hegeli absoluutse vaimu kontseptsioon ning et see on pigem suguluses Gottlob Frege arusaamaga. Popper püüdis näidata, et III maailm on tunnetavast subjektist sõltumatu ja autonoomne samas tähenduses, nagu on teadmiste objektiivne sisu sõltumatu tunnetava subjekti teadvusest.

mõista omaenese loodud keelelist ja siit edasi ka informatsiooni-ruumi — ei Assange ega Snowden pole arugi saanud, millega nad õieti hakkama said, kuigi mõlemad on virtuaalmaailma ja selle võimalusega kindlasti hästi tuttavad, ja (b) kaob piir tegeliku ja virtuaalmaailma vahel — nii üks kui teine kuvatakse arvutiekraanile. Probleem pole teoreetiline: tarbijakaitseametid üle kogu maailma õpetavad, kuidas ära tunda fiktiivseid müügi- ja rahaskeeme, reklaame vms. NASDAQil, mille substraat ongi digitaalne, on kümneid järeletehtud analooge, kusjuures nende taga pole mitte alati kelmid. Täenduslikult komplitseerib olukorda ka see, et paljud virtuaalmaailma ikoonid viitavad “reaalmaailma” nähtustele — “failil” on töölaua ka kujundina kaustapilt, ometi tekib küsimus, kus see nimetatud “kaust” (kodulehekülj, e-kiri vms) füüsiliselt asub — arvutis, võrgus, serveris (millises — koduses, NSA omas, mõnes muus?).

Rangelt võttes pole selline olukord filosoofilisele tunnetusteooriale uus. Uusaja filosoofia algusest peale on küsitud: mis vahe on unenäol, fantaasial ja tegelikkuse objektiivsel peegeldusel meie teadvuses (nt Hume, Berkeley). Sellest aga ei järeldu, et probleem oleks lihtne või lahendatav.

Selline olukord on paratamatult mõjutanud ka ühiskonnas toimuvaid protsesse, mis kanduvad hüperrealistlikesse ruumidesse — Facebooki ja mujale sotsiaalmeediasse, Hollywoodi galadele, *Kroonikasse* jne.

Seega on modernne, konkreetsete piiridega maailm asendumas maailmaga, milles tavalisi keelepiire enam ei ole. Kuigi põhjuslik seos siin puudub, tuleb pidada ajalooliseks vedamiseks seda, et traditsioonilises humanitaarias (kunstis, filosoofias, ühiskonnateadustes, eetikas jne) toimub samal ajal virtuaalsuseväline “kah-revolutsioon” — postmodernistlik, mis annab tavateadusele võimaluse virtuaalmaailmas toimuvat inimlikult mõtestada. (See koht vajab rõhutamist: digi ja postmodern pole omavahel seotud põhjuslikult, aga klapiivad omavahel hästi kokku, sest piire lõhkuv piirideta postmodernne maailm, kus originaali ja koopia

vaheline eraldusjoon muutub olematuks,<sup>2</sup> on sarnane samasuguse olukorraga e-maailmas.)

Eksistentsiaalne probleem kerkib aga antud oludes sellest, et elu oma bioloogilises tähenduses rajaneb vahetegemisel tegeliku ja kujuteldava vahel (kala, kes haarab viidika asemel lanti, läheb supiks) ja korduvusel (taimed, inimesed, loomad saavad funktsioneerida vaid keskkonnas, milles protsessid korduvad ja millega on võimalik kohanduda). Kohaneda ei saa olukorras, kus kõigest võib välja tulla ükskõik mis. Sotsiaalses keskkonnas tagab niisugust korrapära näiteks juriidilise regulatsiooni mehhanism.

Kohtuotsuse ideaal on korrata ennast uutes oludes samade asjaolude suhtes. See on õiguse omadus, mis teeb ta sarnaseks keelega, kuigi argikeelest erinevaga. Õigus ei saa eksisteerida teisiti kui teatav keel, ja keelena on õigus alati täielik ja lõpetatud, nagu mistahes muu lõplik virtuaalsüsteem. (Keele “taha” pürgivad “õiguse” ja “arvutimaailma” kriitikud — üldjuhul: diletandid.) Õigustekstide puhul ilmneb just virtuaalmaailmas neile omane semantiline paindlikkus (s.t saab ilmseks, et nad tähendavad eri asju näiteks protsessi pooltele) ja pragmaatiline tähendus — nad ei peegelda ega tähenda midagi, nad funktsioneerivad (kui keelud, lubadused, töötused, ähvardused vms).

Samas märgakem veel kord: erinevus modernismi ja postmodernismi vahel on ise modernistlik ja järelikult ei kasuta me mõistet “piir” mitte 21. sajandi, vaid klassikalise 20. sajandi alguse modernismi tähenduses. Ehk teisiti: me saame aru sellest, et meil tuleb rääkida oma kaasaegsetest asjadest, aga kasutades vananenud keelt. Me räägime uue ajastu keelest, aga vanamoodi, ja püüame jõuda veendumusele, et teeme valesti ja teisiti esialgu ei saa.

#### KEELEFILOSOOFILINE PARADIGMA, MIS EI OLE GRAMMATIKA

Paradigma on keeleteaduses süntaktiline algoritm, eesti keeles näiteks käänd- ja pöördkonnad, tüüpsõnad jne. Ent keelefilo-

<sup>2</sup>Siin võiks muidugi arutleda, kas me ei ole juba postmodernsusest väljumas ja sisenemas uude ajastusse.

soofias kasutatakse seda keeleteaduse mõistet teisiti. Alustame kaugemalt.

Radikaalsed muutused nüüdisühiskonnas on kaasa toonud sügavad muutused ka keeleparadigmas ehk selles, kuidas me seda maailma näeme ja seletame. Olgugi et kohati võib tunduda, nagu kasutaksime nendest muutustest arusaamiseks vana terminoloogiat. Teisalt tuleb aga teadvustada, et maailm ei ole meile, sh ka teadusele, kunagi antud sellisena, nagu ta tegelikult on, vaid sellisena, nagu ta on paradigmasse haaratud. Oma jõudmisest sellise arusaamise juurde räägib Thomas S. Kuhn nii:

veetes aasta valdavalt ühiskonnateadlastest koosnevas kollektiivis, sattusin silmitsi ootamatute probleemidega [---]. Eriti rabas mind ühiskonnateadlaste seas valitsevate varjamata lahkarvamuste hulk ja ulatus ehsate teadusprobleemide ja õigete meetodite loomuse suhtes (Kuhn 2003: 10).

Püüd jõuda selle erinevuse mõistmise juurde, miks ühiskonnateadlastele on erinevalt loodusteadlastest nii olulised vaidlused põhialuste üle, viis Kuhni paradigma mõiste juurde. Kuhni enda sõnade järgi tõi see ta äratundmisele, missugune roll on teaduslikus uurimistöös struktuuridel. Selliseid mõttestruktuure hakkas ta sestpeale nimetama paradigmadeks. Paradigma all mõistis Kuhn tegelikult mingis uurijate rühmas omaks võetud väärtushinnangute, põhimõtete ja uskumuste kogumit. (Täpsustuseks olgu siiski märgitud, et Kuhni teooria kuulub eeskätt teaduse metodoloogia ja sotsioloogia, mitte teaduslingvistika valdkonda.)

Kuhni vaadetest mõjutatuna mõistavad autorid keeleparadigma all keelelis-mõttelist struktureeritud arusaama maailmast, mis aitab paremini mõista inimese ja maailma vahelisi keelelisi suhteid lähtuvalt mingitest konkreetsele ajastule omastest üldtunnustatud põhimõtetest ja väärtustest. Keeleparadigma pole seega mingi igaveseks ajaks etteantud muutumatu keelelis-kultuuriline raamistik, vaid ajastu olulistest põhimõtetest, väärtustest ja teadmistest sõltuv mõtlemismudel, mis aitab radikaalseid muutusi maailmas paremini mõista.

Teaduskeeleliselt võib Kuhni idee ümber sõnastada — tagasi (või “edasi”) Kanti juurde, kelle jaoks eksisteeris “süntheetilise” teadmise aprioorne valdkond, mis rangelt võttes uut teadmist ei

andnud (matemaatika, loogika, osalt ka filosoofia ise), kuid paradoksaalsel moel tegi seda ometi sel teel, et teisendas olemasolevaid lauseid mingite kindlate reeglite alusel (nagu näiteks areneb välja kogu eukleidilise geomeetria teoreemide süsteem). Paradigma on sellest aspektist võetuna reeglite süsteem, mille alusel teatavad keelelised väljendused ja transformatsioonid on lubatavad ja teised mitte. Pangem tähele — nende vastavus tegelikkusele väljaspool keele funktsioneerimist pole tähtis.

Keeleparadigmaline lähenemine ühiskonnale ja kultuurile on oluline mitmel põhjusel. Esiteks kasvõi sellepärast, et tajumata maailmas toimuvaid radikaalseid muutusi keelefilosoofilisest aspektist, takerdume oma arutlustes ja uuringutes tihti juba ammu iganenud mõtteskeemidesse, mis võivad meile enestele olla küll intellektuaalselt huvitavad, kuid on meie kaasajas mõttetud või ka igavad.

Teiseks, rääkides tänapäeva ühiskonnas toimuvatest paradigmaatilistest muutustest, märkame, et neist ei saada tegelikult aru. 9/11, Breivik, vennad Voitkad, Aaviksoo reform, Wikileaks, revolutsioon Egiptuses vms ei ole tajutavad seniste arusaamade tasemel.<sup>3</sup>

<sup>3</sup>Vastavalt: terrorirünnak New Yorgi kaubanduskeskusele 9. septembril 2001. a, maniaki massimõrv Norras, Eesti haridusreform eesmärgiga asendada kõrgharidus kutse-keskharidusega, andmete massilevitamine Julian Assange'i poolt, “Araabia kevad” algatatuna Twitterist. Tegemist ei ole revolutsioonilise variatiivsusega ühiskondlikel ja tehnilistel teemadel, vaid teistsuguse maailmaga, kus eelnevast kehtib vaid vähene. Kusjuures me ei tea, milline, nagu märkis Kafka. Omaaegseid tuntumaid tulevikulemõtlejaid, vesinikupommi “isa” ja tundlik ühiskonnategelane Edward Teller suutis vaid 20 aasta eest ette näha maailma arengut kui olemasolevate tendentside radikaalset edasiarendust, ent olles ise oma professionaalses töös kasutanud 1980. aastate eesrindlikumat infotehnoloogiat, ei suutnud ta märgata sotsiaalset muutust, mis selle areng endaga kaasa võib tuua. See vajab rõhutamist: me ei ela maailmas, mis avab uusi võimalusi (sageli ta seda ei tee — ta võtab vanadki ära: näiteks kirjandusliku loominguga, inseneri loovuse või isikliku suhtluse) või on mistahes mõttes parem või arenenum (praeguste kooliõpilaste analüütilis-keeleline tase on silmanähtavalt madalam kui oli Lutsu *Ke-vade* ajal — kus katekismust mitte ainult peast ei teatud, vaid osati ka tõlgendada!), vaid me elame maailmas, mis on täiesti uus ja millest me

Kolmandaks, kuivõrd paradigma on formaalse moodustisena metakeel, siis aitab keeleparadigma radikaalsete muutuste mõistmine (loogikas, grammatikas ja sõnastikes), s.t selle mõistmine, kuidas me toimuvast või siis mingist teooriast räägime, paremini aru saada ka tänapäeva ühiskonna muutumisest.

Neljandaks, oluline on rõhutada, et rääkides ühiskonna dünaamikast ja eesmärgist püüda selgitada ja mõista seda keeleparadigmade kaudu, võib Lääne ühiskondlik-kultuurilises mõtlemisruumis eristada kolme suurt keeleparadigmat: semantilist, süntaktilist ja pragmaatilist. Ajaliselt jääb semantiline keeleparadigma domineerivaks keeleraamistikuks antiigis ja keskajal. Süntaktiline keeleparadigma hakkab kujunema koos teoreetilise füüsika ja matemaatika kiireneva arenguga juba 19. sajandi modernistlikus kultuuris ja ühiskonnas, kus essentsialistlikust lähenemisest maailmale ehk asjade olemuse tunnetamisest muutub nt teaduses olulisemaks formaliseeritud keelemudelite loomine maailma kohta. Koos uue maailmapildi ja -vaate kujunemisega alates 20. sajandi 30.–40. aastatest, mil uuritavast objektist hakkab olulisemaks muutuma uurija — subjekti — lähenemine maailmale ja selle konstrueerimine subjekti eesmärkidest ja huvidest lähtuvalt, hakkab kujunema ka senisest pragmaatilisem maailmavaade, mis aga jõuab kvalitatiivselt uuele, ütleme siis — hüperpragmaatilisele tasemele 1990. aastatel, mil virtuaalmaailm muudab kogu inimliku suhtumise temasse rangelt pragmaatiliseks: pole pragmaatilisemat keelenähtust kui arvutikäsklus.

### SEMANTILISEST KEELEPARADIGMAST

Antiik- ja keskaegse kultuuri- ja keeleparadigma keskseks mõisteks oli *logos* kui mingi üldine, objektiivne printsiip, mis kandis algselt kosmilist, keskajal aga teistlikku iseloomu. Objektiivset *logos*'t käsitati kui igavest algust, mis on loonud maailma üleüldise korra, harmoonia ja mõistuspärasuse. See oli ka sõna ja õpetus, mille algprintsiipidest saab tuletada teadmised kogu maailma kohta. Ris-

midagi ei tea. Teaduslikust seisukohast lähtudes: me elame maailmas, mille nähtusi me ei oska klassifitseerida ja kus subjekti-predikaadi suhe on juba ammu asendunud predikaatidevahelise suhtega.

tiusu traditsioon tugineb pühakirja mõttele — alguses oli Sõna. Subjektiivne *logos* oli arvamus, veendumus, sõna, mis juhib inimese mõtteid ja tegusid. Arutluse ja järelduse vormi aspektist on semantilises keeleparadigmas kesksel kohal subjekti ja predikaadi suhted, kuid nad ise on teineteiseks üleminevad. Tähtis pole niivõrd üksiku termini positsioon ja funktsioon mingis lauses (nt “S on P”, kus muutuja S tähistab subjekti ja P predikaati), vaid subjekti eristumine predikaadist ja vastupidi. Näiteks võtame kolm lauset: “Kõik poliitikud on inimesed”, “Kodanik IG on poliitik”, “Järelikul on kodanik IG inimene”. Esimesel juhul on “poliitik” subjektiks, teisel juhul predikaadiks, mis nimetab kodanik IG-d.

Põhiküsimuseks on: kas tegelikkus ise on asi või lihtsalt mõiste sellest asjast ning millised on tegelikkuse ja keele suhted? Keelefilosoofiat ei huvita mitte niivõrd nimi ise, kuivõrd nimetamine. Kas nime andmine mingile asjale, näiteks inimesele või õigusnormile on seotud konkreetse inimese või õigusnormiga, nende olemusega või on tegemist lihtsalt mingi kokkuleppega tähistada kõnealuseid asju mingite sõnadega. Ajalooliselt on nimetamine välja kasvanud nime andmisest inimesele.

Sõltuvalt selle küsimuse lahendamiseks võib rääkida mõistekäsitluse kahest laiast voolust: realismist ja nominalismist. Realism, mis domineeris lääne kultuuriruumis kuni 17. sajandini pigem koolkonna kui suunana, oli välja kasvanud mütoloogilistest ettekujutustest sõnade üleloomulike omaduste kohta ehk sõnamaagiast. Hiljem leidis realism väljenduse kristlikus teoloogilises ontoloogias: Jahve üks varjatud nimesid on. . . Logos. Pikka aega arvati, et nime olemus on sellele seesmiselt omane, see kandub imelisel kombel ka selle kandjale. Seetõttu suhtuti nime andmisesse väga tõsiselt, sest nimi osutab alati millelegi üldisemale ja kestvamale kui üks eraldivõetud inimene või asi.

Filosoofiline traditsioon saab alguse Platonist, kes väitis, et üldnimed on olemas “asjadest sõltumata” (täpsemalt — “enne asju”, *ante rem*), need ei teki ega hävi ning nende tähendus on nimesse justkui kätketud ehk immanentselt nendes juba olemas. Näiteks, mõiste “sõprus” viitab muutumatule ja igavesele sõpruse ideele teatavas “ideede maailmas”. (Ajaloos on üsna olulist rolli mänginud üks Platoni lihtsamaid ideid sellest, et kusagil “sealpoolsuses” eksisteerib eriline ideaalsete substantside, “ideede”

maailm, mida “siinpoolne” maailm peegeldab, kopeerib, kehastab vms. Varakristliku teoloogiagi seisukohalt — nagu märkis püha Augustinus — ei väärinud see idee tema loojat. Aquino Thomas tõestas Platoni “ideede riigi” võimatuse juba sellegi alusel, et see teeb võimatuks nii loendamise kui ka mitmuse — keeles ja arvutamisel.) Kuid jah — Platoni üldmõiste või üldnimi, antud juhul “sõprus” nimetab mingit ideed.

Asjad, mis Platoni arvates on aga pidevas tekkimises ja muutmises, on olulised ainult sedavõrd, kui need aitavad meil meenutada üldnimede tähendust. Näiteks sõbraks olemise eri ilmingud aitavad meil meenutada üldmõiste “sõprus” tõelist olemust. Konkreetset inimesed või asjad aitavad aga meenutada vastavate üldmõistete olemust ehk tähendust. Filosoofias on see probleem tuntud universaalide probleemina. Mõiste “universaal” viitab sellele, et juttu on paljudele üksikjuhtudele sobivast üldmõistest, samas jääb varjatuks selle üldmõiste genees.

Platoni õpetust üldmõistetest, mida on nimetatud ka äärmuslikuks realismiks, on püütud hiljem mitmeti arendada. Aristoteelse arvates koosneb maailm üksikasjadest. Näiteks Sokrates pole olemas mitte seepärast, et ta on olemas filosoofi või siis inimese idees, vaid seetõttu, et see on meelelise tegelikkuse eriline objekt. Aristoteelse arvates pole universaalidel iseseisvat olemist. See tähendab, et universaalid ei eksisteeri “asjadest sõltumata”, vaid “asjades” (*in re*). Asja olemus ehk substants on Aristoteelse järgi aga see, mis teeb asjast selle, mis ta on ja mis jääb selle asja muutudes samaks, erinevalt aktsidentsist. Asja olemus pole aga lihtsalt aine (sisu), vaid see on aine ja vormi ühtsus. Samas on vorm Aristoteelse arvates mateeriast siiski olulisem ja fundamentaalsem, sest vorm esindab seda universaalset, mis teeb võimalikuks teadmise. Teadmine on aga teadmine üldmõistest, mille olemus avatakse defineerimise teel. Näiteks kui tahetakse teada, mis on vabadus, tuleb see mõiste defineerida. Defineerimise kaudu tunnetatakse aine ja vormi ühtsust nii, et avatakse asja olemus.

Aristoteelse katse analüüsida oma loogikas mõtlemise vormilist struktuuri sõltumata selle sisust löi tegelikult aluse teaduskeele tekkimisele ja arusaamale, et teaduse üldiste seaduste alusmõisted peavad olema defineeritud täpselt. See puudutab nii loodusteadusi, kus defineerimine on võimalik ainult matemaatilise abstrakt-

siooni kaudu, kui ka sotsiaal- ja humanitaarteadusi, kus täpsete määratluste jaoks piisab ka tavakeelest (Heisenberg 2013: 160). Aktseptides “üldiste objektide” eksisteerimist väljaspool mõistust konkreetsete, individuaalsete esemete eksisteerimise kaudu, arendas Aristoteles mõõdukat realismi.

Nominalism erineb realismist selle poolest, et eitab nn üldobjektide eksisteerimist üldse. Seda nii mõtlemises kui väljaspool seda. Maailm koosneb vaid üksikobjektidest ning universaale pole olemas (Ockham). Sama nimega asjadel pole muud ühist kui see, et neid nimetatakse samade sõnadega. Mõõdukas nominalism tunnistab küll universaalide võimalikku eksisteerimist mõtlemises, kuid mitte asjades, nagu arvas Aristoteles. Inimestel on lihtsalt kalduvus maailmas olevaid asju rühmitada, liigitada, määratleda jms. Universaalid ehk üldmõisted on asjadest abstraheritud. Need on justkui “mõistete varjud”, mis inimõistuses eksisteerivad “pärast asju” (*post rem*).

Nominalistlik lähenemine maailmale on olulist toetust leidnud tänapäeva üleilmastuvas ja postmoderniseerivas maailmas, kus suurte lugude ja tõdede asemele on astunud palju väikseid lugusid ja tõdesid. On täiesti arusaadav, et selles kiiresti muutuvas maailmas kaotavad paljud mõisted oma tähenduse enne, kui neid jõutakse laiemalt kasutusele võtta. Seetõttu on mõistetav, et tihti kasutatakse ka mõisteid, mille semantiline tähendus on täpselt määratlemata (“vabakond”, “taristu”, “uus maailmakord”, “Euroopa väärtused” vms), ometi teatakse nende tähendust. Tegemist on pigem kokkulepetega kui täpsete määratlustega, kokkulepetega tähistada asju teatud kontekstist lähtuvalt vastavate nimedega. Seetõttu võib kohati tunduda, et tegemist on teatavate aktsepteeritud ideaalidega, mis seostuvad maailmaga, milles toimub reaalne elu. (Mõistagi ei saa arenenud eurooplane mõelda mingile ideedemaailma vms eksistentsile, märkamata seejuures, et sotsiaalmeedia sfäär hakkab selle maailma teatavaid omadusi juba tasapisi omandama.)

Teisalt, tänapäeva üleilmastuva ühiskonna tihti ülerõhutatud aktsent üksikule ja erilisele ning ühiskonna ülepausutatud fragmenteerumisele nt inimõiguste valdkonnas on viinud asjad nii kaugele, et kuulutatakse välja üha uusi põhiõigusi, millele on põhiseaduse või rahvusvaheliste lepingutega antud pühaduse oreool. Selliselt

kaob seaduse suhtes igasugune neutraalsus. Seega pole universaalide ehk üldmõistetega seotud küsimused oma aktuaalsust kaotanud ka tänapäeval. Kuidas mõista näiteks selliseid üldmõisteid, millel puudub nii ruum kui ka aeg (nt “õigus”), kuid mida kasutatakse eri kohtades ja eri aegadel. Kas ühise omaduse esinemist paljudel eri asjadel saab analüüsida sarnasussuhte alusel? Jne. Lisame hoiatuse: kuigi sellel käsitlusel puudub filosoofiline tähendussisu *ca* aastast 1995 (esimene internetiportaali mäsileviku aasta), on sel mõtet eri võrgustike omavahel ühitamisel ja koordineerimisel. (Klassikaliselt koomiline näide — Google’i tõlge, mis on saanud võrgustikulise keelesuhtluse sünonüümiks.)

#### UUEST TEADUSLIKUST MAAILMAPILDIST JA KEELEPARADIGMAST

20. sajandi alguse teaduslikud avastused kvantmehaanikas ja relatiivsusteoorias on osalt aidanud kummutada seisukohta, et teadus on maailma objektiivne vaatleja, mis seisab justkui looduse ja ühiskonna vastas. Selgeks on saanud, et tänapäeva teaduse, sh aatomifüüsika küsimused on eelkõige keelelised. See tähendab, et maailm on mõistetav vaid keele vahendusel. Olulised on seejuures nii tava- kui ka teaduskeel. Nt aatomifüüsikast arusaamiseks tuleb kasutada nii tavakeelt kui ka matemaatika abstraktsioone. Selline nn kakskeelsus aitab maailma sügavamini mõista. Kuigi tõelise arusaamiseni loodusest viib ainult täpne, abstraktne ja suletud keel. See on formaliseeritud, rangete tõestuste keel. (Heisenberg 2013: 155–173.) Tavakeel võib aga oma ebatäpsuse tõttu tekitada tihti väärarusaamisi ja eksitusi. Seega, meie teadmised ümbritsevast sõltuvad sellest, kuidas me suhestame end selle maailmaga keele vahendusel.

Filosoofia kui teaduskeele metakeele taassünd leiab aset mõtte liikumises, mida tuntakse loogilise positivismina. Filosoofia ülesannet nähakse teadusloogikas ehk teadusmõistete ja -lausete loogilises analüüsis. Keskseks muutuvad loogilise süntaksi probleemid — kuidas tuletada üht lauset teisest või paljudest teistest. See muutus keeleparadigmas on oluline keele ja maailma ning nende suhete kirjeldamisel. Maailm pole filosoofiale enam tühi ruum, nagu arvati antiigis, millesse asjad on justkui paigutatud ning mille

igavesti muutumatuid olemusi saab avada nende määratlemise (realism) või lihtsalt nimetamise kaudu (nominalism). Edaspidine filosoofia ja füüsika arendavad mõistet “asi” mõisteks “materiaalne substants”, mis koosneb üliväikestest osakestest. Einsteini relatiivsusteoorias muutuvad need osakesed sündmusteks. Siit edasi arenedes, digitaalmaailma tekkides hakkab ilmne, et nominalismi ja realismi vastasseis on kaotamas üleüldse mistahes mõttekust — nende ülaltoodud analüüsil pole mingit mõtet “lapi-kus” ja “ühemõõtmelises” kuvaripildis, kus kõik märgid ilmnevad ühesugusena olenemata sellest, mida nad tähistavad — universaale või noomeneid. Erinevus endise ja digitaalse maailma vahel on empiirilisel tajutav, kui võrdleme maailmu, nagu nad on esitatud tavapärasel trükitud entsüklopeedias ja näiteks Google’is.

Ühes uue teadusliku maailmapildi kujunemise 20. sajandi 20. aastatel murdub ka semantiline keeleparadigma ja selle kohale tuleb nn predikaatfilosoofia ehk süntaktiline keeleparadigma. Predikaatide suhted keelevälise objektiivsete seoste ja suhetega ning nende keeleliste väljenditega on hoopis midagi muud kui asjade olemuste nimetamine, mis oli omase eelnenud semantilisele keeleparadigmale. Olgugi et algul uuritakse predikaatidevahelisi suhteid lauses veel vanadest semantilistest kaanonitest lähtuvalt.

Bertrand Russell on ilmselt üks esimesi, kes püüdis seda uut keelepilti ka selgitada. Maailm ei koosne Russelli arvates mitte asjadest, vaid faktidest või sündmustest. Fakte saab jaatada või eitada, kuid fakte ei saa nimetada. Faktiks on kõik see, mis maailmas aset leiab. Näiteks: päike paistab — see on fakt; kui Caesar ületas Rubico, siis see oli fakt; kui minu hammas valutab, siis on minu hambavalu fakt. Kui ma midagi väidan, on ka minu väiteakt fakt. Kui üks väide on tõene, siis on tegemist faktiga, mille tulemusel see on tõene. Seda fakti ei ole aga siis, kui väide on väär. Faktid on need, mis muudavad mingi väite tõeseks või vääraks. (Russell 1995: 193–341.) Sündmusi käsitletakse selles kontekstis kui fakti erijuhtumit. Nimi ei saa olla fakti keeleline vorm. Selleks on lause ja selle keskmes olev predikaat. Maailm koosneb faktidest ja sündmustest, mitte tühjas ruumis olevatest asjadest. Iga sündmust saab kirjeldada nn atomaarsete lausete abil. Kirjeldus on objektiivne, kui see on sõltumatu rääkija hoiakutest. Fakti

kirjelduseks kasutatakse predikaati ja nimesid, millel on lauses predikaadiga osutatud koht.

Predikaat on üks kõige antisemantilisemaid mõisteid üldse, sest predikaadid, vaatamata sellele et neil on alati suhe väljaspool keelt asuvaga, ei nimeta seda kunagi. Näiteks on raske väita, et lauses “Ma olen siin” on “siin” või siis predikaat tervikuna (“olen siin”) kohanimi. Ja seda vaatamata sellele, et predikaat on antud lauses kohapredikaat. Predikaate endid ei nimetata keele sõnadega. Meie näite puhul on raske väita, et sõna “siin” nimetab predikaati kui mingit mõttelist olemust, millel on antud lauses kindel koht. Ühelt poolt võiks küll väita, et nimefilosoofiast tuntud semantiline kolmnurk asi — selle nimi (sõna) — mõiste on rakendatav ka predikaatfilosoofias. Teisalt tuleb aga rõhutada, et predikaatfilosoofias “laguneb” see kolmnurk, sest “asi” pole predikaatfilosoofias enam asi, “nimi” pole enam nimi ja “mõiste” pole mõiste. Subjekti kohta midagi preditseerida tähendab kirjeldada seda mingi omaduse kandjana või mingis relatsioonis seisvana, seejuures eksisteerib võimalus käsitada predikaati mingi omaduse või universaali nimena. Selliselt saaksime aga lihtsalt rida nimesid või loendi nendest, mitte aga propositsiooni. Nende sisemiste suhete süsteemi, mis on ühine nii kujutatavale kui kujutisele, nimetab varane Ludwig Wittgenstein “loogiliseks vormiks” (selle mõiste võttis esimesena kasutusele Russell). Wittgensteini arvates võimaldab just see asjaolu, et mõlema loogiline vorm on seesama, olla ühel teise kujutiseks. Ja tänu sellele saame asju märkivaid sõnu ühendada lauseteks, mille loogiline vorm vastab kirjeldatavale tegelikkusele. Seega võimaldab loogiline vorm meil kõnelda maailmast täpselt või ebatäpselt.

20. sajandi alguse loogilist positivismi iseloomustab püüd vabaneda kõigest, mis on justkui üleval- või allpool empiirilises kogemuses antud. Selleks on mitmesugused maailmavaatelised, religioossed jms eeldused. Ühesõnaga püütakse vabaneda essentsialismist, mis siiani oli filosoofiat iseloomustanud alates Aristotelesest. Edasi toimub maailma deontologiseerimine. Ei räägita enam uuritava nähtuse igavese ja muutumatu olemuse avastamisest, vaid kogemuses antud nähtumuse funktsioneerimisviisi fikseerimisest empiirilisel kindlakstehtavate tingimuste juures. Kogemuses on antud vaid nähtumused, mitte olemused. See tähendab, et reaalne

maailm eksisteerib küll subjektist sõltumatult, kuid on temale antud nähtumusena tema käsitluse viisil. Teaduse ülesandeks on nende nähtumuste erapooletu ja täpne kirjeldamine. Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida, märgib varane Wittgenstein (Wittgenstein 1996). Järelikult sellest, millest ikkagi saab rääkida, tuleb rääkida selgelt ja täpselt. Mida see nõue iseenesest ka ei tähendaks.

Tavakeelt analüüsid jõeab Wittgenstein hiljem järeltule, et “isiklikku” keelt ei ole olemas, on üksnes “avalik” keel (Wittgenstein 2005). Isiklik on vaid kogemus, oskus kasutada keelt tugineb aga kogemusele, mis on isikut üleval. Keele kasutamine kujutab enesest aga kindlate reeglite järgi kulgevat üldist aktiivsust. Ja sellisena allub keel vaid omaenese konstrueerimise reeglitele, mitte aga seoste keelevälise maailmaga. Keel ise on see, mis tegelikult konstrueerib selle tähendus- ja väärtusmaailma, kus me elame.

Semantilise keeleparadigma piirsituatsioonini jõudmine 20. sajandi algusaastatel (NB! “piir” ise on tinglik, modernne mõiste, nagu öeldud) ja selle asendumine süntaktilise keeleparadigmaga aitab paremini aru saada paratamatult toimunud teisenemisest teaduslikus mõtlemises ja kultuuris üldse. Muu hulgas toimuvad need muutused ümbritseva seletamises ja tõlgendamises. Olulisim sealhulgas on see, et sotsiaalne “tellimus” nii seletamise kui ka tõlgendamise järele langeb.

#### PRAGMAATIKA KAUDU POSTMODERNISMIST EDASI

Alates 20. sajandi 50.–60. aastatest, seoses tehnika kiire arenguga ning vastuseisu kujunemisega modernse industriaalajastu väärtustele, hakkab süntaktiline keeleparadigma oma juhtrolli maailma mõistmisel loovutama pragmaatilise keeleparadigmale. Pragmatika uurib teksti ja kasutaja suhet, rõhutades seejuures, et teadmine ja tähendus on meie tegevusest lahutamatu. Teadmise ja tõe mõõdupuuks peetakse aga tegevuse praktilist tulemuslikkust. Pragmatika aspektist on oluline, et küsimuse püstitamisel ja käsitlemisel arvestataks adressaati ja tema kultuurilist konteksti.<sup>4</sup>

<sup>4</sup>Vt Wittgenstein 2005: §269: “Meenutame, et kui inimene ei saa mõnest sõnast aru, see sõna ei ütle talle midagi ja ta ei oska sellega midagi peale hakata, siis sellel on oma kindlad kriteeriumid käitumises.”



See on “arutleva demokraatia” (Habermasi termin) ja kokkulepete maailm, mis tegelikult lähtub paljus konstruktivistlikust keele- ja maailmakäsitusest. Pragmatismi järgi pole teadmisel mingit absoluutselt kindlat alust. Mõisted, teooriad ja nn tõed on vaid erinevast otstarbest valitud vahendid. Uue eesmärgi puhul võidakse need lihtsalt välja vahetada. See kehtib ka selliste universaalsete väärtuste kohta nagu vabadus, demokraatia ja inimõigused. Seega ei panda rõhku mitte maailma tundmaõppimisele, vaid selle konstrueerimisele mitmesuguste keeleliste tähenduste kaudu teatud eesmärkidest ja huvidest lähtudes.

Erinevalt semantilisest keelefilosoofiast, mis on võrdlemisi ühtne õpetus, on pragmaatiline keelefilosoofia (nagu ka predikaatfilosoofia) tunduvalt mitmepalgelisem. 20. sajandi 50. aastatel lähtutakse keele analüüsimisel juba üldistest seostest. Tuleb kasutusele üldjaotuse mõiste, mis peegeldab asjaolu, et keelt ning iga selle elementi püütakse käsitleda “keeleväliste suhete võrgus”. Holistliku arusaamise järgi verifikatsioonist on meie teadmistekogum võrk. Selle ääred on kokkupuutes kogemusega. Iga punkt selles on suhete võrgustiku kaudu seotud teiste punktidega. (Quine 1995.) Võrgu keskel ehk südames olevate teadmiste ja uskumuste muudatused mõjutavad kogu võrku. Põhiline muutus ilmneb siis, kui pannakse proovile meie tuumuskumused — näiteks püha Pauluse pöördumine ristiusku. Sel juhul tuleb suurem osa võrgust ümber teha. Willard Van Orman Quine'i järgi püütakse tavaliselt uue kogemusega kohaneda, tehes võimalikult vähe muudatusi. Seetõttu püütakse muuta pigem võrgu pehmeid kui tugevaid osi. (Märkusena: niimoodi arutledes võiks küsida, millised on Eesti ühiskonna kui sotsiaalse võrgu tuumideed ja seisukohad, millest ei tohiks mitte mingitel tingimustel loobuda! Ja mis juhtub siis, kui me nendest loobume?)

Siinkohal omandab palju hilisest Wittgensteinist lähtuv keelefilosoofiline problemaatika ka küllaltki reaalse poliitilise tähenduse. Kuigi pole mingit filosoofilis-teaduslikku mõtet rääkida tõest nii, nagu seda tegi Aristoteles kaks tuhat ja Kant kakssada aastat tagasi, näitavad Eesti poliitilise elu viimaste aastate sündmused, et rahvas tahab sellest rääkida. Jättes siinkohal kõrvale küsimuse sellest, et rääkimine tõest eeldab ka selle teatavat subjekti. S.t näiteks, kes on see rahvas, kes tahab rääkida.

“Tõe otsing” (mida see ka tähendaks) võib olla tõhus juhul, kui antakse endale selgelt aru, millest käib jutt — mõistelisest kompromissist. Tuleb arvestada asjaoluga, et pragmaatilise lingvistika ajastul ei saa kompromisside aluseks olla pretensioonid “suurele legitiimsusele” — ajaloolised privileegid, sotsiaalne traditsioon, sotsiaalne respektieritus vms, mis põhinevad nn suurtel narratiividel. “Tõde” (siinkohal on jutumärgid alati vajalikud!) on see, mis on kasulik asja efektiivse lahendamise aspektist (utilitaarne ja pragmaatiline lähenemine, mis saab alguse juba 19. sajandi lõpu pragmatismist — Peirce, James jt).

Need kolm suurt keeleparadigmat on uues virtuaalmaailmas minetanud oma tähenduse ja me kirjeldasime neid selleks, et see väide oleks ilmne. Keelefilosoofia ajaloo sügavamaks huviks on praegu mõista toimivate muutuste fundamentaalset tähendust inimkonnale ja inimeste mõtlemisele. Kuna põhjuslikkus on siiski universaalne ja seda ka väliste mõjutuste puhul (antud juhul — digitaalmaailma sünni mõju keelefilosoofiale, kusjuures — rõhutagem! — mitte vastupidi), siis võime tõmmata punktiirjoone pragmaatilise keeleparadigma juurest (mis enam ei kehti) sellele järgneva paradigma juurde, mida võiks nimetada hüperpragmaatiliseks keelekontseptsiooniks. Ja nimelt: keeleajalugu on tundnud ja tunneb puhtpragmaatilist keelekasutust, mille puhul üksikutel sõnadel või keelestruktuuridel on reaalne mõju või nad saavad osaks keelevälisest reaalsusest.

Kui tuua vanimaid näiteid, siis on sellisteks verbaalsed lepingud Rooma õiguses, tuntuim ja lihtsaim neist — stipulatsioon, ühepoolne tingimusteta lubadus. Lubada ei saagi teistmoodi, kui öeldes “ma luban”. Tunnistajat ei saa vande all üle kuulata muidu, kui ta ei ütle eelnevalt “ma vannun” (kõnelda tõtt ja ainult tõtt. . . jne). See oli keelepragmatika oma äärmuses veel paarkümmend aastat tagasi. Tänapäeval on aga keeleosiseks saanud otsesed käsundid arvutile, millel puudub üldse igasugune keeleväliline tähendus — failid, “laikimised”, allalaadimised on keeles kasutatav arvutisõnavara. See on jõudnud isegi poliitilise leksika tasemele — USA ja Venemaa vaheliste suhete parandamise poliitikat nimetas Hillary Clinton nende “re-settinguks”, kusjuures mitte kujundi, vaid praktiliselt teostatava poliitilise mehhanismi tähenduses. Teiste sõnadega: hüperpragmaatiline keelekasutus

jõuab küll tavalise keelekasutuse maailma, kuid eksisteerib sellest sõltumatult ja on seotud vaid ühemõõtmelise digitaalmaailma ja arvutiekraaniga.

Arvame, et selle murdepunkti võib määratleda üsna täpselt: aasta 1984, mil Apple varustas “hiirega” oma Macintoshi massikasutus-arvuti ja lõi esimesed ekraaniikoonid. (Seda, kui äsja see kõik toimus, suudame mõista, kui võtame teadmiseks, et selle murranulise leiutise autor Douglas Carl Engelbart suri alles mullu.) Kuni selle ajani oli “arvutipragmaatika” eristatud muust keelest seeläbi, et suhtlus masinatega toimus üksnes spetsialiseeritud arvutikeelte kaudu (mille tundmine eeldab vastavat eriharidust), siis nüüd arvutid demokratiseerusid — võtsid omaks tavakeele ja üldmõistetavad ikoonilised märgid ja töid nad tavakeelde tagasi juba nende eneste kujundatud (või moonutatud) tähenduses. Nõustagem, et 1000 sõpra Facebookis ei ole ikkagi sõbrad selles tähenduses, nagu me seni oleme sõpradest mõelnud. Ja selles kogu probleem ongi: kas me suudame edaspidi säilitada või “tagasi võita” need keeleparadigmad, mida me oleme seni väärtustanud ja mis tegelikult moodustavadki meie kui inimeste tegeliku olemuse?

## Kirjandus

- Heisenberg, Werner 2013. *Füüsika ja filosoofia*. Tlk P. Kuusk. Tartu: Ilmamaa
- Kuhn, Thomas S. 2003. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. Tlk R. Lias. Tartu: Ilmamaa
- Popper, Karl R. 1968. Epistemology without a Knowing Subject. — *Logic, Methodology and Philosophy of Science*, vol. III. Amsterdam
- Quine, Willard Van Orman 1995. Tõe otsing. — *Akadeemia*, nr 4, lk 861–893; nr 5, lk 1093–1117; nr 6, lk 1315–1341; nr 7, lk 1545–1564; tlk L. Pilter
- Russell, Bertrand 1995. *Uurimus tähendusest ja tõest*. Tlk T. Hallap. Tallinn: Hortus Litterarum
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk J. Kangilaski, V. Palge. Tartu: Ilmamaa
- Wittgenstein, Ludwig 2005. *Filosoofilised uurimused*. Tlk A. Luure. Tartu: Ilmamaa

ENE GRAUBERG (sünd. 1944) on lõpetanud 1971 Leningradi ülikooli loogika ja metodoloogia erialal, kandidaadikraad sealsamas 1978. Töötanud 1973–1975, 1979–1989 ERKIs (vanemõpetajast professorini), oli 1991–2009 Akadeemia Nord rektor. Praegu Tallinna ülikooli õigusakadeemia õigusteooria osakonna juhataja, teoreetilise filosoofia professor. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Kõrghariduse legitimeerimisest ja Eesti tulevikust” (2013, nr 10, lk 1782–1800) ning arvustuse “Mõtteid ruumist ja keelest Jüri Soolepi raamatu *Ruum ja mõte* kontekstis” (2012, nr 10, lk 1874–1883).

IGOR GRÄZIN (sünd. 1952) on lõpetanud 1975 TRÜ õigusteaduskonna, õigusteaduse doktor 1987. Eesti Riigikogu liige, Tallinna ülikooli õigusakadeemia avaliku ja eraõiguse osakonna külalisõppejõud, professor. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Alalhoidlikkus kui parim strateegia Eestile Euroopa Liitu astumiseks” (2002, nr 5, lk 1028–1042).



EERO TAMM (2014)

---

## TEADUSE OKKALINE TEE AATOMITE KEERUKASSE SISEMUSSE

*Taivo Liiva*

*Fundamentaalteadused on möödapääsematud, sest  
teisiti me maailmas toimuvat mõista ei suuda.  
Muidu võib meile ajada igasugust udu.*

Endel Lippmaa (Kändler 2012: 43)

Juba paljud muistsete idamaade ja Kreeka mõttetargad uskusid, et kõik looduses esinevad ained koosnevad kaduvväikestest, silmaga nähtamatutest jagamatutest osakestest. Kuid ometi oli see kõik mõtiskluste ja oletuste, mitte aga katsete või teaduslike üldistuste viili. Kõige täiuslikumalt väljendas oma mõtteid Kreeka filosoof Demokritos, kes elas 5. sajandil eKr. Tema oli ka esimene, kes hakkas jagamatuid aineosakesi nimetama aatomiteks — “jagamatuteks”, väites seejuures, et nad on igavesed, läbitungimatud, loomult ühesugused ja muutumatud. See hüpotees kujundas 17. sajandist alates nüüdisteaduse vundamendi. Mõte aatomitest paelus mitmeti, sest nende kaudu sai näiteks seletada, miks on aine muundatav, kuid mitte uuesti loodav ega hävitatav. Aatomeid võib küll ümber korraldada, kuid nad on jäävad.

Looduse muutlikkuse ja keerukusega silmitsi seisvale õpetlasele sisendas atomism lootust: ehk on loodus oma pisimõõtmeis paremini korrastatud kui päevast päeva kogetav maailm. Ja ometi oli atomismil algusest peale ka mõjukaid kritiseerijaid. Demokritose kaasaegne Anaxagoras tundis näiteks huvi, millest need aatomid siis tehtud on. Ja kui nad on vaid mingi pideva aine pitsitükikesed, peaks hoopis too aine ise suuremat teaduslikku huvi äratama. Näiteks sõltuvad tellisseina omadused põletatud savi omadustest, mitte telliste kujust ega suurusest. Küllap on aatomitel veelgi väiksemaid koostisosi, neil omakorda veel pisemaid, ja

nii saaksime lõputu ahela “seemneid seemnetes”. Ning sel viisil kaotavad aatomid oma paeluvuse. Teaduse ajalugu ongi silmas pidanud seda teist, Anaxagorase stsenaariumi.

Ebasoosingusse ei viinud atomismi mitte seesugused argumendid, vaid hoopis kristluse esiletõus. Kuna paljude atomistide (Epikuros, Lucretius) maailmavaade ei olnud kooskõlas kirikudogmadega, langes põlu alla ka antiikajast pärit aatomihüpotees. Samuti nägid kirikuised aatomite püsivas muutumatuses ohtu armulaua imele, milles leib ja vein pidid muutuma Kristuse lihaks ja vereks.

Kuid atomismi ketserlusest hoolimata polnud ta kunagi päris maha maetud, sest ta suutis selgitada paljusid aine kvalitatiivseid omadusi. Kõige veenvamalt põhjendas ta aine kolme olekut — tahket, vedelat ja gaasilist. Tahke keha jääkuse tingib tema aatomite tihe kokkusurutus. Vedelikus on need küll lähestikku, kuid võivad vabalt ringi liikuda. Seepärast võtavad nad anuma kuju, kuid kokku suruda on neid sama raske kui tahkeid kehi. Gaas seevastu võib paisudes täita mistahes anuma, sest tema aatomid on hajali ja kiires liikumises.

Nii Galilei, Descartes kui ka Newton olid küll atomistid, kuid tegid atomismi arendamiseks vähe. Selle, millesse füüsikud uskusid, kuid tõestada ei suutnud, võtsid oma katsetega ette keemikud. 18. sajandi teine pool tähendaski keemiateadusele sedasama mis Galilei ajastu füüsikale. Üheks tähtsaimaks avastuseks oli keemilise reaktsiooni eristamine ainete segunemisest. Hakati mõistma, et segude omadused on segu komponentide omadustest olenevalt nende suhtelisest osakaalust. Keemilisel reaktsioonil tekib aga uus aine kvaliteet, mis ei sarnane põrmugi tema valmistamiseks kasutatud komponentide kvaliteediga.

Aineid saab enamasti kokku segada mis tahes kaalusuhetes, kuid keemilistes reaktsioonides osalevad koostisosad kindlas kaalusuhetes: kui mõnda on liiaga, jääb teda pärast reaktsiooni üle. Ühtlasi selgus, mis eristab ühendeid keemilistest elementidest. Elemente ei saa enam teisteks elementideks lahutada, küll aga ühendeid.

Samm-sammult kõikvõimalikke looduslikke aineid uurides ja uusi elemente avastades selgitasid keemikud üha täpsemini nende omadusi. See kõik erutas teadlasi. Faktide kaootilisest korrapärasusest paistsid ähmaselt mingid seaduspärasused, mis andsid märku teatud range, kuid seni veel tundmatu korrapära ole-

masolust. Ilmselt ei valitsenud kaos mitte looduses, vaid teadlaste endi ebapiisavates teadmistes. Just siin tuli kord luua.

Kogu oma empiirilise ja eksperimenteerimise juures on keemia tundunud oma arengus füüsikast konservatiivsem olevat. Eirates abstraktsioone ja teoretiseerimist, ei hoolinud keemikud kuigi palju atomismist, kuni üks nende seast, inglane Thomas Dalton (1766–1844), pööras peatähelepanu aatomile ja selle ehitusele. Oma 1808. aastal ilmunud raamatus *Uus keemiasüsteem* väidab ta muu hulgas, et ühe elemendi aatomid on identsed ja eri elementide aatomid erinevad. Mis tahes aine väikseimat osakest, millel on veel kõik selle aine omadused, hakkas Dalton nimetama *molekuliks*. Molekuli lagunedes lakkab aine iseseisev olemine ja sellest vabanenud aatomid on mitmesuguste keemiliste elementide väikseimad osakesed.<sup>1</sup> Ühtlasi näitas Dalton, et aine aatomstruktuuri tundmine võimaldab selgitada korrapära ka ühendite sisemuses. See korrapära sai tuntuks konstantsete suhete seadusena. Selle kohaselt on teatud elemendi hulgad, mida vajatakse kõikide tema ühendite tekkeks, omavahel kindlas suhtes. Võttes ühikuks vesiniku kui kergeima elemendi, näeme, et hapnik on temast kaheksa korda raskem, naatrium 23 korda, kloor 35 korda jne. Näiteks tähendaks keedusoola retsept — 23 osa naatriumi 35 osa kloori kohta —, et nende aatomite kaalud suhtuvad nagu 23 : 35 ja sool tekib iga naatriumiaatomi ühinemisel ühe klooriaatomiga. Niisiis on igal elemendil talle iseloomulik *ekvivalentkaal*. Ekvivalentkaalusid saabki tõlgendada kui nende elementide suhtelisi kaalusid.

Mõndagi tuli siinkohal veel selgitada. Mõnel elemendil näis olevat mitu ekvivalentkaalu. Ajapikku selgus, et aatomeid ei saa lihtsalt paari panna, nagu oli arvanud Dalton. Ta oletas ekslikult, et elemendid ühinevad enamasti vaid üks ühele (näiteks vesi on HO,

<sup>1</sup> Arusaamatusi võib tekitada asjaolu, et paljude elementide puhul pole vähimaks üksuseks mitte elemendi üksikaatom, vaid kahest tugevasti paariks liitunud aatomist koosnev moodustis. Nii on see enamiku gaasilises olekus esinevate elementide — vesiniku, hapniku jt puhul. Just seetõttu on nende elementide vähimateks üksusteks molekulid, mis koosnevad kahest ühesugusest aatomist (H<sub>2</sub>, O<sub>2</sub> jne). Kui selline molekul aga purustada, ei muuda see ainet. Kokkuleppeliselt käsitatakse aatomit ikkagi elemendi väikseima üksusena.

mitte H<sub>2</sub>O). Kuigi vaidlused Daltoni teooria paikapidavuse üle kestsid veel aastakümneid, oli alus nüüdisaegsele aatomiteooriale pandud.

Atomismi edu keemias taaselustas nüüd füüsikute kunagised mõtted aatomeist. Juba veendunud atomist ja Newtoni kaasaegne Robert Hooke (1635–1703) arvas, et gaasi rõhu anuma seintele tingib aatomite ja molekulide rahe: iga aatom ja molekul mõjutab seinaga mingi jõuga ning nende kogusumma tekitabki alalise rõhu.

Iirimaa rikkaima mehe 14. lapse Robert Boyle'i (1627–1691) viljaka töö tulemusena sai keemiast omaette teadusharu. Robertile pärandatud rikkus oli see, mis andis talle mõtlemisvabaduse. Ta hakkas koos Hooke'iga tegema katseid, mis said võimalikuks tänu Hooke'i leiutatud keerulisele vaakumpumbale — kõige täiuslikumale tollal. Tema avastustest tähtsaimat tuntakse Boyle'i seadusena (selle avastas iseseisvalt ka prantslane Edme Mariotte), mis väidab, et gaasi rõhk on jääval temperatuuril pöördvõrdeline gaasi ruumalaga. See on hästi mõistetav eeldusel, et gaas koosneb molekulidest. Kui molekulide liikumisruum anumas väheneb näiteks kaks korda, paiknevad nad seal kaks korda tihedamalt. Nii-suguse kuhjumise tõttu toimub nüüd põrkeid kaks korda rohkem ja rõhk kahekordistub.

Boyle taipas, et gaasi uurimisel on neli olulist muutujat: gaasi hulk, temperatuur, rõhk ja gaasi sisaldava anuma ruumala. Neist ühte fikseerides on mugav uurida seoseid teiste muutuvate suuruste vahel. Ta fikseeris gaasi hulga, kuid varieeris mahuti ruumala või sellele avaldatavat rõhku või temperatuuri.

Juba enne Galileid oli neid, kes erinevalt flogistoniteoreetikute<sup>2</sup> pidasid soojust mingiks mikroliikumise vormiks. Tõepoolest, kuumutades või jahutades suletud anumas suvalist gaasi, muutub selles gaasimolekulide liikumiskiirus võrdeliselt temperatuuriga. Rõhk muutub alati nii, nagu ta saaks nulliks ühel ja samal temperatuuril, s.o –273 °C juures. Praktikas selleni küll kunagi ei jõutud, sest absoluutne null vastab olukorrale, kus molekulide keskmine kineetiline energia võrdub nulliga, nagu see vahetult nähtub seo-

<sup>2</sup>Flogiston oli 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi teadlaste ettekujutuses tulesarnane substants, mis põlemisel eraldub kõigist põlevatest kehadest ja soojendamisel siseneb neisse. *Toim.*

sest kineetilise energia ja temperatuuri vahel. On selge, et kui kõik molekulid seiskuvad, on temperatuuri edasine alandamine juba võimatu, sest kineetiline energia ei saa olla nullist väiksem. Sirgjoonsete graafikute pikendamine temperatuuri ja rõhu teljestikus kuni horisontaalse temperatuuriteljeni näitas lõikepunkti, mille väärtust –273 °C hakati nimetama *absoluutseks nulliks* ja sellest loetud temperatuuri tähistama tähega *T*.

Aurumasinat areng viis tööstuse põhjaliku ümberkujunemiseni ning peahuvi keskendus nüüd molekulaarfüüsikale ja termodünaamikale. Kogu soojusfüüsika saab mõistetavamaks, kui pidada absoluutsest nullist mõõdetud temperatuuri ehk absoluutset temperatuuri molekulide kineetilise energia mõõduks. Kui rõhk on tingitud molekulide rahest, tõstab nende kiirendamine rõhku kahel viisil: suurendab nii vastu anuma seinu toimivate põrgete sagedust kui ka molekulide põrkejõudu. Neist esimese toime on võrdeline molekulide kiirusega *v* ja teine nende liikumishulgaga *mv*. Rõhk peab siin tõusma võrdeliselt nende korrutisega  $v \times mv = mv^2$ , s.t võrdeliselt kineetilise energiaga. Mõistagi ei liigu kõik gaasimolekulid sama kiirusega ning iga kuupsentimeeter gaasi sisaldab loendamatu hulga molekule — umbes 30 miljardit miljardit. Õnneks pole gaasi käitumise uurimisel vaja lahendada miljardeid võrrandeid. Füüsika on selleks loonud hoopis mõjusama vahendi ja selleks on statistilised meetodid, millega ei püütagi kirjeldada üksikaatomi või -molekuli liikumist, sest teaduse vaatenurgast pole sel mingit tähtsust. Kuid osakeste tohutu hulga tõttu osutub võimalikuks teha olulisi järeldusi kõigi osakeste *keskmise* käitumise kohta, kasutades selleks *kineetilise energia keskmist* väärtust. Just niisugune käitumine huvitabki füüsikut kõige rohkem, sest see selgitab makrohulkade — suurte gaasimasside käitumist. Jätame siinkohal süüvimata molekulaarfüüsika ja termodünaamika huvitavasse maailma ning keskendumise artikli pealkirjas nimetatud teemale.

\*

Looduse hoolikalt varjatud saladuste paljastamisel tegi suure töö ära Peterburi ülikooli professor Dmitri Mendelejev (1834–1907), kelle kirjutis “Katse luua elementide süsteemi nende atomaarse ja keemilise sarnasuse alusel” loeti ette 6. märtsil 1869 toimunud Vene Füüsika ja Keemia Seltsi istungil. Kuigi selle esialgne vas-

tuvõtt oli küllaltki jahe, tõi see töö 35-aastasele teadlasele edaspidi ülemaailmse kuulsuse.

Mendelejev oli kaua vaevanud pead, kuidas leida keemiliste elementide maailmas mingitki korrapära. Selleks võiks kõik tuntud (ja ka seni avastamata) elemendid järjestada mingite omaduste põhjal. Kuid milliste? Mendelejev otsustas aatommassi kasuks. Märkinud 63 tollal tuntud elemendi kaardi tagaküljele aatommassi ja keemilised omadused ning sättinud neid kaua ja visalt kõikvõimalikesse kombinatsioonidesse, hakkas tal midagi koitma. Mendelejevi enda märkmete andmeil oli perioodiline tabel sündinud inspiratsioonihvatusena 1869. aasta 17. veebruari viljakatel tundidel, kui ta plaanis uue keemiaõpiku kirjutamist. Rühmitanud aatommassi kasvu järgi reastatud keemilised elemendid horisontaalselt, paigutasid sarnaste keemiliste omadustega elemendid üksteise alla, ja nii tuli kõikide elementide omadustes välja mingi perioodilisus. Kuid kõik elemendid püsttulpades ei olnud siiski päris kohakuti. Ja nüüd astus Mendelejev väga julge sammu. Ta oletas, et seal, kus mingi element horisontaalreas ei paikne täpselt oma teisiku all, on elemendi üldtunnustatud aatommass kas valesti määratud või puudub reas mõni avastamata element. Viimaste tarvis jättis ta tabelisse tühjad kohad. Veelgi enam, tundes avastamata elementide ülemisi ja alumisi “naabreid”, ennustas Mendelejev nende seni tundmatute elementide keemilisi omadusi hämmastava täpsusega. Praktikas leidis see hiilgavat kinnitust. 1875. aastal avastati gallium, 1879. aastal skandium ja 1886. aastal germaanium.

Kuigi aatomi ehitusele ei lisanud Mendelejevi tööd midagi erilist, sai tema keemiliste elementide klassifitseerimisest meetod, mis kujundas ümber kogu keemia. Möödus veel pool sajandit, enne kui Mendelejevi empiirilise töö aluseks olev põhiprintsiip sai põhjenduse Niels Bohri (1885–1962) töödes, kelle “orbiitide” kontseptsioon näitas, et elementidel on erinev arv elektrone, mis tiirlevad ümber keskse tuuma. Aga sellest juba edaspidi.

Ainsa Vene teadlasena on Mendelejev pääsenud Jon Balchini kogumikku *100 teadlast, kes muutsid maailma* (ilmus eesti keeles 2008. a). Peter Moore'i väikeses raamatus suurtest ideedest pealkirja all *Teadus* (eesti keeles samuti 2008. a) on viiekümne

väljavalitu hulgas Vene ja nõukogude teadlastest peale Mendelejevi nimetatud veel matemaatik Andrei Kolmogorovit.

\*

Atomismi edu ei tulnud kergelt, vaid teostus visas võitluses nendega, kes lükkasid otsustavalt tagasi igasuguse võimaluse seletada aine jälgitavaid omadusi mingite nähtamatute aatomite abil, olles kindlalt veendunud, et uurida saab vaid meie meeleorganite poolt vahetult tajutavaid objekte. Filosoofias esiplaanile tõusnud positivismi peajutlustajad Mach, Ostwald jt ründasid neid, kes püüdsid jälgitavate nähtuste sisemist mehhanismi mõista atomistlike ettekirjutuste varal. Füüsikalise keemia isa Wilhelm Ostwald (1853–1932) kinnitas veel möödunud sajandi algul oma loengul, et “atomistlikul teorial oleks juba ammu aeg kopitada raamatukogude tolmus” (Gilzin 1970: 109).

Aatomit näha selle sõna otseses mõttes tõesti ei saa, on ta ju mõõtmetega suurusjärgus  $10^{-8}$  cm ehk valguse lainepikkusest mitu tuhat korda väiksem, nii et mikroskoobi all pole teda tõepoolest võimalik vaadata. Orest Hvolson on kirjutanud: “Kui ühes kuupsentimeetris õhus sisalduvad molekulid asetseksid üksteise kõrval reas, moodustaksid nad niidi, mis ulatuks 375 korda (ekvaatori kohal) ümber maakera. Molekuli suurus suhtub hariliku haavlitera suurusse nagu kuupsentimeeter kogu maakera suurusse.” Valguskiired ei suuda edasi anda aatomi piirjooni — selleks on ta liialt väike. Tolleks ajaks oli mikroskoop saavutanud oma täiuse teoreetiliselt võimaliku piiri ja aatomite uurimiseks tuli kasutada kaudseid teid.

Ei füüsikud oma gaasiseadustega ega keemikud oma reaktsioonireseptidega suutnud öelda, milline on aatomite tegelik mass. Rõhk sõltub molekulide masside kogusummast, mitte aga üksikmolekuli massist. Keemia küll väitis, et hapniku aatom on vesiniku aatomist 16 korda raskem, kuid ometi ei teatud, kui palju nad siis ikkagi kaaluvad.

Atomismi edu ei suutnud aga väärata isegi Ostwald. Olude sunnil püüdis ta aatomit kujutada üksnes abstraktse abimõistena, mitte tõelise objektina. Viimaseks lootuseks vastasseisus aatomitega jäi talle energia mõiste laiendamine ja see leidis toetajaid isegi autoriteetide seas. Tüliõunaks aatomkaalu määramisel ku-

junes Avogadro arvu täpne väljarehkendamine, kuid kõigepealt tuleb see mõiste ära seletada.

*Avogadro arv*  $N$  nimetatakse molekulide arvu 22,4 liitris gaasis temperatuuril 0 °C ja rõhul 760 mm Hg. Miks on ruumala just 22,4 liitrit ja miks on Avogadro arv teadlastele nii oluline?

Selgub, et võttes gaasimolekulide arvu just sellisest ruumalast, on nende kogumass grammides täpselt võrdne ühikute arvuga gaasi molekulkaalus. Näiteks vesiniku molekulide kogumass vaadeldavas ruumalas on 2,016 g, hapnikul täpselt 32 g, lämmastikul 28 g jne. Niisugust ainehulka nimetatakse teaduses gramm-molekuliks ehk gramm-mooliks ehk lihtsalt mooliks.<sup>3</sup> Ühe mooli lämmastiku mass on seega 28 g ja hapniku oma 32 g, kusjuures molekulide arv moolis on kõigil juhtudel sama, võrdues Avogadro arvuga. 22,4 liitrit on ruumala, mille normaalingimustes võtab enda alla üks mool mingit gaasi.

On mõistetav, et teaduses eelistatakse gaasi ruumala grammi- ja moole kilogrammidele. Sisaldub ju eri gaaside grammis erinev hulk molekule, moolis on neid aga ühepalju. Pealegi pole sugugi ükskõik, kui palju neid gaasi molekule üldse on — ei keemikule, sest omavahel reageerivad nimelt molekulid, mis määrab reaktsioonis osalevate ainete hulga, ega ka füüsikule, sest gaaside molekulaarteooria põhivõrrandisse kuulub just molekulide hulk ehk täpselt, nende kontsentratsioon, millest sõltub gaasi füüsikaline olek.

Vaidlused Avogadro arvu täpsel määramisel lahvasid uue hooga möödunud sajandi algul, sest ükski senine mõõtmistulemus polnud usaldusväärne: käärid  $N$ -i suurima ja vähima väärtuse vahel olid enam kui sajakordsed, nii et hakka või Ostwaldi uskuma. Poleemikasse sekkus erirelatiivsusteooria sünniaastal selle autor Albert Einstein ise, kes oma doktoriväitekirjas soovitas uurida suurte molekulide, näiteks suhkru molekuli difusiooni lahustes ning käsitles 1905. aastal kahes artiklis Browni liikumist.

Browni liikumise oli 1827. aastal avastanud Inglise botaanik Robert Brown. Asetanud tilga vett või muud vedelikku, mis si-

<sup>3</sup>Täpselt niisamuti nimetatakse gramm-aatomiks ainehulka, mille mass grammides on võrdne ühikute arvuga selle aine aatomkaalus (näiteks vesiniku gramm-aatom on 1 g).

saldas õietolmu, tahmakübemeid või teisi mikroskoopilisi tahkeid osakesi, mõnisada korda suurendava mikroskoobi eseme- ja katteklasi vahele, märkas Brown, et osakesed vedelikus ei jää kordagi paigale, vaid hüplevad kaootiliselt siia-sinna. Nende liikumine oli pidev pörgete, löökide ja tõugete jada, mitte lihtsalt ringikihutamine. Paljud neist pöörlesid oma teekonnal kord kiiremini, kord aeglasemalt, teised lihtsalt võnkusid kord üksteisest eemaldudes, kord üksteisele lähenedes. Ilmselt oli tegemist molekulide kaootiliste pörgetega vastu kergeid kübemeid. Kuid kõik need tasakaalustamata pörked unustati õige pea ning 19. sajandi lõpul pidid füüsikud ja keemikud Browni liikumise taasavastama, sest paljud nägid selle nähtuse kvantitatiivses mõõtmises lahendust  $N$ -i täpselt määramiseks. Einstein visandas selleks oma 1905. aasta töödes lihtsa katseskeemi. Ta soovitas ühesuguste peente kerakeste hõljumis mõõta iga kerakese liikumist eraldi, fikseerides aja, mis osakesel kulub etteantud raadiusega ringi keskpunktist selle äärde jõudmiseks. Kuna Browni liikumine on juhusliku iseloomuga, tuleb selliseid mõõtmisi teha palju kordi ning tulemused keskmistada. Einsteini idee võttis omaks noor, kuid kogenud Prantsuse katsefüüsik Jean Perrin. 1909. aastaks oldi  $N$ -i väärtuse kääre kitsendanud  $6 \times 10^{23}$  ja  $9 \times 10^{23}$  vahele. Viimase aja kirjanduses on Avogadro arvaks pakutud  $6,02 \times 10^{23}$ .

1909. aastal tunnistas Ostwald aumehena oma lüüasaamist. Browni liikumine ja Einsteini osa selle uurimises pöörasid Ostwaldi atomismiusku. Tema ülestunnistus oli enamatki kui vaid teadusliku eksituse omaksvõtt: 1901. aastal oli ta keeldunud rahuldumast kellegi Albert Einsteini taotlust uurimisassistendi koha saamiseks.

Juhud, kus geenius ei mõista geeniust, polegi nii harvad. Lev Tolstoi ei mõistnud elu lõpuni, miks Shakespeare nii kuulus on. Ka aatomifüüsika edasises arenguloos ei puudu säärased kaasused. Kuid nendest juba hiljem. Ostwaldi meenutades ei tahaks siiski märkimata jätta, et oma loometee algul õppis ja töötas ta Tartu ülikoolis, olles seniajani selle ainus kasvandik, kes on pärjatud Nobeli preemiaga. Loomult filosoof, nagu ta oli, teenis ta nii kõrge autasu 1909. a välja oma energetismi kontseptsiooniga.

Mitmed oletused olid viinud juba Daltoni ja teisedki teadlased veel julgemale mõttele: kas aatom ikka on materiaalse maa-

ilma jagamatu osake? Üle kahe tuhande aasta oli aatomit peetud lõplikuks, jagamatuks. Nüüd, lähtudes keemiliste elementide perioodilisuseadusest, ilmnes, et keemiliste elementide aatomid ei olegi lihtsalt aatomid, vaid terved iselaadi maailmad, mis koosnevad lihtsamatest komponentidest — elementaarosakestest. Ja kuigi teadlased nimetavad neid osakesi elementaarseteks, s.t lihtsaimateks, on kogu tänapäeva teaduse arenemiskäik näidanud, et nad pole kaugeltki elementaarsed. Juba Mendelejevi kujutluse järgi “on aatomite maailm samasugune nagu taevakehade maailm, milles on omad Päikesed, planeedid ja nende kaaslased” (Gladkov 1969: 66). Elementide perioodilisuseadus purustas müüri, mis oli pikka aega keemiat eraldanud füüsikast. Läbi laia lõhe anti teatepulk edasi mikromaailma uurijatele.

Pöörde aatomi uurimisse töid kaks ülemöödunud sajandi lõpul laineid löönud avastust, mis on seotud Antoine-Henry Becquereli (1852–1908) ja Joseph John Thomsoni (1856–1940) nimega.<sup>4</sup> Kui Wilhelm Conrad Röntgen (1845–1923) oli 1895. aastal avastanud X-kiirtega teeninud esimese Nobeli füüsikapreemia, oli prantslane Becquerel üks neist, keda see avastus tegutsema virgutab. X-kiiri uurides (tänapäeval nimetatakse neid röntgenikiirteks) komistas ta nähtuse otsa, mida nüüd tuntakse radioaktiivsuseks. Prantslase läbimurre suurde teadusse algas ühestainsast hüpoteesist. Eksiaimuse ajal püüdis Becquerel leida ainet, mis kiirgaks päevavalguse toimet röntgenikiiri. Sel juhul peaksid need kiired fotoplaati katvat kaitsekihti läbistades jätma jälje fotoplaadile, nagu Röntgen oli tõestanud. Hakatuseks kasutas Becquerel “fluorestseeriva” ainenäidena uraani, mille ühendeid ta oli uurinud juba varemgi. Selgus, et pärast kokkupuudet päikesevalgusega jätab see materjal fotoplaadile tööpoolest jälje. Hoopis põnevamaks läks aga asi siis, kui Becquerel oli kogu varustuse kokku pakkinud ja see oli mitu päeva pimedas seisnud. Pärast lahtipakkimist märkas ta üllatusega, et uraani sisaldav pigimaak kiirgab endiselt ja on jätnud jälje fotoplaadile, kuigi kiired polnud nii läbistavad kui röntgenikiired. Nüüd sai selgeks, et põhjuseks polnud siin röntgenikiired, vaid mingi uus mõistatuslik nähtus, mis polnud päevaval-

<sup>4</sup>Seda Thomsonit ei tohiks segi ajada teise Inglise füüsiku William Thomsoniga (1824–1907), kellest sai pärast valimist parlamendi lordide kotta 1892. aastal lord Kelvin.

gusega kuidagi seotud. Intensiivne kiirgus oli lihtsalt radioaktiivse aine siseomadus, sõltumatu kuumutamise, peenendamise või millest tahes.

Becquereli õpilane Marie Skłodowska-Curie (1867–1934) avastas, et pigimaak sisaldab veel kahte radioaktiivset elementi: polooniumi ja raadiumi. Raadium kiirgas iga päev energiahulga, mis oli võrdeline sama koguse tugevatoimelise lõhkeaine omaga, kuid selle kiirgus ei vähenenud kuigivõrd. Ühtlasi näitas ta, et niisugune kiirgus võib kahjustada eluskude ning siit sai alguse kiiritusravi ulatuslik kasutuselevõtt onkoloogias. Ta mõistis veel, et soojuse intensiivne eraldumine radioaktiivsetest ainetest lubab eeldada neisse kätkevad tohutut energiakogust. Keemik Frederick Soddy (1877–1956) ja füüsik Ernest Rutherford (1871–1937) tegid kindlaks, et selline energia vallandub aatomite sisemusest, kusjuures kiirates muutub ühe elemendi aatom teise elemendi omaks. Kui Soddy soovitas seda protsessi transmutsiooniks nimetada, ahastas Rutherford: “Nad tõmbavad meid alkeemikute pähe oksa!” (March 2000: 241). Olid ju 19. sajandi keemikud tõestanud, et alkeemikute üritus muuta lihtmetalle kullaks on tühi töö — aatomid on muutumatud, ja loril lõpp!

Nüüd muutus aatomite kompimine lausa hädavajalikuks, sest aine nii järsk iseeneslik muutumine peab tähendama keerukat seestmist mehhanismi.

\*

Milline on siis aatomi ehitus, tema “arhitektuur”? Otsingud selle selgitamiseks olid juba ammu viinud teadlaspere elektriliste nähtuste maailma. Pikka aega seletati kehade elektrilisi omadusi mingi iseäraliku kehas sisalduva “elektrivedelikuga”. Kuid kas selline seletamine suudabki midagi seletada? Ja millised oleksid siis selle vedeliku enda omadused?

Hüpoteesi, et “elektrimateeria koosneb üliväikestest osakestest”, püstitas esimesena USA füüsik Benjamin Franklin juba 1748. aastal. Ometi ei leidnud see hüpotees pikka aega teadlaste toetust.

Esimese seda liiki katse tegi 1833. aastal Inglise füüsik Michael Faraday (1791–1867), keda peetakse üheks kõigi aegade suurimaks teaduseksperimentaatoriks. Uurinud ainete lahuste elektri-



juhtivust, märkas ta, et lahusest (elektrolüüdist) eralduvad sellesse asetatud elektroodidele mitmesugused ained. Sellist protsessi nimetatakse *elektrolüüsiks*. Selgus ka, et elemendi hulk, mis elektroodile sadestub, on võrdeline vedelikku läbinud kogulaengu ja elemendi ekvivalentkaaluga; kui näiteks lahust läbib kaks korda rohkem elektrit, eraldub ka kaks korda rohkem ainet. Kas ei näita see seaduspära (mis hiljem nimetati Faraday seaduseks), et on olemas range hulgaseos elektroodile sadestuva aine aatomite arvu ja talle vastava “elektri aatomite” arvu vahel — et elektrit peavad transportima aatomil istuvad elektrilaengud? Seega tuleb mingil seletamatul põhjusel kõikidel aatomitel — elemendist sõltumata — kanda sama laengut või selle ühiklaengu kordset. Faraday hakkas laetud aatomeid nimetama *ioonideks*, mis kreeka keeles tähendab rändajat.

1858. aastal avastas Saksa füüsik Julius Plücker (1801–1868), et elektrivool läbib vabalt klaastoru, millest peaaegu kogu õhk on välja pumbatud. Kui torus olevasse anoodi puurida auk, läbivad selle mingid tundmatud kiired ja tekitavad katoodi vastas olev klaasseinal helendava täpi. Neid katoodist väljuvaid kiiri nimetati *katoodkiirteks*, sest nad kulgesid negatiivselt elektroodilt (katoodilt) positiivsele (anoodile). See uurimissuund andis lõpuks tulemuseks neonreklaami ja luminesentslambid. Katoodkiirte käitumine ei sõltunud sellest, milline gaas toru täitis, ning nende olemus tekitas teadlaste hulgas tollal vaidlusi. Kiired olid nähtavad nagu tavaline valgus, kuid oli ilmselge, et tegemist pole tavalise valgusega. Kuid millega siis?

19. sajandi lõpul asus katoodkiiri uurima Joseph John Thomson. Ta mõistis, et kui gaasi küllaldaselt hõrendada, võivad need kiired läbida pikki vahemaid, pörkamata ainsagi aatomiga. Ja selle häirimatu lennu puhul ilmnes, et katoodkiiri saab kallutada elektri- ja magnetvälja abil, mida polnud varem nähtud. Sellest järeldas Thomson, et kiired koosnevad mingitest uut liiki osakestest, mitte lainetest.

Need osakesed, mida Thomson nimetas korpuskliteks, pidid ilmselt kandma negatiivset laengut. Thomson otsustas mõõta nende kõrvalekalde suuruse. Kui ta asetaski katoodkiirte teele fotoplaadi, jätsid need sellele jälje. Kas oleks Thomson osanud aimata, et see idee saavutab kunagi eluõiguse miljonites kineskoopides ja

valgustab teleriekraane maakera kõigis nurkades! Võtmeks järgmistes arvutustes sai Thomsonile osakese laengu  $q$  ja massi  $m$  suhte  $q/m$  määramine. Ta mõõtis kiire vertikaalse hälbe fotoplaadil elektrivälja toimel. Hälve sõltub vahetult suhtest  $q/m$ , aga mitte osakese massist ega laengust eraldi. Kuid suhe sõltub ka osakese kiirusest, mida ei teatud, ning seetõttu saadakse võrrand kahe tundmatuga. Et niisugune võrrand pole lahendatav, teab iga kooliõpilane. Thomson ületas selle raskuse, kui mõjutas osakeste liikumist elektriväljas samal ajal ka magnetväljaga. Nüüd hälbis jälg fotoplaadil nii püst- kui ka rõhtsihis ning mõõta tuli veel rõhtsihiline hälve.

Tollal oli juba teada, et magnetväljas tugevusega  $B$  mõjub osakesele laenguga  $q$  ja kiirusega  $v$  jõud  $F_m = qvB$  ning elektriväljas tugevusega  $E$  jõud  $F_e = qE$ . Osakese kiiruse saab nende jõudude võrdsustamisel. Niisiis  $v = E/B$ . Leidnud kiiruse, sai Thomson hälbe järgi arvutada kiirenduse ning lõpuks ka suhte  $q/m$ . Ja kuidas ta ka osakeste kiirust ei varieerinud,  $q/m$ -i väärtus jäi kõikides katsetes alati muutumatuks. Hiljem selgus, et see on tõepoolest universaalne füüsikakonstant, mis on ühesugune kõikjal ja alati, kõigis katsetes ja mis tahes tingimuses.

Thomsoni mõõtmisel osutus  $q/m$ -i väärtuseks  $5,273 \times 10^{17}$  (kui laengut  $q$  mõõta absoluutsetes ühikutes<sup>5</sup> ja massi  $m$  grammides). See arvutatud suhe kehtib ühe korpuskli kohta, ent kuidas seostada selle osakese massi aatomi massiga? Katsed näitasid, et “elektri osakesed” on lahutamatu seotud aine aatomitega, mis nende osakestega liitudes omandavad laengu ning muutuvad koos nendega ioonideks. Ühtlasi võimaldasid katsed kindlaks teha, kui suur elektrihulk kandub üle ühe aatomi kohta.

Thomsonile meenus veel, et iga gramm elektrolüüdist eralduvad vesinikku kannab läbi lahuse kindla koguse elektrit, ja nimelt  $2,894 \times 10^{14}$  absoluutset laenguühikut. Võib veenduda, et see suurus (Faraday arv) on elektri aatomi laengu  $q$  suhe vesiniku aatomi massi  $m$ . Tõepoolest! Suhe  $q/m$  on  $q$ -st nii mitu korda suurem, kui 1 g on suurem vesiniku aatomi massist, seega on erinevus nii

<sup>5</sup>Üks absoluutne laenguühik on laeng, mis mõjub teisele samasugusele laengule kauguselt 1 cm jõuga 1 düün (nagu ütleb Coulomb'i seadus). Kulonites on see arv  $1,602 \times 10^{-19}$ .

mitme kordne, kui palju on aatomeid ühes grammis vesinikus. Ent ka Faraday arv on  $q$ -st täpselt sama palju kordi suurem — on ju see laeng, mida kannavad üle kõik ühes grammis vesinikus sisalduvad aatomid, kusjuures iga aatom viib üle laengu  $q$ . Järelikult kujutab Faraday arv endast suuruse  $q$  suhet vesiniku aatomi massi.

Niisugune järeldus viib vältimatult üsna üllatava tulemuseni. Kui Thomsoni leitud elektriosakese laengu suhe tema massi (ehk erilaeng) on  $5,273 \times 10^{17}$  ja selle laengu suhe vesiniku aatomi massi võrdub Faraday arvuga, saab mõlema väärtuse järgi kergesti määrata vesinikuiooni ja elektri osakese masside suhte.

Arvutustulemused olid rabavad: katoodkiirte voog koosneb osakekestest, millel on sama suur laeng kui ioonidel, kuid nad on umbes 2000 korda kergemad vesinikuioonist, ja mis veel olulisem — need korpusklid või osakesed on olemas kõikides elementides. Niisuguse osakese mass moodustab aatomi massist tibatilukese osa.

Nüüd võis Thomson 1897. aasta aprillis uhkusega teatada, et ta on avastanud aatomist väiksema osakese. Sellest sai aatomite uurimisel omamoodi pöördepunkt teel nende keerulisse, kuid põnevasse sisemaailma. Thomsoni järeldused võeti peagi kõikjal omaks, kuid tema loodud termineid mitte. Tillukese laenguga osakesed nimetati korpusklite asemel *elektronideks*.<sup>6</sup>

1906. aastal sai Thomson Nobeli füüsikapreemia.

Väiksemat laengut kui elektroni oma, looduses avastatud ei ole. Hilisemad katsed on näidanud, et kõigil elementaarosakestel on laeng suuruselt võrdne elektroni laenguga ja võib sellest erineda vaid märgi poolest.

Peagi tõestati veenvalt, et elektrivool juhtmes pole midagi muud kui elektronide suunatud voog ja et elektrilaeng võrdub elektroni laenguga. Aga ikkagi — mis on elektrilaeng? Kas me oskame seda ka nüüd, rohkem kui sajand hiljem täpselt defineerida? *Väikeses entsüklopeedias* on kirjas: “Elektrilaeng, füüsikaline suurus, mis iseloomustab kehade elektromagnetilist vastastikmõju. Väikseim elektrilaeng on elementaarlaeng. E-u mõõtühik on kulon” (Aro 2001: 236). Aga mis on elektromagnetiline vastas-

tikmõju? Sama teatmeteose 237. leheküljel pakutakse see mõiste välja pisut teisel kujul: “Elektromagnetväli, füüsikaline väli, mille tekitavad elektrilaengud.” Tõeline surnud ring! Elektrilaeng on see, mis on seotud elektromagnetväljaga, ja elektromagnetväli on see, mis on seotud elektrilaenguga.

Uue ENE 2. köite (1987) lehekülgedel 514 ja 524 on need selgitused küll pisut pikemad, kuid sisu ikka sama — põhimõttel, et tõmbas noka lahti, jäi saba kinni, tõmbas saba lahti, jäi nokk kinni. . . Midagi paremat ei leia ka venekeelsetest teatmeteostest.

Nende määratluste ebapiisavus peegeldab tegelikke raskusi, mis võivad põhimõisteid defineerides tekkida, sest lühikesi ja laitmatuid määratlusi polegi siin üldse võimalik anda. Nii on see olnud ka mehaanikas jõu mõiste defineerimisel. Oleme harjunud leidma arusaadavaid seletusi väga keerukatele objektidele ja nähtustele, nagu aatom, tuuma ahelreaktsioon jne. Ometi on just selliseid keerukaid objekte võrdlemisi kerge seletada. Kuid kõige põhilisemad, elementaarsed mõisted, mis pole enam lihtsamaks lahutatavad ja millel nüüdisaja teaduse andmetel puudub igasugune sisemine mehhanism, ei ole rahuldaval viisil lühidalt seletatavad, eriti veel, kui meie meeleelundid neid vahetult ei taju. Ja kas algmõisteid saabki enam üldisemalt defineerida? Just selliste põhimõistete hulka kuuluvadki elektrilaeng ja elektromagnetväli. Koolis nendega tutvudes on vahel nii, et algul ei saada neist lihtsalt aru, hiljem aga harjutakse mõistete endiga sedavõrd, et kasutatakse neid sissusse süüvimata.

Veel ülemöödunud sajandi keskel võis isegi oma aja silmapaistvatel mõtlejatel esineda elektri olemusest kõige kummalisemaid kujutelmi. Nii arvas näiteks Hegel *Looduse filosoofias*, et “elekter on keha sisemine raev, sisemine tormitsemine”, tema “raevukas egoism”, mis “avaldub igas kehas, kui seda ärritatakse” (Grigorjev, Mjakišev 1970: 85). Ja veel 1897. aastal kirjutas lord Kelvin “elektrist kui pidevast (!) ühtlasest vedelikust” (Gilzin 1970: 109), ehkki selsamal aastal oli teine Thomson — Joseph John — tõestanud, et elekter koosneb üksikutest osakekestest — “elektri aatomitest”.

Elektroni kui aatomi tähtsa koostisosa avastamine tõstatas sedamaid uusi küsimusi. Kuidas on elektronid seal paigutatud? Kui nad nii vähe kaaluvad ja neil on ainult negatiivne laeng, samal ajal

<sup>6</sup>Nimetuse “elektron” pani ette Iiri füüsik George Johnstone Stoney 1891. aastal ja see muutus peagi üldkasutatavaks.

kui aatom ise on elektriliselt neutraalne, kus paikneb siis aatomi positiivne laeng ja enamik aatomi massist? Just seepärast lõi Joseph John Thomson, seesama mees, kes katsetes katoodekiirtega tõestas, et aatom polegi nii lihtne, nagu tundub, esimese aatomimudeli. Ta kujutles aatomit positiivse laenguga kerana, millesse on pikitud elektronid nagu ploomid pudingisse või rosinad kuklisse; elektronide arv tavalises olekus võrdub tuuma positiivse laenguga, kuid tuuma enda laeng võib elektronide kiirgumise või neeldumise tagajärjel muutuda.

Samal ajal tõusis esile ka aatomi nn planetaarne mudel, milles aatom koosneb keskel asetsevast positiivsest tuumast ja selle ümber tiirlevatest elektronidest, mille orbiidid moodustavad justkui kera. Tiirlevate elektronide arvust olenevad kõik elementide keemilised omadused. Analoogia põhjal Coulomb'i seaduse ja Newtoni gravitatsiooniseadusega oli päikesesüsteemisarnane aatom positiivse "päikesega" keskel ja tema ümber Kepleri orbiitidel tiirlevate negatiivsete elektronidega liialt ilus analoogia, et sellest ükskõikselt mööda minna. Enamgi veel, see mudel andnuks teoreetikute käsutusse üsna vaheda arvutusmeetodite relva, mida oli välja töötatud enam kui kahe sajandi vältel.

Näis, et puudub vajadus vaielda aatomi täpse ehituse üle. Kui kera, siis kera; elektronid selles — olgu pealegi! Tõenäoliselt ei saa seda keegi kunagi kontrollida: aatomeid endidki pole ju keegi kunagi näinud, mis siis veel aatomi sisemusest rääkida! Erinevate aatomimudelite hulgast ei suudaks ükski žürii üht teisele eelistada. Kuid aeg nõudis aatomi mudeli kohta üha täpsemaid selgitusi ja hakkas tegema ka vajalikke korrektsioone. Vahekohtunikuks sai, nagu peagi selgus, valguskiirgus.

Juba oli sündinud veel üks tähelepanuväärne hetk füüsika ajaloos, kui James Clerk Maxwell (1831–1879) oli arvutustega kindlaks teinud, et elekter ja magnetism on ühe ja sama nähtuse alternatiivsed vormid. Maxwelli avastusest jäi veel teha üks väike, kuid julge samm. Käes ainult sulg ja silme ees elektromagnetvälja võrrandite süsteem, tõestas Maxwell puhtmatemaatiliselt, et selle protsessi levimiskiirus võrdub valguse kiirusega tühjuses. Seega tekib laengut ümbritsevas ruumis perioodiliselt muutuvate elektrija magnetväljade süsteem, mis hõlmab üha suuremaid piirkondi, ja see protsess levib valguse kiirusega. Järelikult pole valgus mi-

dagi muud kui ruumis leviv elektromagnetlainetus. Nüüd said seletuse paljud seni arusaamatuks jäänud nähtused. Miks näiteks kiirgab keha kõrgel temperatuuril valgust? Sest kõrgel temperatuuril liiguvad laetud aineosakesed, ka elektronid, suure kiirusega, tekitades kiiresti muutuva elektrivälja, mis omakorda indutseerib valguse kiirusega leviva magnetvälja, ja see ongi valguskiirgus. Niisiis genereerib iga võnkuv elektrilaeng või magnet elektromagnetlaineid ja on seega valgusallikaks, kiirates valgust sagedusega, mis on võrdne tema võnkumissagedusega. Kiirguse lainepikkuse ja sageduse järgi eristatakse nüüd näiteks raadiolaineid (Herzi laineid), infrapunaseid kiiri, ultraviolettkiiri, röntgenikiiri, gamma-kiiri jne.

Elektromagnetlainet on kaksiklainet ja mõlemad lainet levivad üheskoos, ilma et neid oleks võimalik teineteisest lahutada. Võngub elektrija magnetvälja tugevus, lainekandjaks on aga ruum ise. Seega on valgus ruumis leviv elektromagnetväljalainet, mis on eraldunud välja tekitanud elektrilaengutest. Tähtsusetult on Maxwelli avastus võrreldav gravitatsiooniseaduse avastamisega Newtoni poolt.

Ja ometi ei võetud esimesi katselisi tõendeid aatomite olemasolu kohta mitte alati tõsiselt. Isegi siis, kui füüsikud suutsid lahuseid elektrivoolu toimetel koostisosadeks lahutada ning veendusid elektrolüüsi käigus elektriosakeste reaalsuses, suhtus igati läbinägelik Maxwell sellesse kui ajutisse nähtusse. Ta kirjutas 1873. aastal: "On äärmiselt ebatõenäoline, et kui tulevikus hakkame elektrolüüsi tõelist olemust mõistma, säilitame mingilgi kujul molekulaarsete laengute teooria; siis saab meil olema juba kindel alus elektrivoolu tõelise teooria loomiseks ning me muutume seega sõltumatuks neist mööduvatest hüpoteesidest" (Radunskaja 1984: 22).

"Mööduvad hüpoteesid" said aga tänapäeva füüsika vundamendiks. Maxwell oli kindlalt veendunud elektromagnetlainete tegelikkuses, kuid tal ei õnnestunud elada nende avastamiseni. Ta suri võrdlemisi noorelt, kümme aastat enne seda, kui saksalikult täpne Heinrich Hertz 1888. aastal näitas eksperimentaalselt, et inimene saab elektromagnetilisi laineid nii luua kui ka kinni püüda. Tõdemus, et aatomite läbimõõt on  $10^{-10}$  meetri ringis ning et elektroni laeng ja mass sobivad siduma aatomi mõõtmeid valguse sage-

dusega, innustas ka planetaarmudeli entusiaste. Kuid nende aatomimudeli sarnasus miniatuurse päikesesüsteemiga, kus tuum on keskne taevakeha, elektronid aga planeetide rollis, osutus puhtal kujul väliseks. Oli juba ammu teada, et taevakehade liikumise saab erilise vaevata paberil välja arvutada. Kui füüsikud püüdsid sedasama teha ka aatomi ülipisikese süsteemiga, ei tulnud neil midagi välja, sest elektronid ei saa aatomis liikuda sirgjooneliselt. Nad liiguvad kiirenevalt ja peavad järelikult kiirgama elektromagnetlaineid. Kiirgusega kaasneb energiakadu ja seepärast peavad elektronid vältimatult tuumale langema, nii nagu atmosfääri üla-kihtides langeb õhutakistuse tõttu energiat kaotav tehiskaaslane varem või hiljem maakerale. Kui tehiskaaslane võib tiirelda aastaid, siis elektroni tõmbumiseks orbiidi keskmesse ei kulu rohkem kui miljonid sekundid. Võrrandid näitasid, et selline aatom ei saa eksisteerida, ta on ebapüsiv ega anna joonspektritele loomulikku seletust. Kui tuuma ümber tiirleva elektroni orbiidi raadius pidevalt muutub, siis muutub pidevalt ka aatomist väljuva elektromagnetkiirguse sagedus. Järelikult peaksid aatomispektrid olema pidevad, mitte joonspektrid. Thomsoni mudelis säilitasid seevastu elektronide võnkumised oma sageduse ka sumbudes.

Füüsikas on spektromeetria osutunud suurepäraseks keemilise analüüsi vahendiks. Robert H. March on uuritava keha spektrijooni võrrelnud sõrmejälgedega, sest neid jooni saab mõõta ülitäpselt (March 2000: 249). Joonspektrite korrapära ja keerukust ei osanud Thomsoni mudel siiski selgitada; füüsikud ei suutnud aga vastu panna kiusatusele otsida seda kõike oma katsetehnika abil optika vallas, samal ajal kui keemikud olid piirdunud spektrograafia andmestiku kogumisega.

Korrapära oli avastatud perioodilisustabeli esimese veeru elementide — vesiniku ja leelismetallide seas. Vesiniku spektrijoonete korrapära järjestust märkas oma katsetustes 1880. aastail esimesena Šveitsi kooliõpetaja Johann Balmer; sümbolite keeles väljendab seda valem

$$\nu = \nu_0 \left( \frac{1}{n^2} - \frac{1}{m^2} \right),$$

kus  $\nu$  on spektrijoonete vastava valguse sagedus,  $\nu_0$  konstant ning  $n$  ja  $m$  täisarvud, kusjuures  $m$  on suurem kui  $n$ . Iga täisarvupaar

annab ise spektrijoonete. Väikeste teisendustega kõlbab see valem ka leelismetallidele.

Ei seda valemit ega ka pilti teiste elementide tohuvabohust suutnud ploomipudingi (*alias* rosinakukli) mudel selgitada, sest see nõudnuks paljude võnkesageduste täpset arvutamist.

Ja kui 1902. aastal oli füüsikamaailma rabanud Rutherfordi ja Soddy avastus, et radioaktiivsus on ühe elemendi aatomite muundumine teise elemendi aatomiteks, veenis see lõplikult, et “pudingimehed” on teinud panuse valele kaardile.

\*

Kasvanud üles Uus-Meremaa looduskaunis maakohas, astus Ernest Rutherford tahumatu maapoisina Inglismaa pinnale 1895. aastal. Pärast kolme nurjunud katset asuda õppima arstiteadust sai ta tänu oma varem väljatöötatud lülitismehhanismile ja seiresüsteemile stipendiumi uurimistööks Cambridge’is Cavendishi laboris Joseph John Thomsoni käe all. Kolme aasta möödudes pakuti noorele perspektiivikale Rutherfordile juba professorikohta tollal üha mainekamaks teadusasutuseks muutuvast McGilli ülikoolis Kanadas, mis nii mõnelegi sünnipärasele inglismaalasele võis tunduda pagendusena. Rutherford ei kõhelnud aga hetkegi, sest miks mitte pidada seda oma võimaluseks? Tema enda maine ja Thomsoni tunnustus olid küllaldased, et tõmmata ligi parimaid abilisid Inglismaalt, Ameerika Ühendriikidest, Mandri-Euroopast ja muidugi ka Kanadast.

Rutherfordi labori tootlikkus ületas kõik ootused. Just seal avastas ta, et radioaktiivsed elemendid kiirgavad vähemalt kahte tüüpi erinevate omadustega kiiri. Ta nimetas need alfa- ja beetakiirteks. 1900. aastal tegi ta kindlaks veel kolmandatki tüüpi kiired — gammakiired. Nende eripäraks on see, et magnetjõud ei mõjuta neid, sama ajal kui alfa- ja beetakiired kallutas see eri suundadesse. Kuna radioaktiivse kiirguse olemus oli nüüd küllalt selge, võis seda rakendada aatomi sisemuse uurimiseks. Ja siin jõudis Rutherford põhiprobleemini: aatomite ehitus peab peitma endas võtit meid ümbritseva aine omaduste selgitamiseks. Otustava katse selle mõistmiseks tegid 1910. aastal Ernest Rutherford, Hans Geiger ja Ernest Marsden. Selleks suunati radioaktiivsest ainest kiirgav alfaosakeste voog, mis kujutab endast heeliumi

ioone (heeliumi aatomeid, millelt on ära võetud kaks elektroni), läbi mitmesuguste õhukeste plaatide. Selgus, et vilgukivi lehti läbides hälbis see voog pisut.

Vahepeal, 1907. aastal oli Rutherford naasnud Inglismaale, et võtta üle õppetool Manchesteri ülikoolis. Tema teadlasekarjäär päädis Cavendishi labori direktori kohaga Thomsoni järglasena.

Hans Wilhelm Geigeri (1882–1945) juhtimisel töötati selles laboris välja loendur, mis mõõtis radiatsiooni taset. Rutherford kasutas seda Geigeri loendurit alfakiirte koostise kindlakstelemiseks ja pörkivate laengute loendamiseks. Veel ei kahelnud ta hetkegi, et Thomson oli maalinud aatomist õige pildi.

Teaduse arengu käänulistel radadel jõutakse mõnikord õige järelduseni ka tänu juhusele. Rutherfordi uurimiserühmas oli parajasti vaja uurimisteemat Ernest Marsdenile. Rutherfordi arvates võinuks tema nooruke õpilane kontrollida, kas mõned alfaosakesed hajuvad vaakumtorus ka suure nurga all, kuigi ta ise sellesse ei uskunud. Oli ju teada, et alfaosake on väga kiire, massiivne ja suure energiaga.

Kitsa kiirtekimbu saamiseks pani Marsden alfaosakesi kiirgava aine peenikesse vaakumtoru, mille laiemas osas oli märklauaks õhuke kullast leheke. Kullast sellepärast, et juba keskajal oskasiid kullassepad taguda seda pehmet metalli nii õhukesteks lehtedeks, et valguski neist läbi paistis. See oli oluline, sest isegi kartongileht võib peatada alfakiire (radioaktiivse kiirguse surmaohtu põhjustavad hoopis läbitungivamad beetaosakesed ja gammakiirred).

Positiivse laenguga alfaosakesele, mis läheneb Thomsoni ploompudingile (rosinakuklile), ei mõju mingi jõud enne, kuni ta pole jõudnud sellele väga lähedale või koguni selle sisse tunginud. Tema positiivse laengu tasakaalustavad “kukli” negatiivse laenguga elektronid. “Kuklisse” jõudnud osakesele mõjuvad küll vägevad jõud, kuid nad mõjuvad peamiselt tema teele jäävatele elektronidele. Et need on palju kergemad kui suure energiaga sissetungija, räsib pörge neid palju tugevamini. Läbinud hulga aatomeid, võiks alfaosake vaid pisut hälbida, ilma et oleks lootust suurematele kõrvalekalletele.

Marsdenil tuli kannatlikult loendada nõrgukesti sähvatsusi, mis ilmusid fluorestseerivale ekraanile sellele langevate osakeste

pörgetest. Esialgu midagi pörutavat ei juhtunud. Seejärel hälbisid aga mõned üksikud osakesed, vahest üks tuhandest, päris suure nurga võrra. Ja veelgi vähesemad — umbes üks kümnest tuhandest — pörkasid koguni tagasi!

Erutatud Geiger tormas Rutherfordi kabinetti: “Meil õnnestus avastada tagasipörkuvad alfaosakesed!” (Weisskopf 1970: 69). Rutherfordi enda sõnul oli see tema elu kõige uskumatum sündmus. Umbes sama uskumatu, nagu oleks 15-tolline kaurimürsk pörganud tagasi siidpaberist märklaualt ja haavanud seejuures tulistajat ennast. Ta palus Geigerit, et too ka ise Marsdeni katses vahetult osaleks.

Järele mõeldes mõistis Rutherford, et tagasisuunas hajumine peab olema üheainsa pörke tulemus. Pärast arvutusi selgus, et saadud katsetulemus on võimalik vaid aatomi imepikese tuuma korral, millesse on koondunud põhiosa tema massist. Aatomi ülejäänud osa on põhiliselt “tühi ruum”, milles elektronid tiirlevad ümber tuuma just nagu planeedid ümber päikese. Üks kümnest tuhandest alfaosakesest pörkus tagasi sellepärast, et tabas positiivse laenguga aatomituuma, samal ajal kui ülejäänud läbisid lihtsalt tühja osa — sellest siis ka nende vaid mõnekraadised hälbed. Oluline oli seegi, et seda laadi hajumise kohta võis koostada täpse valemi. Saadud arvutustulemused kuulutasid Thomsoni aatomimudelile surmaotsuse.

Tuleb tunnistada, et Rutherfordi avastus tekitas rohkem küsimusi, kui ta neile vastata suutis. Kui positiivne laeng ja enamik aatomi massist on kuhjunud aatomi tillukesse südamikku, siis kus täpselt paiknevad elektronid? Nagu eespool juba selgus, jäi aatomi planetaarne mudel senises ettekujutuses ebapüsivaks. Hämmeldunud teadlased kontrollisid arvutusi, otsisid vigu, kordasid kõike algusest peale. Võrrandid jäid aga kõigutamatuks: füüsikaseadused ei luba niisugustel aatomitel eksisteerida. Süüdi oli selles elektron. Kuid ometi oli Rutherfordi avastus aatomi ehituse mõistmiseks ülioluline ja aitas Niels Bohril 1913. aastal sama probleemi uurimisega edasi jõuda. Aga see oli juba uurimistöö järgmine etapp.

Kogu teadlasete vältel oli Rutherfordi saatnud vankumatu usk aatomite reaalsesse olemasollu. Kui kord lõunalauas küsiti, kas ta tõesti usub, et alfaosakesed on tegelikult olemas, müristas ta: “Kas

nad on olemas? Kuidas siis muidu! Ma ju näen neid väikesi vennikesi enda ees sama selgesti nagu seda lusikat siin!” (March 2000: 253). Mõnikord andsid aga Rutherfordi kiindumused voli ninatarkusele, kui ta lausus: “Teadus on üksnes füüsika. Kõik muu on margikogumine” (samas: 251). Kui 1908. aastal anti füüsik Rutherfordile nagu karistuseks taktituse eest Nobeli preemia keemia alal, võis nii mõnigi nentida, et Nobeli komisjonil on piisavalt huumorimeelt.

Teaduse areenile ilmus uus geenius, kes tervitas rõõmuga Rutherfordi saavutusi. See oli taanlane Niels Bohr. Ta saabus 1911. aasta sügisel Cavendishi laboratooriumi, et lõpetada Taanis alanud teooriaõpingud — kus mujal kui mitte kuulsate Briti eksperimentaalfüüsikute seltskonnas. 26-aastasele noormehele, kes oli täis energiat ja teotahet, ei tundunud Cambridge roosiaiana. Sellest õhkus omamoodi jäikust ja akadeemiliste traditsioonide väiklast kõrkust koos mahuka ettekirjutuste paketiga sellest, mida tohib ja mida mitte. Thomsoni maine tõttu oli Cavendishi labor paisunud suureks ja selle õhkkonda võrdles Bohr “molekulaarse kaose seisundiga” (samas: 260). Pealegi ei hoolinud Thomson tema väitekirjast ja lugemata see hõivatud professori lauale jäigi.

Cambridge’i külasthanud, kuid vahepeal Manchesteri kolinud Rutherford kohtus Cavendishi laboris Thomsoni “poistega” ja tutvus seal noorukese Niels Bohriga. Selle tulemusena sõitis Bohr aprillis 1912 Manchesteri, et lõpetada seal Rutherfordi käe all oma Inglismaa-turnee. Juba see oli Thomsonile vastukarva, et tema seni edukaim õpilane oli esitanud väljakutse oma õpetaja aatomimudelile. Kuid see, et Rutherford oli söandanud talt üle lüüa noore andeka mehe, oli juba liig.

Tööstusliku Kesk-Inglismaa õhustik erines Cambridge’i ahistavast kombekusest nagu öö ja päev. Labori noores ja ärksa väimuga kollektiivis valitses vabameelsus ja innukus haarata kinni uutest meeletutest ideedest. Kapteni rollis Rutherford tavatses hommikuti marssida läbi laboratooriumi ning õhutada oma õpilasi, kõmistades valjuhäälselt laulda “Edasi, Kristuse sõdurid”. Sest teisi laule ta ei osanud. Ja Bohr oli nüüd oma sõiduvees.

Siit algas sügav sõprus ja pikk viljakas koostöö füüsikute Rutherfordi ja Bohri vahel. Ees ootas aatomi siseehituse täpsem kirjeldamine ja sellega seoses terendasid kauguses hullutavad kvandid,

mis pöörasid pea peale inimkonna senise ettekujutuse füüsikast. Õige aeg kvantmehaanika tekkeks ja arenguks oli kätte jõudnud.

## Kirjandus

- Aro, Rein (toim.) 2001. *Väike entsüklopeedia 2002*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Balchin, Jon 2008. *100 teadlast, kes muutsid maailma*. Tallinn: Ersen
- Gilzin, K. 1970. *Novellid teistsuguste konstantide maailmast*. Tallinn: Valgus
- Gladkov, K. 1969. *Aatomi ABC*. Tallinn: Valgus
- Grigorjev, V., G. M j a k i š e v 1970. *Jõud looduses*. Tallinn: Valgus
- March, Robert H. 2000. *Füüsika võlu*. Tartu: Ilmamaa
- Moore, Peter 2008. *Väike raamat suurtest ideedest. Teadus*. Eesti Päevaleht
- Radunskaja, Irina 1984. *Pöörased ideed*. Tallinn: Valgus
- Weisskopf, Victor F. 1970. *Teadmine ja teadmishimu*. Tallinn: Valgus

TAIVO LIIVA (sünd. 1940) on lõpetanud 1964. a Tartu Ülikooli matemaatikaosakonna mehaanika erialal; füüsika-matemaatikateaduste kandidaat (Leningradi ülikool, 1970). Praegu Tallinna Tehnikaülikooli emeriitdotsent. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Albert Einsteinist kui füüsikust ja inimesest” (2009, nr 12, lk 2218–2235), “Jõud ja seadused” (2010, nr 12, lk 2115–2139), “Need müstilised inertsjõud” (2011, nr 11, lk 1979–1994) ja “Energia — mis see on?” (2012, nr 12, lk 2152–2171).

---

## ARVUSTUS

### TUMEAIN JA KOSMILISE VÕRGUSTIKU LUGU

**Jaan Einasto. *Dark Matter and Cosmic Web Story*. (Advanced Series in Astrophysics & Cosmology, vol. 14.) World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2013. 364 lk.**

Astronoomia on inimkonda paelunud aegade algusest saadik. Küsimus, kust me pärit oleme ja mis on meie ümber, on teaduses üks peamisi edasiiviivaid jõude. Eks needsamad küsimused paelusid ka Jaan Einastot, kui ta alustas oma teadlasteed. Ja nüüd on Jaan Einasto panus nende probleemide lahendamisse jõudnud raamatukaante vahele. *Dark matter and cosmic web story* (Tumeaine ja kosmilise võrgustiku lugu) sisaldab tumeaine ja universumi struktuuri avastamise lugu Eesti ühe tuntuma teadlase ning maailmas suure tunnustuse pälvinud astrofüüsiku Jaan Einasto silmade läbi.

Kõnealust raamatut on väga raske klassifitseerida. Ühelt poolt on tegemist teaduskirjandusega, mis käsitleb üht küllaltki spetsiifilist, kuid äärmiselt huvitavat teaduslikku probleemi ja selle avastamislugu. Teisest küljest on jälle tegu ajalooramatuga, mis annab põgusa ülevaate sellest, kuidas teadus ja teaduse tegemine on aastakümnete jooksul muutunud ning millist osa etendasid selle juures välised tegurid (sealhulgas Teine maailmasõda, okupatsiooniperiood ja Eesti taasiseseisvumine). Paljude ajalooliste ja teaduslike faktide kõrval sisaldab raamat ka Jaan Einasto isiklike mälestusi ja meenutusi, mis rikastavad nii teose teaduslikku kui ka ajaloolist külge. Raamat kannab pealkirja, mis on igati kooskõlas tema sisuga, ja jutustab niihästi inimlikust vaatevinklist kui ka teadusliku paradigma muutumiseni viinud avastuste seisukohalt huvitava loo.

Kui mõelda teaduse arengu peale üldiselt, siis enamik teadustulemusi järgib lineaarset mudelit. See tähendab, et iga uus teadustulemus avardab ainult õige pisut meie silmaringi ja iga tulemusega paranevad meie teadmised vähehaaval, kuid järjekindlalt. Selline lineaarne mudel on oma olemuselt igav, ja kui kogu teadus oleks lineaarne, poleks ta pooltki nii huvitav, kui ta tänapäeval on. Teaduse muudab paeluvaks ja kaasahaaravaks asjaolu, et ikka ja jälle tuleb seal mõne aja tagant ette

hüppeid, kus lineaarne areng katkeb. Teadustulemustega jõutakse punkti, kus uued tulemused ei sobitu enam kehtivasse maailmapilti ja lineaarne areng pole enam võimalik. Selliseid hüppeid teaduse arengus nimetatakse paradigma muutusteks ja just need viivad teaduse uuele tasemele. Ühe viimase saja aasta olulise paradigmuuutuseni astronoomias viis meie naabergalaktika Andromeeda kauguse mõõtmine Eesti päritolu astronoomi Ernst Julius Öpiku poolt Tartu tähetornis. See saavutus andis meile teadmise, et meie Linnutee galaktika ei ole siin universumis ükski ja et universum on palju kordi suurem, kui me seni arvasime. Kui nüüd tagasi tulla siin vaadeldava raamatu juurde, siis kirjeldab ka see avastusi, mis järk-järgult, kuid kindlalt viisid teadusliku paradigma muutumiseni. Erinevalt Andromeeda kauguse mõõtmisest ei ole tumeaine ja universumi struktuuri avastamise juures võimalik välja tuua ühte konkreetset saavutust, mis oleks selle tulemuseni viinud. Paradigma muutumiseni viisid paljud väikesed avastused, mis olid üha enam vastuolus valitseva maailmapildiga.

Kui raamatus käsitletud teaduslik areng lühidalt kokku võtta, siis tuleb alustada maailmapildist, mis valitses 50 aastat tagasi. See oli aeg, mil tumeainest ei rääkinud veel keegi (kaudsed viited sellele olid küll olemas, kuid neid ei osatud tõlgendada), ja universumi struktuurist ei olnud võimalik kõnelda, sest puudusid vajalikud vaatlusandmed. Aktuaalseks ülesandeks oli tol ajal meie oma galaktika ja lähedaste naabergalaktikate uurimine ja modelleerimine. Üks olulisi küsimusi oli ka varjatud aine olemasolu Päikese ümbruses Linnutee galaktikas. Varjatud aine all mõisteti tol ajal kõike peale tähtede. Linnutee uurimine ja modelleerimine oli vajalik selleks, et mõista galaktikate siseehitust, kuid läbimurre tuli tumeaine avastamisega, kui hakati uurima meie lähedasi naabergalaktikaid. Selle läbimurdeni jõudis esimesena Jaan Einasto, kes kombineeris galaktikate täheaine jaotuse galaktikate pöörlemisega. Neist vaatlustest selgus, et ainult täheainest ei piisa seletamiseks galaktikate vaatluslikke pöörlemiskõveraid, s.t raadiusest sõltuvat pöörlemiskiirust. Probleemile oli kaks lahendust: kas galaktikate välisosades on meile tundmatute omadustega täheiline populatsioon või ümbritseb galaktikaid tumeaine kroon. Kuna vajalike omadustega tähelise populatsiooni olemasolu tundus võimatu, ei jäänud Jaan Einastol muud üle, kui postuleerida, et galaktikaid ümbritseb massiivne tumeaine kroon, mis on palju kordi suurem ja massiivsem kui galaktikad ise. Et tegemist oli täiesti uue nähtusega ja maailmapildi muutusega, ei võetud seda väidet esialgu tõsiselt. Alles pärast seda, kui sama järelduseni olid jõudnud teisedki maailma tunnustatud astronoomid, hakkas teadmine tumeainest levima

ning tänapäeval on selle olemasolu kosmoloogilise standardmudeli lahutamatu osa. Nüüdseks on paljud sõltumatud eksperimendid kinnitanud, et tumeainet on meie universumis ligikaudu viis korda rohkem kui meile tuntud bariõnainet ehk ainet, millest on tehtud planeedid, tähed, galaktikad jne.

Tumeaine avastamine galaktikate ümber ei jäänud siiski ainukeks Jaan Einasto suureks saavutuseks teaduses. Raamatu teises pooles käsitletakse avastusi, mis viisid universumi struktuuri selgitamiseni. Kõige tähtsamaks aspektiks selle probleemi lahendamise juures olid vaatlusandmed. Vaadeldes taevast ja määrates seal galaktikate asukohad, on võimalik uurida galaktikate jaotust taevatasapinnas. Selline analüüs näitab, et galaktikad ei ole jaotunud ühtlaselt, vaid on koondunud rühmadesse ja parvedesse. Paraku pole galaktikate kahemõõtmelise jaotuse uurimine universumi struktuuri olemuse mõistmiseks piisav. Kosmilise võrgustiku selgitamiseks on hädavajalik teada galaktikate kaugust, mis võimaldaks uurida galaktikate jaotust kolmemõõtmelises ruumis. Raamatus antakse ajalooline ülevaade sellest, millised vaatlusandmed olid mõnikümme aastat tagasi saadaval ja kuidas andmete lisandudes sai üha selgemaks kosmilise võrgustiku olemasolu. Selle võrgustiku avastamist võib pidada Jaan Einasto juhitud tööühma teiseks oluliseks saavutuseks. Nende uuringute tulemused on lühidalt kokkuvõetavad järgmise kirjeldusega kosmisest võrgustikust. Galaktikad on universumis koondunud parvedesse ja neid parvi ühendavad galaktikatest ning galaktikarühmadest koosnevad ahelad, mida nimetatakse galaktikate filamentideks. Selline parvede ja ahelate võrgustik on mõnes universumi piirkonnas tihedam kui teises ning neid tihedamaid piirkondi nimetatakse galaktikate superparvedeks. Kogu selline kosmiline võrgustik võtab enda alla võrdlemisi väikese osa ja enamik ruumist kuulub kosmilistele tühikutele. Tühikud on piirkonnad, kus galaktikaid leidub tunduvalt vähem kui muudes struktuurides (filamendid, rühmad, superparved), kuid nad ei ole päris tühjad. Ka kosmilistes tühikutes leidub väiksemaid galaktikate ahelaid, mis tühikuid läbivad. Piltlikult võib öelda, et teatud skaalavahemikus on kosmiline võrgustik fraktaalne. Universumi struktuur on väga mitmekesine ning pelga kirjeldusega ei ole võimalik selle tegelikku olemust edasi anda. Jaan Einasto raamatuga on kaasas mitu videot, mis annavad kosmisest võrgustikust visuaalselt väga hea ülevaate.

Need kaks eelnimetatud saavutust — tumeaine ja kosmilise võrgustiku avastamine — on kõige tähtsamad teemad, mida raamatus käsitletakse. Kuid peale nende on juttu veel teistestki tänapäeva kosmoloogia ak-

tuaalsetest küsimustest. Eelkõige on vaadeldud neid teaduslikke probleeme, millega on tegelnud Tartu observatooriumi astronoomid ja millega praegu tegeldakse. Nende teemade hulka kuuluvad galaktikate tekkimise ja arengu uurimine kosmilises võrgustikus, tumeaine ja tumeenergia roll kosmilise võrgustiku kujunemisel, tumeaine füüsikaline olemus ja mitmed teised probleemid. Kõige olulisemaks ülesandeks järgmisel kümnendil kujunebki vahest tumeaine ja tumeenergia olemuse kindlakstegemine universumis. Need on komponendid, mis võtavad enda alla 96% universumi energiabilansist ja nende olemuse väljaselgitamine võib kaasa tuua järjekordse hüppe teaduse arengus.

Nagu juba öeldud, on raamat kirjutatud kui lugu, mis käsitleb teadusrevolutsiooni astronoomias. Iga loo lahutamatuks osaks on keskkond, kus tegevus toimub. Nii on ka Jaan Einasto andnud põgusa ülevaate teda ümbritsenud keskkonnast ja välistest teguritest, mis mõjutasid oluliselt teadustöö tegemist. Kõige tähtsamateks sündmusteks olid kahtlemata Teine maailmasõda, okupatsiooniperiood ja Eesti iseseisvuse taastamine 1990. aastate algul. Okupatsiooniperioodil oli Eesti muust maailmast suuresti ära lõigatud ning koostöö Lääne-Euroopa ja Ameerikaga oli väga keeruline. Jaan Einastol õnnestus neid raskusi trotsida ja paljud tema teadussaavutused said teoks ainult tänu sidemetele muu maailmaga. Minul kui noorema põlvkonna teadlasel on isegi raske ette kujutada, mis tingimustes tuli omal ajal teadust teha. See, et neis oludes õnnestus jõuda läbimurdeliste avastusteni, on kahtlemata märkimisväärne. Samas polnud pärast raudse eesriide langemist, kui reisimispiirangud kadusid, elu esialgu sugugi palju lihtsam. Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi algusaastatel oli teaduse rahastamine Eestis küllaltki kesine, mis mõjutas tugevalt teadusasutusi, sealhulgas Tartu observatooriumi. See oli periood, mil noorte teadlaste järelkasv sisuliselt puudus, ja selle mõju on tunda veel tänapäevalgi. Võib öelda, et ajalooline ja inimlik külg selles raamatus on väga oluline. Selgub, et ka reaalteadlased on inimesed ja et silmapaistvate saavutusteni jõudmiseks tuleb ületada takistusi igapäevaelus ning soovitud tulemusteni jõudmine pole alati sirgjooneline protsess.

Lõpuks tooksin välja ühe inimliku aspekti, mida raamatus on käsitletud. Teaduses üldiselt on olulised tulemused, kuid teadlastele endile on tähtis see, kes uute tulemusteni esimesena jõuab. See tekitab konkurentsi, mis tuleb teaduse arengule kasuks, kuid seab väikesed ja suured teadusrühmad ebavõrdsesse olukorda. Jaan Einasto on oma raamatus kirjeldanud mitut olukorda, kus maailma juhtivates teaduskeskustes töötanud inimesed jätsid teadlikult tähelepanuta väiksemate tööühmade varasemad teadustulemused. Kuna tunnustatud teaduskeskuste artikleid



loetakse (ja neile viidatakse) rohkem, siis jäävad nii mõnelgi juhul väiksemate töörühmade avastused esialgu tähelepanuta. Samas tuleb tõdeda, et kui läbimurdelise avastuseni jõuab mõni väiksem töörühm (nagu seda oli Jaan Einasto oma), siis on see seda tähelepanuväärsem.

Otsi kokku tõmmates võib öelda, et tegemist on raamatuga, mis väärrib lugemist ja milles teaduse arenguloo kõrval on kirjeldatud ka keskkonda, mis teadustööd tugevalt mõjutab. Peale faktilise teadusloo rikastavad raamatut Jaan Einasto isiklikud mälestused ja arvamused. Raamat annab ülevaate nii autori kiindumusest arvutitesse kui ka tema huvist teadustulemuste tsiteeritavuse vastu. Raamatust saab teada, et Jaan Einasto on kirglik klassikalise muusika huviline ja et talle meeldib aega veeta oma esivanemate talus. Nii ei ole tegemist tavalise teaduskirjandusega. See on raamat, kus valemid peaaegu puuduvad (päris ilma valemitega siiski ei saa), mis on reaalteadustes harukordne. Samas teeb valemite puudumine raamatu loetavaks ka neile, keda valemid ehk hirmutada võiksid.

*Elmo Tempel*

ELMO TEMPEL (sünd. 1980) on lõpetanud Tartu Ülikooli astrofüüsika erialal (2003) ning kaitsnud samas magistri- (2005) ja doktoriväitekirja (2011). 2013. aastal pälvis Vabariigi Presidendi Kultuurirahastu noore teadlase preemia. Praegu töötab Tartu observatooriumis teadurina.

## TEEJUHT VATTIMO LABÜRINTI

**Gianni Vattimo. *Modernsuse lõpp*. Tlk Maarja Kangro ja Maarja Kaplinski. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013. 228 lk.**

### Sissejuhatus

Gianni Vattimo on eesti keeles juba tuntud mõtleja. Tema esimesed tekstid (vaatlusaluse raamatu 1. ja 10. peatükk) jõudsid maakeelde 1995. aastal *Akadeemia* vahendusel (Vattimo 1995a, 1995b); 2003. aastal ilmus samas üks Vattimo kesksemaid ontoloogiaalaseid esseid “Vastu languse ontoloogiale” (Vattimo 2003). Lisaks on ilmunud ka mõned sekundaarsed tutvustused (Albertelli 1995; Luks 2003, 2009). Kuigi *Mo-*

*dernsuse lõpp* on kaunis keeruline lugemisvara, peaks selle läbimine vähemalt mainitud sekundaarallikate abiga olema igale filosoofiahuvilisele jõukohane ülesanne. Siiski nõuab raamatu nautimine mõningast mandrifilosoofilise tausta tundmist, kuna Vattimo astub oma vaateid esitades pidevalt dialoogi varem mõelduga. Eriti kehtib see Nietzsche ja Heideggeri kohta.

Järgnevalt ei kavatse ma asuda Vattimo teose seisukohtadega süvenenud vaidluse: olen tema mõttekäike esitades seda teinud varem (nt Luks 2003: 1472–1475) ning pole põhjust ennast korrata. Piirdun sestap mõningate toimetusalaste lühikommentaareidega ning ehitan ülejäänud arvustuse üles lugemisabilisena (nn *Reader's Guide*). Selleks avan punkthaaval *Modernsuse lõpus* (ML) sisalduvad ja pidevalt omavahel põimuvad mõtteliinid ning tutvustan iga kord *esiteks* sobivat taustalugemist algajale huvilisele ning *teiseks* viitan süvenemishuviga akadeemilisi uurijaid silmas pidades, millised teised Vattimo tekstid kõnealusel valdkonnas asjasse puutuvad. Täpsuse huvides tuleb tunnistada, et pean oma viidetes piirduma inglisi- ja saksa keelsete tõlgetega, kuna ma itaalia keelt ei mõista.

ML ilmus originaalis 1985. aastal. Kuigi Vattimo mõtlemine on sellest ajast tublisti muutunud, võib tõlkevalikut siiski kiita. Tegemist on teatud mõttes teelahkmeraamatuga, kus on *ühelt poolt* paista, kuhu Vattimo filosoofia järgnevatel aastakümnetel edasi liigub: üha rohkem meie igapäevase tegelikkuse analüüsi poole. Päevakajalisust, põnevust, poliitilist intriigi leiaks Vattimo hilisemast loomingust seega palju enam, miks mitte näiteks ehmatada eesti lugejat *Hermeneutilise kommunismi* tondiga (Vattimo, Zabala 2011)? Kuid probleem on selles, et Vattimo seletab oma mõtlemise filosoofilisi juuri aasta-aastalt üha napimalt ja hõredamalt, mistõttu tema viimaste raamatutega alustamine poleks mõistmise seisukohast parim valik. *Modernsuse lõpp* tutvustabki *teiselt poolt* piisava süvenemise ja rangusega Vattimo filosoofia aluseid ning ühtlasi seda, mida nimelt on eelkäijate (Nietzsche, Heidegger, Gadamer) mõtlemisest üle võetud.<sup>1</sup> Tõik, et raamat on kokku pandud artiklitest ja ettekannetest (ML: 207) ning sisaldab hulganisti mõttekordusi, on pedagoogilises plaanis ehk koguni vooruseks — ülimalt keerukaid mõisteid ja mõttekäike seletatakse korduvalt ja mitme kandi pealt.

<sup>1</sup>Üheks siinses kirjatöös avamata jäävaks võimaluseks Vattimo tekstide akadeemilises kontekstis lugeda on keskendumine just tema Nietzsche ja Heideggeri-tõlgendustele — see aspekt pole tema mõtlemises tänini kadunud, vt nt Vattimo 2006. Kõige provokatiivsemalt tõlgendab Vattimo oma mõjutajaid artiklis Vattimo 1989.

Isiklikult pean 1980. aastaid Vattimo filosoofiliseks kõrgajaks, kui- gi ülemaailmne tuntus avaliku intellektuaalina on saanud hiljem. Fi- losoofilise ranguse ja süvenemise poolest on minu vaieldamatu lem- mik 1981. aastal ilmunud *Teispool subjekti* (Vattimo 1986b), kuid seal kõnetatakse jällegi kaasaegset kultuuri vähem. Lisaks ilmuvad samal aastakümnel raamatud *Erinevuse seiklus* (Vattimo 1993, originaal 1980); *Nietzsche: sissejuhatus* (1992b, originaal 1985) ning laiendatud kogu- mik varasematest esteetikaalastest töödest *Poesia ja ontoloogia* (Vatti- mo 2008, originaal 1985).

### Märkusi toimetamisest

MLi tõlge on kahe tõlkija ühislooming. 1. ja 10. peatüki on tõlkinud Maarja Kaplinski, ülejäänud raamatu Maarja Kangro. Originaali luge- mata ei ole võimalik tõlke kvaliteeti hinnata (olen tuttav MLi ingliskeelse tõlkega), samuti puudub mul võimalus mõistmise osas n-ö realugeja- ga samastuda, kuid üldmulje on hea. Tõlke eesti keel on ladus, raama- tut ei ole nimme keerukamaks tõlgitud. Ometi on tekstis endaski kee- rukust küllaga ning minu hinnangul saanuks seda toimetamistöö abil vähendada. Ent toimetamisega on imelikud lood: tiitellehe pöördel ei ole toimetajat üldse märgitud. Vahel harva on seda “Avatud Eesti ra- amatu” sarjas ennegi ette tulnud, kuid nii komplitseeritud ja pealegi kahe tõlkija koostöös sündinud tõlke korral ei saa seda küll heaks kiita. As- ja lähemalt uurides ilmnes, et Kultuurkapital on siiski Märt Väljatagale toimetamistasu välja maksnud,<sup>2</sup> küllap siis on toimetaja suurest taga- sihoidlikkusest ennast varju jätnud.<sup>3</sup> Olgu kuidas on, mitmes punktis saanuks pühendunud toimetamistöö abil raamatut lugejasõbralikumaks muuta.

1. **Ühtlustamata mõisted ja väljendid.** Kuigi ma ebakõlasid eral- di ei otsinud, jäid mõned siiski silma. Ma ei usu, et tegemist on läbivaieldud otsustega säilitada tõlkijate eriomane stiil, pigem ikka tähelepanematusesega.

<sup>2</sup>Vt [www.kulka.ee/?module=taotlused&action=eraldatud&blank=1](http://www.kulka.ee/?module=taotlused&action=eraldatud&blank=1) (24.01.2014 seisuga).

<sup>3</sup>Olgu nimetatud, et varem *Akadeemias* ilmunud M. Kaplinski tõlgitud 1. ja 10. peatüki puhul on algse toimetamistöö teinud Jaan Kangilaski.

Lk 20: *ontoloogia hävitamine* (Kangro) / lk 198: *ontoloogia dest- ruksioon* (Kaplinski). Selle Heideggeri mõiste levinud tõlkevasteks on eesti keeles olnud *destruktsioon*, aga olgu vähemasti ühtemoodi!

Lk 123: *sellesama pidev taastulek* (Kangro) / lk 191: *sellesama iga- vene taastulek* (Kaplinski). Nietzsche väljend, siinkohal on *igavene* saksa *ewige* tõlkena igal juhul täpsem.

Lk 184: *Ajakohatud mõtisklused* (Kangro) / lk 188: *Ajakohatud vaat- lused* (Kaplinski). Nietzsche teose pealkiri, seni käibel olnud pigem *Aja- kohatute vaatlustena*.

2. **Võõrkeelsed mõisted vajaksid kommentaare.** Ennekõike Heidegge- ril on palju selliseid mõisteid, mida on raske mistahes keelde tõlkida (nt *Dasein*, *Ge-stell*, *Verwindung*, *Ereignis* jne). Vattimo jätab sääraseid mõistend tõlkimata, lisab need võõrkehadena itaaliakeelsesesse teksti — samamoodi talitavad ka tõlkijad. Heideggeri loomingu tundjate jaoks on nii isegi lihtsam, ent laiemat lugejaskonda silmas pidades oleksin toimetajana lisanud siin-seal joonealuseid märkusi. On ju Eestis tehtud tõsiseid katseid (Ülo Matjus, Tõnu Luik, Eduard Parhomenko) luua Hei- deggeri sõnavarale omakeelseid tõlkevasteid.<sup>4</sup> Tõlkijad on teinud üksi- kuid sääraseid märkusi (nt lk 130 allmärkus 9 *Entwurf* i kohta; samuti on Maarja Kaplinski pannud keerukamate mõistete võimalikud tõlkevasted sulgudesse, nt lk 25), kuid vaja olnuks koostada selliseid kommentaare järjekindlalt.

3. **Allmärkustes jäetakse teoste pealkirjad valdavalt tõlkimata**, olgu- gi et päris paljud neist on itaaliakeelsed. Samas olnuks lugejasõbralikum ka pealkirjad eesti keelde tõlkida, nagu seda on tehtud allmärkuses 18, lk 144. Kui lähtuda sellest, et originaalpealkiri toimib leitava allikavii- tena, siis võinuks tõlke lisada sulgudesse.

4. **Viited eestikeelsetele allikatele.** Tõlkijad on üldiselt lähtunud meel- divast tavast, et kui raamatus viidatud allikas on eesti keelde tõlgitud, siis viidatakse just sellele (nt Kuhni *Teadusrevolutsioonide struktuur* 6. peatükis). Kui rangelt näpuga järege ajada, siis leidub raamatus vaid üks koht, kus eestikeelne tõlge on maha magatud, lk 171, allmärkus 13

<sup>4</sup>Nagu võib lugeda mitmete Heideggeri-tõlkijate järelsõnadest, ku- jutab Heideggeri keeruka ja eripärase keele tõlkimine ise endast filosoo- filist ülesannet, mis on põhjustanud isegi avalikke debatte. Kuigi tõlgete järelsõnadest võib leida olulisi viiteid Heideggeri mõistete sisuliseks mõistmiseks, läheks kõigi asjakohaste allikate viitamine siinkohal lii- ga pikale, piirdun ühe viitega tekstile, mis võtab tõlkimise probleemi reljeefselt kokku: Parhomenko 2003.

Levinasi kohta (e.k Levinas 2012). Ent jällegi võinuks toimetaja üldharival eesmärgil lisada allikaviiteid eestikeelsete tõlgete kohta ka sinna, kus Vattimo teksti üksnes mainib, ilma allmärkuses viitamata. Sääraseid avamata seoseid on raamatus hulgi, pakun siinkohal lugejaile toimetusklikke lisandusi, piirdudes filosoofiliste allikatega:

Lk 13, allmärkus 13 vihjatakse küllap allikale Habermas 1996.

Lk 25 refereeritakse esmakordselt Nietzsche nihilismikäsitust, esinduslik fragmentide valik eesti keeles on Nietzsche 2004.

Lk 28–29 räägitakse Wittgensteini *Tractatus*'est ja müstilisuse rollist seal, e.k Wittgenstein 1996: 199.

Lk 29 vihjatakse esmakordselt seade-stule (*Ge-stell*), miks mitte viidata sellekohasele tähtsale allikale Heidegger 1989.

Lk 44 mainitakse eesti keeles kättesaadavat Spengleri *Õhtumaa alakäiku* (Spengler 2012).

Lk 63 refereeritakse Walter Benjamini esseed “Kunstiteos oma tehnilise reprodutseeritavuse ajastul” (Benjamin 2010).

Lk 83, allmärkuses 12 viidatakse just nimelt eesti keeles loetavale osale Heideggeri raamatust *Teekonnal keele poole* (Heidegger 1999).

Lk 170 mainitakse Quine'i käsitust radikaaltõlkest, mille kohta saab eesti keeles lugeda (Quine 2005: 2. ptk).

Lk 202–203 käsitletakse Heideggeri ettekannet “Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne”, eesti keeli Heidegger 1988.

### Raamatu mõtteliinid: kommentaare, lugemisjuhiseid ja taustu

Vattimo mõtlemine on paljukihiline võrgustik: eri mõtlejatelt laenatud filosoofeemid mängivad omavahel ringmängu ning muudavad Vattimo filosoofilise positsiooni mobiilseks, isegi pisut ebalevaks. Kuna Vattimo mõtlemises pole ranget süsteemi, ei ole järgnevalt esitatud mõtteliinid reastatud tähtsuse järjekorras.

Lähenen raamatule selle võtme abil, mida kõige paremini tunnen. ML demonstreerib *nihilismi mõtlemist* genitiivi kahetähenduslikkuses. Ühes tähenduses on see *nihilismist* mõtlemine, mis on ise programmiselt nihilistlik (vt ML: 1. ptk). Siit saame avada Vattimo metodoloogilis-epistemoloogilise mõteliini (vt allpool 3. punkt), mis tugineb kõige enam filosoofilisel hermeneutikal. Kuid teises tähenduses on see *nihilismis* mõtlemine — Vattimo eelduste kohaselt on nihilism meie praeguse õhtumaa vältimatu saatus ning mõtlemine peab olem ajakohane — üleajalised metafüüsilised positsioonid on kättesaamatud. Sellest eeldusest

lähtudes — mis omakorda võrsub Nietzsche ja Heideggeri mõtlemise vastastikmõjulisest tõlgendusest — avanevad Vattimo teineteisest lahutamatud ontoloogiline ja ajalooline mõtteliin, viimasesse aspekti kuulub ka käsitus postmodernsusest.

### 1. Ontoloogiline taust ja Heideggeri panus sellesse

ML paistab esmapilgul puhtakujulise kultuurifilosoofilise mõtisklusena, nagu neid on 20. sajandil kirjutatud sadu. Aga pangem tähele, et Vattimo ei ürita üksnes hetke tabada, vaadelda pealispidiselt praeguse ajaloolise olukorra põhijooni, vaid ta üldistab julgelt, kõneldes postmodernsusest ja nihilismist kui meie saatusest (ML: 25), ajastu loomusest. Nende üldistuste taust on ontoloogiline selles tähenduses, mille annab ontoloogia mõistele Heidegger. Rohkemaks kui taustaks ei saa seda MLi põhjal nimetada, kuna ontoloogiale tehakse üksnes põgusaid vihjeid, kõige täpsemalt öeldakse ehk lk 10:

Ontoloogia pole miski muu kui meie tingimuste või olukorra tõlgendus, kuna “olemine” pole midagi väljaspool oma “sünnust”, mis leiab aset olemise ja meie ajalooks saamises.

Kes soovib selle tausta enda jaoks lahti mõtestada, peaks enne MLi lugemist alustama Vattimo *languse ontoloogia* alasest esseest (Vattimo 2003),<sup>5</sup> lisaseletusi vt Luks 2003: 1470–1472. Sealne argumentatsioon nõuab omakorda Heideggeri olemismõtlemise tundmist vähemalt üldjoontes; kiireima ülevaate sellest saab Parhomenko 2009 varal (eriti lk 232–236). Korduvalt tugineb Vattimo ka Heideggeri olemasolemise (*Dasein*) analüütikale, samas olemasolemise mõistet põhjalikult seletamata, selle kohta soovitan lisaks lugeda allikaid Luik 2002: 53–84; Tool 1997: 304–322.

Põgusalt öeldes on Vattimo mõjutatud järgmistest Heideggerilt pärinevatest eeldustest:

- protsessina mõistetud olemine on midagi täiesti muud mistahes olevast (*ontoloogiline diferents*);
- läänelik metafüüsika mõtleb kõigest, ka olemisest, kui kõrgemat järku olevast (nt Platoni idee) — seega on metafüüsika *olemisunustus*;
- see olemissunustus päädib *filosoofia lõpuga* moodsa teaduse ja tehnika juhitavas maailmas; ometi pole olemissunustus inimlik eksitus,

<sup>5</sup>Ontoloogiast süvendatult vt ka Vattimo 1992b; 1993: 3., 7. ptk; 2004: 3–20.

mida saaks n-ö parandada — kogu ajalugu koosneb olemise endaandmise ephohidest;

- seega on metafüüsika ja ka teaduslik-tehniline kultuur loomu pooltest küll nihilism: ajalugu, kus olemisega ei ole midagi — kuid just selles nihilismis *iseneb (ereignet)* olemine *varjulejäävana*.

Põhiline ontoloogiline vaidlusküsimus seisneb selles, kas olemisunustus on mööduv või igavene? Hilise Heideggeri seisukoht on ühes küsimuses selge: inimliku tahte abil ei saa olemisunustust ületada, olemist n-ö taasesitada (vt ka Vattimo korduvaid märkusi ületamissoovi metafüüsilisusest MLis). Ent mida siis teha, kas peatada mõtlemine võimatus olemise meenutuses, jääda n-ö Godot't ootama, olles seejuures kompromissitult tõrjuv kõigi tehnikamaailma väljakutsete suhtes; või hoopiski leppida nihilismiga ja mõtelda edasi selle käes elamise perspektiividest? Vattimo valib Gadameri jälgedes selgelt teise tee (vt ML: 21).

## 2. Postmodernsuse mõteliin

Julgen väita, et ennekõike see mõteliin vääraks ka laiema kultuurihuvilise publiku tähelepanu. See väide kõlab anakronistlikult. Kas pole postmodernism äraleierdatud teema ning 1985. aasta visand igati ajastarust? On ju praeguseks korduvalt kuulutatud postmodernismi surma (Kirby 2010; Eshelman 2010) ning eesti mõtlejategi poolt teemale mitte kandi pealt post-post-vint peale keeratud (vt *Vikerkaar* 4–5 ja 7–8, 2011).

Kinnitan siiski: Vattimo käsitus postmodernsusest ei ole sugugi vananenud, samuti ei ole minu arvates postmodernsus ajaloolise ephohina ning sellega kaasnevate väljakutsetega lõppenud. Soovitan ülima tähelepanuga lugeda MLi peatükke 6 ja 10, pean seal avalduvat postmodernsuse käsitust üldise kultuurisituatsioonina mulle teadaolevatest kõige üldisemaks, täpsemaks ja tabavamaks. Vattimo käsitus on Eestis teenimatult tähelepanuta jäänud, sellega ei haakunud *Vikerkaare*-debati keegi, samuti ei maini seda oma monograafias Janek Kraavi (2005).

Vattimo käsitus ei lähe vastuollu tuntuimate postmodernsuse teoreetikute omaga (Lyotard, Jameson), vaid avardab viljakalt nende lähenemisviise (Lyotard'i epistemoloogilist vaatevinklit; Jamesoni marksistlikku käsitust). Kiiduväärt on see, et Vattimo eristab rangelt modernsust kui teaduslikule maailmavaatele tuginevat progressusku kunstilisest modernismist — paljud mõtlejad käsitlevad neid tasandeid läbiseigi. Samas ei jäta Vattimo analüüsimate ka kunsti rolli postmodernse eluhoiaku kujundamisel, nagu on näha MLi II osast, eriti 6. peatükist.

**Modernsus** on Vattimo määratluse kohaselt esiteks “ajastu, kus moodne olemisest saab [---] põhiväärtus, millele hakkavad viitama kõik teised” (ML: 115). Uudsuse põhiväärtus pole mitte stilistiline poos, vaid see tugineb teadusliku ratsionalismi progressusule (ML: 117; vt ka Wright 1996). Teiseks on modernsus tugevalt seotud sekulariseerimisega (vt ML: 116) — Nietzsche poolt sõnastatud Jumala surmaga kui moodsa kultuuri põhisündmusega. Eelnevalt avatud ontoloogilist tausta mängu tuues võib öelda: modernsus on ajastu, kus olemine taandub rehkendatavateks väärtusteks (nii Nietzsche kui Marxi mõtlemises) ning ülimaks väärtuseks saab uudsus (vt ML: 192).

**Postmodernsus** tähistab Vattimo jaoks modernsuse kriisi, uudsuse väärtuse lahustumist (vt ML: 11, 120–122). Tuginedes Arnold Gehleni uurimustele, toob Vattimo esile, et vähemalt 20. sajandi keskpaigaks kaotab progress väärtusena oma veetluse, rutiniseerub ja jookseb tähendusest tühjaks (ML: 15, 122). Toimub see, mida ennustas Nietzsche Jumala surma metafoori kaudu: sekulariseerimine asub murendama ka n-ö ilmalikke ideaale — ennekõike progressi.

Kuid pangem tähele: postmodernsus ajaloolise olukorrana ei saabu Vattimo järgi kõikjal läbinisti ja ühekorraga. Pöörakem kõrgendatud tähelepanu Heideggerilt laenatud *Verwindung*'i (vaibumise) mõistele ning selle erinevusele ületamisest (*Überwindung*) — Vattimo seletab seda mõistet korduvalt (ML: 46–49, 60, 195–198). Modernsust (metafüüsikat, nihilismi) ei ole võimalik ületada, sest ületamine ise on ülimalt modernne kategooria (ML: 189). Modernsusel tuleb vaibuda lasta (vt ka Vattimo 1992a) ning see protsess võib eri tasanditel võtta omajagu aega. Kui lääne kultuurifilosoofias on skepsis modernsuse vastu 20. sajandil valdav, siis näiteks poliitilises retoorikas lähtutakse seni arengu (majanduskasvu) dogmast ning nn teaduse sekulariseerimine on samuti alles algusjärgus (vt ML: 6. ptk).

Kuna sekulariseerumisena kulgev postmodernsus jätab inimese ilma n-ö püsiväärtustest (see on nihilismi nietzschelik tähendus), pole harvad ka nende taastamise katsed kas religiooni reanimeerimise abil või siis nt marginaalse rahvakultuuri vastandamise abil nn valitsevale kultuurile (ML: 31, antud protsess on väga reljeefselt esil praeguses Eestis). Just säärased pärisomasuse taasleidmise katsed põhjustavad minu hinnangul ka kuuldusi postmodernsuse surmast, uusmodernismist jms.

Üheks autentsuse taastamise katseks on ka marksismist võrsunud revolutsioonilised liikumised (tänapäeval ennekõike antiglobalism), mille taotluseks on taastada asjade tarbimisväärtus (ML: 27) — postmodernsuses/nihilismis on olemine taandatud nimelt rangelt vahetusväärtuseks (ML: 26; vt ka Debord 2013). Vähemalt MLis jääb Vattimo kõigi mai-

nitud restauratsiooniprogrammide suhtes skeptiliseks;<sup>6</sup> nihilistlik post-modernsus pole mingi mõtteviisi haigus ega ka mõne pahatahtliku rühma vandenõu, vaid meie vältimatu saatus.<sup>7</sup> Seda saatust viib täide tegelikkuse (ja ka subjekti) korrapärast struktuuri laialipillutatav moodne tehnika, mida Vattimo mõistab ennekõike kommunikatsioonitehnika võrgustikuna. Tehnika maailmaajaloolisest rollist on raamatus palju juttu, sestap ma teemasse ei süvene, vaid soovitan üksnes mõningaid täiendavaid allikaid (Vattimo 1996, 2003, 2004; e.k vt Kiisler 2000).

### 3. Metodoloogia mõtteliin: hermeneutika kui nihilism

Eelneva põhjal selgus, et Vattimo ei ole revolutsionäär ega utopist: ML ei esita visandeid postmodernsest/nihilistlikust situatsioonist väljapääsemiseks, vaid vaatleb neid perspektiive, mis terendavad silmapiiril n-ö nihilismi käes elades. Siinses alapeatükis keskendume epistemoloogilistele aspektidele; praktilisi edasiarendusi käsitleme viimases alapeatükis.

Kuna nihilismi omaksvõtmine tekitab mõtlemise metodoloogia alal hulgaliselt keerukaid küsimusi, on Vattimo sellele pühendanud palju trükiruumi (vt ennekõike Vattimo 1997, aga ka Vattimo 1993: 1., 2., 5. ptk). MLis käsitleb Vattimo metodoloogilisi küsimusi peatükkides 6–8.

Tuntuimaks märksõnaks Vattimo filosoofias on *nõrk mõtlemine*.<sup>8</sup> Siidudes eespool avatud kultuurifilosoofilised mõtted Gadameri hermeneutikaga,<sup>9</sup> jõuab Vattimo tulemuseni, mille kohaselt ükski põhjendus ei saa olla “tugev”, s.t viidata mõnele ontoloogilises mõttes püsivale struktuurile. Filosoofia ei saa teeselda välisperspektiivi saavutamist nihilistliku

<sup>6</sup>Nüüdseks on Vattimo asunud tihedasse dialoogi Marxiga ja kommunismi ideega (Vattimo, Zabala 2011).

<sup>7</sup>On kahetsusväärne, et Vattimo pole mulle teadaolevalt kusagil asunud kriitilisse dialoogi Alain Badiou mõtlemisega, kelle sünnimuse-käsituses tundub sisalduvat selge autentsusepaatos. Samuti on Badiou (1999: 53–60) selgesõnaliselt eitanud nihilismi mõiste adekvaatsust käesoleva ajastu mõistmiseks.

<sup>8</sup>Kogumik, mille mõjul märksõna käibele läks, on nüüd tõlgitud ka inglise keelde, vt Gianni Vattimo, Pier Aldo Rovatti (toim.). *Weak Thought*. Albany: State University of New York Press, 2012 [1983]. Kuna minu kokkupuude antud allikaga piirdub *Google Books*’is esitatud näidisega, ei leidu seda kasutatud kirjanduse nimekirjas.

<sup>9</sup>Gadameri on eesti keelde üksjagu tõlgitud, nt kogumik Gadamer 2002.

ajaloosituatsiooni suhtes. Mõtlemine muutub narratiivseks ja ekslevaks. Püüan järgnevalt loetleda metodoloogilise mõtteliini aspekte neid kunstlikult üksteisest eraldades.

- \* *Teadusliku ratsionaalsuse kriitika*. Vattimo rõhutab, paljuski Thomas Kuhnile tuginedes (vt ML: 6. ptk), et teaduslik realism on samuti modernismi müüt. Ükski teooria ei seostu “asjade endiga”, vaid on üks luiskelugu teiste seas. Iga paradigma aluste omaksvõtmine toimub teatud retoorilise protsessina — tõe loomus on retooriline (vt ML: 8. ptk).
- \* *Epistemoloogia estetiseerumine ja tegelikkustunde nõrgenemine*. Kui nõustuda, et pole tugevat ontoloogilist alust ühegi teooria eelistamiseks, muutub kardinaalselt subjekti epistemoloogiline alushoiak. Olukorra üle järele mõeldes peaks meie reaalsustunnetus nõrgenema (vt Vattimo 1998), me elame justkui kostüümilaos, saades osa ühest või teisest kokku luisatud reaalsuskogemusest (ML: 36). Hägustuvad piirid teaduse ja kunsti vahel (vt ML: 6. ptk) peaksid viima edasi epistemoloogia estetiseerumiseni (vt Vattimo 1985, 1986a), kuid Vattimo rõhutab, et see segunemine on veel tulevikumuusika (Vattimo 1985: 293).
- \* *Subjektiivsuse nõrgenemine*. Oleks imelik väita, et kui tegelikkus minu ümber hägustub, jään ma ise selleksamaks subjektiks kartesiaanliku *mõtleva asjana*. Nii äsja esitatud punktid kui ka tehnika loomuse (*seade-stu*) üldine kõikeläbistav mobiilne surve põhjustavad selle, et metafüüsiline konstruktsioon tegelikkuse jagunemisest subjektiks ja objektiks mureneb (vt ML: 206). Nietzschele tuginedes kirjeldab Vattimo identiteedi lõhustumist arusaamisena sellest, et mina on pigem paljude surelike hingede kimp (ML: 49). Tuleb siiski öelda, et põhjalikumalt on Vattimo käsitlenud subjektiivsuse hägustumist teisel (Vattimo 1986b: 36–64, 1993: 40–60). On veel mõtestamata küsimus, millise panuse võiks see mõtteliin anda levinud postsubjektivistlikusse suundumusse moodsas mandrifilosoofias.

Subjektiivsuse ja reaalsustunde nõrgenemisest lähtuvalt jõuab Vattimo 1990. aastate teisel poolel nõrga mõtlemise religioosse kalduvuse avastamiseni, mis pole samas jumala kui stabiilse aluse taaskehtestamine. Kuna ML on sellest arengust veel kaugel, ei süvene ma siinkohal sellesse teemasse, piirdun vaid oluliste allikaviidetega: Vattimo 1999, 2002; Caputo, Vattimo 2007; Rorty, Vattimo 2005.

## 4. Esteetika mõtteliin

Lisaks eelmises alapeatükis esile toodud epistemoloogia estetiseerumisele (ML: 6. ptk) on dialoog kunstiga Vattimo jaoks veel mitmes mõttes oluline. Tuleb rõhutada, et ka kõik kolm põhilist Vattimo mõjutajat — Nietzsche, Heidegger ja Gadamer — on olnud kunstiga pidevas dialoogis. Terve MLI neljast peatükist koosnev II osa (“Kunsti tõde”) on sellele dialoogile pühendatud. Minu hinnangul avaneb siin kaks olulist aspekti.

*Esiteks* käsitleb Vattimo teravapilguliselt modernistliku kunstiga seotud probleeme (ML: 3., 5. ptk) — meenutame, et Vattimo filosoofilise modernisemääraatlus ei lähtunud kunstist. Modernistlik kunst (ning selle paatost jagav esteetikateooria, nt Adorno oma) on Vattimo järgi reaktsiooniks hilismodernsusele omasele massikultuurile, mis estetiseerib valimatult kõike. Kunsti erilisust ja autentsust taotlev looja kogeb säärast olukorda kunsti surmana ning reageerib nn protesti-enesetapuga, keeldumisega kommunikatsioonist (vt ML: 65–67).<sup>10</sup> Ometi ei ole kunst vähemalt institutsionaalses tähenduses lõppenud. Postmodernne esteetika on Vattimo järgi säärane, mis elab modernset *kunsti surma* igavesti läbi kunsti loojanguna, seejuures vähem intensiivselt (vt ka Vattimo 1992c: 4. ptk).

*Teiseks* avaneb Vattimo kunstialastes mõtisklustes taotlus mõista kunsti ontoloogilist rolli (4.–5. ptk; vt ka Vattimo 1986b: 94–118, 2008). See otseselt Heideggeri luuletõlgendusi edasi arendav teema on lühiülevaate andmiseks liiga kompleksne ja krüptiline, ent äärmiselt põnev. Mõne sõnaga öeldes üritab Vattimo ühendada Heideggeri varasemat käsitust luulest kui tõe teosesse panekust ja ajaloolise maailma ülesehitamisest (*Kunsteose algupäras*, 1936 (e.k Heidegger 2002)) hiljem väljendatud ütlustega luulelisest keelest kui vaikuse helinast (*Teekond keele poole*, 1959). Ontoloogiline tähtsus seisneb selles, et just seal, kus luulekeeles sõna tavaline tähendus puruneb, leiab aset mitteobjektiveeriv kohtumine olemisega kui vaikuse efektiga (ML: 83), mis haarab kaasa ka teadevoleku surelikkusest. “Olemise juhtumine on heideggerlikus nõrgas ontoloogias pigem mitteilmne ja marginaalne, taustale jääv sündmus” (ML: 100).

<sup>10</sup>Siinkohal tasuks tõmmata paralleeli Lyotard’i (2000) ülevuse esteetikaga, mis on minu hinnangul täpsemaks (post)modernsuse esteetilise loomuse visandiks.

## 5. Nihilismi mõtlemise praktilised edasiarendused

Kui Vattimo mõtlemine tahab olla tegelikkuse ontoloogia ning nihilistlikul tegelikkusel puudub positiivne ühendav alus, siis peaks see filosoofia suutma demonstreerida seletusjõudu sattumuslike nähtuste mõtestamisel. MLis kuulutab nõrga mõtlemise praktiliste rakenduste ajajärku 9. peatükk “Hermeneutika ja antropoloogia”. Siit näeme, et kuigi Vattimo omistab seniseid metafüüsilisi konstellatsioone hajutavale moodsale tehnikale üldiselt positiivset rolli,<sup>11</sup> ei arva ta sugugi sinisilmiselt, et üleilmastuva tehnika maailm muutuks üldiseks röömupeoks. Läänestumine ei too Vattimo järgi kaasa mitte teiste kultuuride kadumist, vaid uusi segunenud kultuure, kusjuures mittelääne maailm on tohutu ellujäämise ehituspõlv. Samuti toimub kultuuride segunemine industriaalühiskonna getodes (ML: 181).

Õige pea asub Vattimo oma mõtlemise praktilisi ühiskondlikke arendusi välja töötama ja avaldama: 1989. aastal ilmus *Läbipaiste ühiskond* (Vattimo 1992c), 1991. a *Interpretatsiooni eetika*<sup>12</sup>; uuel sajandil mitmeid olulisi raamatuid nõrga mõtlemise eetiliste ja poliitiliste järelduste kohta (Vattimo 2004), kuni *Hermeneutilise kommunismi*<sup>13</sup> välja. Kõigi nende mõtiskluste juhtmotiiviks on nõrgenenud reaalsustundest ja väärtushoiakutest tulenev kalduvus hoiduda mistahes vägivallast, olulist rolli mängib siin ka enda lõplikkuse-surelikkuse kogemine.

Loodan, et sinne ülevaade suutis pisut korrastada MLis avanevat “hargnevate teede aeda”, ehk koguni inspireeris tema mõtlemist lähemalt uurima.

Leo Luks

LEO LUKS (sünd. 1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaalinstituudi dotsent ning Tartu Herbert Masingu kooli õpetaja. Lõpetanud 1999 Tartu ülikooli filosoofia erialal, magistrakraad sealsamas 2002. Doktorikraad TLÜ Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias*

<sup>11</sup>Eriti kui võrrelda Vattimo mõttekäike uusmarksistlike (Adorno, Debord) ja postweberlike (Schumpeter) mõtlejatega või siis biovõimu kontseptsiooni edasiarendajatega (Agamben).

<sup>12</sup>Kuna seda kogumikku ei ole inglise ega saksa keelde tõlgitud, ei leidu seda siinse arvustuse kasutatud kirjanduse nimestikus.

<sup>13</sup>Ei tasu arvata, nagu oleks sidumus kommunismi ideega ainuüksi Vattimo veidrus. Paljud juhtivad mandrifilosoofid on pidanud vajalikuks selle üle mõelda, vt nt ka Vattimo artiklit sisaldavat kogumikku Douzinas, Žižek 2010; e.k vt ka Negri 2008.

varem avaldanud artiklid “Nihilismi “hea uus ilm””: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484), “Ilma kodutunde ta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifenomenoloogilise analüüsi katse” (2013, nr 3, lk 402–427) ja “Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?” (2013, nr 6, lk 1111–1130); tõlkinud Gianni Vattimo “Vastu languse ontoloogiale” (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja Friedrich Nietzsche “Fragmente nihilismist” (2004, nr 8, lk 1793–1832); avaldanud ka viis arvustust.

### Kirjandus

- Alb ertelli, Guido 1995. Gianni Vattimo nihilismi-apoloogia. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1461–1482; tlk E. Parhomenko
- Badiou, Alain 1999\*. *Manifesto for Philosophy*. Trans. N. Madarasz. Albany: State University of New York Press
- Benjamin, Walter 2010. Kunstiteos oma tehnilise reprodutseeritavause ajastul. — *Valik esseid*. (Loomingu Raamatukogu, nr 26–29.) Tallinn: SA Kultuurileht, lk 113–144; tlk M. Sirkel
- Caputo, John D., Gianni Vattimo 2007\*. *After the Death of God*. New York: Columbia University Press
- Debord, Guy 2013. *Vaatemänguühiskond*. Tlk A. Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Douzin, Costas, Slavoj Žižek (eds.) 2010. *The Idea of Communism*. London/New York: Verso
- Eshelman, Raoul 2010. Performatism ehk postmodernismi lõpp. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 109–129; tlk M. Väljataga
- Gadamer, Hans-Georg 2002. *Hermeneutika universaalsus*. Tlk A. Tool. Tartu: Ilmamaa
- Habermas, Jürgen 1996. Modernsus — lõpetamata projekt. — *Akadeemia*, nr 1, lk 75–93; tlk A. Kärssin
- Heidegger, Martin 1988. Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne. — *Looming*, nr 8, lk 1081–1088; tlk Ü. Matjus
- Heidegger, Martin 1989. Küsimus tehnika järele. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1195–1222; tlk Ü. Matjus

\*Tärniga tähistatud allikad puuduvad Eesti raamatukogudest, kuid olid 24.01.2014 seisuga vabalt kättesaadavad keskkonnas <http://lib.freescienceengineering.org/>.

- Heidegger, Martin 1999. Keel. — *Akadeemia*, nr 4, lk 711–729; tlk V. Kiisler
- Heidegger, Martin 2002. *Kunstiteose algupära*. Tlk Ü. Matjus. Tartu: Ilmamaa
- Kiisler, Vilja 2000. Mäe vari: ringi ümber riuli. — *Akadeemia*, nr 3, lk 563–578
- Kirby, Alan 2010. Postmodernismi surm ja mis saab edasi. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 66–73; tlk M. Väljataga
- Kraavi, Janek 2005. *Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur*. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia
- Levinas, Emmanuel 2012. *Teisiti kui olla ehk Teispool olemust*. Tlk K. Sisask. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Luk, Tõnu 2002. *Filosoofiast kõnelda*. Tartu: Ilmamaa
- Luks, Leo 2003. Nihilismi “hea uus ilm””: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1464–1485
- Luks, Leo 2009. Gianni Vattimo. — E. Annus (toim.). *20. sajandi mõttevoolud*. Tallinn/Tartu: TÜ Kirjastus, lk 453–468
- Liotard, Jean-François 2000. Vastus küsimusele: Mis on postmodernsus? — *Akadeemia*, nr 7, lk 1419–1430; tlk I. Raag
- Negri, Antonio 2008. Sotsialism on surnud, elagu kommunism (intervjuu Jüri Lippingule ja Hent Kalmole). — *Sirp*, 9.05, lk 11–13
- Nietzsche, Friedrich 2004. Fragmente nihilismist. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1793–1832; tlk L. Luks
- Parhomenko, Eduard 2003. Võõra sõna järelküpsemine, pärisoma sünnivalu. — *Tõtt-õelda*. Toim. T. Lott jt. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 28–39
- Parhomenko, Eduard 2009. Martin Heidegger. — E. Annus (toim.). *20. sajandi mõttevoolud*. Tallinn/Tartu: TÜ Kirjastus, lk 229–262
- Quine, Willard Van Orman 2005. *Sõna ja objekt*. Tlk A. Unt. Tartu: TÜ Kirjastus
- Rorty, Richard, Gianni Vattimo 2005. *The Future of Religion*. New York: Columbia University Press
- Spengler, Oswald 2012. *Õhtumaa allakäik*. Tlk M. Sirkel, K. Ligi. Tartu: Ilmamaa
- Tool, Andrus 1997. Hermeneutika ja filosoofia. Saateks. — *Filosoofilise hermeneutika klassikat*. Koost. A. Tool. Tartu: Ilmamaa, lk 251–328

- Vattimo, Gianni 1985\*\*.\* Aesthetics and the End of Epistemology. — P. J. McCormick (ed.). *The Reasons of Art: Artworks and the Transformations of Philosophy*. Ottawa: University of Ottawa Press, pp. 287–294
- Vattimo, Gianni 1986a\*. Hermeneutics and Nihilism: An Apology for Aesthetic Consciousness. — *Hermeneutics and Modern Philosophy*. Albany: State University of New York Press, pp. 446–459
- Vattimo, Gianni 1986b [1981]\*\*. *Jenseits vom Subjekt*. Wien: Böhlau
- Vattimo, Gianni 1989. Heideggers Nihilismus: Nietzsche als Interpret Heideggers. — *Kunst und Technik: Gedächtnisschrift zum 100. Geburtstag von Martin Heidegger*. Hrsg. von W. Biemel, F. W. von Herrmann. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 141–153
- Vattimo, Gianni 1992a. Heideggers Verwindung der Moderne. — *Martin Heidegger, Denker der Post-Metaphysik*. Hrsg. von F. W. Veauthier. Heidelberg: Winter, S. 40–50
- Vattimo, Gianni 1992b [1985]. *Nietzsche: Eine Einführung*. Stuttgart/Weimar: Verlag J. B. Metzler
- Vattimo, Gianni 1992c [1989]. *The Transparent Society*. Cambridge: Polity Press
- Vattimo, Gianni 1993 [1980]\*. *The Adventure of Difference: Philosophy after Nietzsche and Heidegger*. Cambridge: Polity Press
- Vattimo, Gianni 1995a. Nihilismi apoloogia. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1434–1444; tlk M. Kaplinski
- Vattimo, Gianni 1995b. Nihilism ja postmodernsus filosoofias. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1445–1460; tlk M. Kaplinski
- Vattimo, Gianni 1996\*\*. Postmoderne und Technologie. — *Logos: Zeitschrift für systematische Philosophie*, Nr. 3, S. 40–56
- Vattimo, Gianni 1997 [1995]. *Beyond Interpretation: The Meaning of Hermeneutics for Philosophy*. Stanford, Cal.: Stanford University Press
- Vattimo, Gianni 1998\*\*. Die Grenzen der Wirklichkeitsauflösung. — *Medien — Welten — Wirklichkeiten*. Hrsg. von G. Vattimo, W. Welsch. München: Wilhelm Fink Verlag, S. 15–26
- Vattimo, Gianni 1999\*. *Belief*. Trans. L. D’Isanto, D. Webb. Stanford, Cal.: Stanford University Press
- Vattimo, Gianni 2002. *After Christianity*. Trans. L. D’Isanto. New York: Columbia University Press
- Vattimo, Gianni 2003. Vastu languse ontoloogiale. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1445–1463; tlk K. Kressa, L. Luks
- Vattimo, Gianni 2004. *Nihilism and Emancipation: Ethics, Politics, and Law*. Trans. W. McCuaig. New York: Columbia University Press
- Vattimo, Gianni 2006\*\*. *Dialogue with Nietzsche*. Trans. W. McCuaig. New York: Columbia University Press
- Vattimo, Gianni 2008 [1985]\*\*. *Art’s Claim to Truth*. Trans. L. D’Isanto. New York: Columbia University Press (originaal: *Poesia e ontologia*)
- Vattimo, Gianni, Santiago Zabala 2011\*. *Hermeneutic Communism: From Heidegger to Marx*. New York: Columbia University Press
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk J. Kangilaski, V. Palge. Tartu: Ilmamaa
- Wright, Georg Henrik von 1996. Progressi müüt. — *Minerva öökull*. Tallinn: Vagabund, lk 17–50; tlk J. Kaplinski

---

\*Kahe tärniga tähistatud kirjandusallikad pole Eestis kättesaadavad, ent leiduvad siinkirjutaja eraraamatukogus. Huvilistel on võimalus neid endale paljundada, kontakt leo.luks@emu.ee.



---

## ABSTRACTS

JAAAN ISOTAMM. **In my dreams I see**

RIHO SAARD. **“It really is a pity. . .”: About the foreign visits by the Lutheran clergy of Soviet Estonia and the visits of foreign church officials to Soviet Estonia**

*The article deals with the foreign relations of the Estonian Evangelical Lutheran Church during the Cold War period. One of the goals of these relations was to break the isolation of the church which had institutional international contacts and membership in international organizations; at the same time, however, these relations were dictated by the state or were indirectly in the service of state-assigned tasks. The study reveals that the clergy were assigned categories when travelling abroad. The first consisted of archbishops, the leaders of congregational leagues and superintendents. The second consisted of members of governing bodies of the church, consistorial assessors and the faculty of the Institute of Theology. The third consisted of the clergy who served congregations.*

*Before the EELC became a member of the World Council of Churches and the Lutheran World Federation, travel abroad was not directly related to serving on the bodies of these organisations but in the interest of the “organs” who wished to use the interest in the church for their own interests and counter-propaganda. In the 1960s, travel abroad had a new purpose — it was justified by the EELC being a member of international church organisations. This precondition enabled LWF member churches, especially the Church of Finland, to send official delegations to Estonia and to create inter-church co-operation which helped to alleviate the isolation of the ghettoised church. The EELC participated actively in the work of the Prague Christian Peace Conference, which Moscow, according to its foreign policy, considered the most loyal church organisation ever. Occasional visits abroad were tied with the ecclesiastical church days of the Church of Finland to which usually the archbishop and someone whom he favoured were*

*invited. Visits to which lesser-known church personages were invited without the participation of the archbishop usually did not materialise. When judging the value of the content of the reports on foreign visits, one has to take into account that the members of the clergy working under the Soviet occupation were not free to present their own opinions as members of foreign delegations. The question whether one reported honestly with good conscience or spoke with the mouth of the powers to be is and will remain a principal issue for source-criticism. The researcher will often find themselves in the same situation as blind Isaac who concluded: “The voice is Jacob’s voice, but the hands are the hands of Esau” (Genesis 27:22). (Auth.)*

ERGO NAAB. **The gospel and the empire: The construction of the divine man**

*In its Hellenistic use, the concept of ‘gospel’ was related to military victory over the enemy. A chronologically closer use of the concept connoted the Roman imperial cult and the person of Caesar Augustus in the first century. The concept of Augustus as a benefactor of whole world initiated universal cosmological change that marked the beginning of a new era. The good news about peace and victory of Augustus’ imperial programme was reflected back in architecture and also in the rituals and practices of the imperial cult which became a medium of conceptualisation of the world. The gospel about Caesar and the good news of his saving abilities had a complex and diverse influence on the Roman society. The concept of gospel, which became a technical term in the Greco-Roman world, was implemented by the Apostle Paul to explain of the good news about Jesus Christ as a king from the Davidic dynasty. Therefore, we have to admit that the early Christian message became provocative and challenging to the imperial ideology. Although we cannot prove that Paul’s aim was in clear and direct opposition with this ideology, we can conclude that this was at least one aspect of the peace message of the gospel. It is important to take into consideration the complexity of Paul’s use of the language without regarding him as an antagonistic dualist. Nevertheless, it is quite clear that early Christianity had to protect its viewpoints in the pluralistic and multicultural world, and therefore, competition with godlike Caesar as a benefactor is implicit to its core structure. (Auth.)*

GLORIA GABUARDI. **Poetry**

FRANCISCO DE ASÍS FERNÁNDEZ. **Poetry**

JAVIER ALVARADO. **Poetry**

ANTS LAANEOTS. **Russian-Georgian war of 2008: Causes and effects. Part III**

*The article continues with a detailed description of combat on the South Ossetian and Abkhazian fronts from 10 August, the third day of the war. On 11 August, because of the counteroffensive by the overwhelming Russian troops, the remaining battleworthy Georgian units were forced to withdraw in the direction of Tbilisi and take defensive positions on the access roads to the capital. As almost no resistance was put up on the Abkhazian front, the Russian units reached the Georgian-Abkhazian border late on 12 August.*

*Despite President Dmitri Medvedev's 12 August statement about the end of the military operation, the aggressive activities of the Russian troops continued until 15 August. On 25 and 26 August, the Russian State Duma recognised the independence of Abkhazia and South Ossetia. On 28 August Grigol Vashadze, Deputy to the Georgian Foreign Minister, announced that Georgia would break diplomatic relations with Russia and declared Abkhazia and South Ossetia occupied territories.*

*One of the reasons for this was that the Georgian side and President Saakashvili had made a political error before the outbreak of the August War. They had not sufficiently considered the complicated historical background of relations between the peoples of Georgia, Abkhazia and South Ossetia. Instead of overcoming the hostility and integrating these regions with Georgia peacefully, Saakashvili decided to take them by force. Nonetheless, the attack on Georgia by the Russian Federation was an act of aggression that had no legal justification internationally or even according to the laws of the Russian Federation.*

*By attacking Georgia, Russia demonstrated once again its double standards in its attitudes to separatism. When, after the disintegration of the Soviet Union, small ethnicities*

*within the Russian Federation started striving for independence, Moscow branded their attempts as "terrorist rebellions" and warned the international community against interference, as this was supposed to be an internal affair of Russia. Thereafter, the federal troops cruelly suppressed the attempts at gaining independence. This is how Moscow acted when suppressing the independence movement in Chechnya from 1994–1996 and 1999–2000. Simultaneously, the Russian authorities greatly supported pro-Russian separatism in Transnistria (in Moldova), South Ossetia, Abkhazia and even on the Crimean Peninsula in Ukraine, without hesitating to use the army if necessary.*

*The war greatly harmed the confidence of Post-Soviet countries, particularly of the Georgian people in NATO, the US and the European Union as the guarantors of international security. Nonetheless, the victory of the Russian Federation in Georgia remained incomplete. Mikheil Saakashvili's government could not be ousted from power and replaced by one more suitable for Moscow. The world was shocked by the attack of Russian federal troops on sovereign Georgia. For the first time, the new Russia remained in international political isolation — no countries except Cuba and Libya expressed their support to the activities of the Kremlin. Even the capitals of the Commonwealth of Independent States kept silence, as they realised for the first time that some of them could be Moscow's next victims. (Edit.)*

ENE GRAUBERG, IGOR GRÄZIN. **Conceptual limits of modern philosophy of language**

*The main objective of this paper is a comparative analysis of the linguistic paradigm in the modern and postmodern society, taking account of the globalising world. The main questions of interest in the research are: (1) If and how is the theoretical-philosophical aspect of the modern conception of the linguistic paradigm collapsing in the contemporary globalising society? 2) What has become of linguistic paradigms within the framework of the paradigms of modern and postmodern society, both in theory and practice?*

*The latest changes in linguistic substances have made most of linguistic philosophies irrelevant. These changes are both very recent and fundamental at the same time. The most impor-*

tant technical device in the semiotic revolution — the computer mouse and the screen icons invented by D. C. Engelbart (who passed away a year ago) — were introduced in 1984. But through the elimination of procedures of linguistic communications by computers, we have reached a situation where the world of linguistics and the designated world are one and the same. None of the participants in Wikileaks networks is able to describe its essence or consequences.

Thus, we must accept the fact that neither grammar nor any traditional linguistic paradigm exists anymore: the virtual world is inseparable from the “outer” one, and they act by identical rules that cannot be formalised by the methods of the traditional logistics. Kuhn’s time is over — paradigms are not related to the rules, schools or grammars. It has to be concluded that the next bi-ontological world where language and being are virtually the same requires our courage to wave away most of the tradition of modern and post-modern philosophy of language. And of the recognition of the fact that we do not know yet how to do that. (Auth.)

#### TAIVO LIIVA. **The thorny road of science into the intricate interior of atoms**

When a child breaks a favourite toy, he is interested in what is inside it. When schoolchildren are explained that matter consists of molecules and atoms, atoms in their turn of the nucleus and the electrons circulating around it, they are amazed how simple the microworld is, as this planetary model resembles the solar system. Thus, the structure of matter is not so difficult to explain. The situation changed completely when it was discovered that the invisible atom consists of many elementary particles of inexhaustible diversity. Understanding the structure of matter became particularly complicated when, by physical experiments, attempts were made to explain the laws of movement of the particles of the atom (initially of electrons).

The current article is the first chapter of a trilogy published in Akadeemia, which concludes with the creation of the quantum theory and the changes this theory caused in our physical and philosophical world picture. The three articles together do not form a manual of atom physics but only offer a glimpse into the complicated microworld. Primary emphasis is laid on the historical development of physics as a science which

has managed to crack one secret after another. The journey into the depths of the microworld has not been a straight asphalt road through a flowering meadow, but it has proceeded through successes and failures, demanding a lot of patience, mental energy and devotion from the best brains of humankind.

This article covers the period from ancient Oriental and Greek philosophers’ beliefs about invisible and indelible atoms to Sir John Joseph Thomson’s discovery in 1897 that even smaller particles than atoms exist. Later, those were named electrons. (Auth.)

#### Review

##### ELMO TEMPEL. **Dark matter and cosmic web story**

Jaan Einasto. *Dark Matter and Cosmic Web Story*. (Advanced Series in Astrophysics & Cosmology, vol. 14.) World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2013. 364 pp.

##### LEO LUKS. **Guide to the Vattimo labyrinth**

Gianni Vattimo. *Modernsuse lõpp*. [The End of Modernity.] Translated by Maarja Kangro and Maarja Kaplinski. (Open Estonia Book.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013. 228 pp.

#### Serial

##### “All kinds of rumours are going around...”: Reports about the situation in Estonia in 1943–1945. Part XXXV

We publish information summaries about the situation in Estonia in the last years of the German occupation, the beginning of the second Soviet occupation, and about the fate of Estonian refugees. The reports meant for Estonian diplomatic representatives in Finland and Sweden (in 1943–1944 also for the Finnish General Staff) were mainly compiled by journalist Voldemar Kures (1893–1987). He interviewed refugees, monitored letters from Estonia, newspapers, radio programmes, etc. (Edit.)

**AUTHORS**

JAVIER ALVARADO (b. 1982), Nicaraguan poet

FRANCISCO DE ASÍS FERNÁNDEZ (b. 1945), Nicaraguan poet

GLORIA GABUARDI PhD (b. 1945), Nicaraguan poet

ENE GRAUBERG PhD (b. 1944), head of the Department of Legal Theory at Tallinn University Law School, professor of theoretical philosophy

IGOR GRÄZIN PhD (b. 1952), member of the Estonian Parliament, visiting lecturer at the Law School of Tallinn University, professor

JAAN ISOTAMM (1939–2014), editor of the *socialia* department of *Akadeemia* 1988–2003, translator and poet

ANTS LAANEOTS (b. 1948), retired Estonian general

LEO LUKS PhD (b. 1976), associate professor at the Institute of Economics and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, teacher at Tartu Herbert Masing School

TAIVO LIIVA PhD (b. 1940), associate professor emeritus of Tallinn University of Technology

ERGO NAAB Mag. Theol. (b. 1971), doctoral student of cultural studies at the Estonian Institute of Humanities, Tallinn University

RIHO SAARD Dr. Theol. (b. 1961), associate professor of church history at the Universities of Helsinki and Eastern Finland (Joensuu), associate professor at the Institute of Theology of the Estonian Evangelical Lutheran Church

EERO TAMM (b. 1965), Estonian artist

ELMO TEMPEL PhD (b. 1980), researcher at Tartu Observatory

---

“MITMESUGUSEID KUULDUSI  
LIIGUB...”

Teateid olukorra kohta Eestis  
1943–1945

XXXV

---

Algus 2011. aasta 1. numbris.

171.  
17.–21. II 1945  
(järg)

Jaauari alul olid 45. ja 46. rügement valmis, kuid õppus käis edasi. Oodati teise diviisi moodustamist, kuid see oli rohkem meie oletus. Kui algas 16. jaauari<sup>711</sup> suurpealetung Idarindel, valitses meeste hulgas teatava määrani meeoleolütõus: nüüd saame igavesest mahvist lahti, pääseme rindele, kus saab süüa ja soomust! Meid üksinda ei toidetud halvasti, ka Saksa sõjavägi nälgis.

Puhkusi anti päris korralikult. Poisid võisid minna oma sugulaste ja tuttavate juurde, tuli enne üles anda täppisaadress ja sõjaväepolitsei kontrollis enne — küll mitte alati, kuid võis seda igal ajal teha —, kas sellised inimesed on olemas. Puhkust said need kakskümmend päeva, juurde arvatud kaks päeva reisis, kes olid üle kuue kuu teeninud SS-is. Selline oli *Führer*'i erimäärus, et kõik saavad sellise puhkuse, kes kuuluvad Balti ruumist evakueerunud üksustesse. Põgenemisjuhtumeid puh-

---

<sup>711</sup>Wisła-Oderi pealetungioperatsioon algas 12. jaauaril ja lõppes 2. veebruaril 1945. Selle käigus jõudis Punaarmee Wisła jõest 480 km kaugusel asuva Oderi jõeni, 70 km kaugusele Berliinist; Ida-Preis'i pealetungioperatsioon algas 13. jaauaril ja kestis kuni 25. aprillini. Jne.

kusele läinud meeste hulgas tean suurtükiväes kahte, kuid need läksid SD-meestena Eestisse. Hiljem nende nimed kustutati kargurite nimekirjast.

Sain 19. jaanuaril puhkusele. Mul oli staabi juures ülemus-tega parem vahekord. Ma ei olnud veel kuus kuud sõjaväes teeninud, kuid seletasin neile, et olen varem kaua aega mereväes olnud. Palusin puhkuse määrata Kopenhaageni, kuhu andsin üles aadressi ja inimesed, kelle juurde lähen, nii-öelda kobina peale. Nähtavasti neid andmeid ei kontrollitud, puhkus tuli. Mul oli õnne. Kui Vene pealetung algas idas, pandi varsti kõik puhkused seisma.

Nagu juba mainisin, võidi 45. ja 46. rügement rindele saata. Enne seda ei olnud ühtegi eesti üksust rindel. Poseni linnas oli üks SD-jahikomando (*Jagdkommando*). Seal oli kolmsada eestlast. Need olid varemalt kuulunud Wehrmachtiga alla ja neil ei olnud diviisiga midagi ühist. Nende hulgas oli eestlase-ülemusena üks *Untersturmführer*. Selle komando ülesanne oli tagala julgustamine Poola partisanide vastu.<sup>712</sup> Kopenhaagenis olles kohtasin kaks päeva enne Rootsi põgenemist 1. veebruaril ühte Vene SD-jahikomandot, kes oli toodud täies koosseisus Kopenhaageni rahutuste

<sup>712</sup>Arnold Purre sõnade järgi oli eestlastest koosnenud jahikomando ülesandeks väeüksuste püüdmise. Vt A. Purre. Eesti sõdurid sõja lõpufaasis. — *Eesti saatusaastad 1945–1960. I: Rahu vabaduseta*. Stockholm: EMP, 1963, lk 26. Ilmselt oli siiski tegemist Hohensalzas (poola k Inowrocław) asunud Waffen-SS Jagdverband Ost'i luure- ja diversioonikooliga, kus oli teiste hulgas kolmsada baltlast; 20. jaanuaril 1945 viidi nad üle Friedenthali Berliini lähedal (Hans Salm. *Luurekooli "metskassid": Dokumentaaljutustus*. Tõrva, 2008, lk 4–5, 31 jj, 46, 56 jj); selle koosseisus olid ka Jagdeinsatz Baltikum ja Jagdeinsatz Russland (vt M. Ю. Крысин. *Прибалтика между Сталиным и Гитлером*. (Военные тайны XX века.) Москва: Вече, 2004). *Untersturmführer*'i all peetakse arvatavasti silmas Gustav (Kusta) Aluperet (1911–1997). Arvesse võiks tulla ka luurepataljon nr 326 (Front-Aufklärung Btl. 326). Vt näiteks [www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?p=103091#p103091](http://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?p=103091#p103091); Jaak Pihlau. "Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel: II peatükk. Abwehrgruppe 326". — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, nr 4, 2008, lk 80–96; Сергей Чуев. *Спецслужбы Третьего Рейха*. Книга 1. СПб.: Издательский Дом "Нева", 2003, lk 149–151.

mahasurumiseks. (Jahikomando on alati umbes kolmesaja mehe suurune.) Nad olid Posenist tulnud ja ütlesid, et olid seal ühel ajal ära sõitnud eestlastega, kuid Saksas kusagil lahku läinud. Kuhu eestlased saadeti, seda nad ei teadnud. Venelased olid just selliste ülesannete täitmiseks kõige paremad — täidavad hästi käsku ja teevad igasuguseid sigadusi. Viimasel ajal oli ka Tallinnas kombeks vangivalvuriteks panna venelasi ja SD jahikomandol oli viimati ka puhtalt vene koosseis.

Tallinnas asunud eesti lennugrupp, kus viimati võis olla 1000 meest või rohkem (neist asjust teab lähemalt lendur-leitnant Lepp,<sup>713</sup> kes asub L[õuna]-Rootsis Frostvalleri laagris), on laiali mõõda Saksamaad. Ohvitserid toodi suuremalt osalt eesti SS-diviisi kahurväkke. Neid on (meeskonnaliikmed) ka Dortmundis (*Flak*<sup>714</sup>), Taanis langevarjurite koolis, Stolp-Reizis Pommerinis (tehnilised mehed) — kõik saksa üksuste juures, ja osa Kuramaa rindel (ka *Flak*). Seal on ka V. Suigussaar, endine skautmaster,<sup>715</sup> *Gefreiteri*<sup>716</sup> aukraadis (tema aadress oli — Fp. nr. 33.264 LgPa<sup>717</sup> Königsberg). Meie eesti lennugrupi ohvitserid, kes, nagu juba mainitud, pea täielikult diviisi suurtükiväkke üle toodi ("lendava koosseisu" tõttu tekkis ka ohvitseride üleküllus kahurväes), komandeeriti osaliselt ka Glausse Berliini lähedale Artillerie-schulesse nr. 1. Seal oli õppimas 60–70 eesti ohvitseri, enamikus

<sup>713</sup>Eduard Lepp (1914 – 1. IV 1986 Saltsjöbaden) lõpetas Lennukooli 1937. Üksiku lennuväedivisjoni II salga lendurvaatleja a-st 1938, nooremleitnant 1938. 22. territoriaalse laskurkorpuse üksikus lennueskadrillis 1940–1941; *Oberstleutnant*, Liibavi lennukooli täienduskursuste instruktor 1943, 11. öölahingulennugrupi 1. lennusalga lendur ja salgaülema asetäitja 1944. a jaanuarist; põgenes Liibavist 1. oktoobril lennukiga Fokker CVE Ojamaale (meeskonnas veel *Oberfeldwebel* Konrad Külmallik ja *Feldwebel* Rubo Kaarn). Rootsis töötas paadiehitusettevõttes, seejärel valmistas hambaarstitoole.

<sup>714</sup>S.t Luftwaffe flakiteenistuses (*Fliegerabwehr*) ehk õhutõrjes.

<sup>715</sup>Valter Suigussaar (1911–1946 Aschaffenburg) õppis Tartu ülikooli õigusteaduskonnas 1938–1941. Saksa okupatsiooni ajal Eesti Noorte peastaabi I osakonna juhataja. Põgenes Saksamaale 1944, oli tegev Altenstadi ja Geretsriedi põgenikelaagris 1945–1946.

<sup>716</sup>Sellele vastas Eesti sõjaväe kapral.

<sup>717</sup>S.t Luftgau-Postamt.

lennugrupist, kuid ka varemaid kahurväehvitseri. Lennuohvitserid saabusid meile jaanuari algul.<sup>718</sup>

Nagu juba eelpool olen öelnud, oli Praha lähedal Beneschhaus suurtükiväe laskeplats, kus oli ka eestlaste jaoks suurtükiväe erialakool. Siin õppisid igasugu mõõtemehed, pikksilmaalohvitserid ja teised kitsad spetsialistid. Minu äratulekul Saksast võis Beneschhaus olla üheksakümmend eesti poissi — eliitgrupp, enamikus gümnaasiumiharidusega.

Vahepeal teenis Saksamaal eestlasi üksikutes linnades korra- ja tulekaitsepolitseinikena kaunis arvukalt (Berliinis, Magdeburgis ja veel ühes linnas, mille nime olen unustanud). Osa tulitorjujaid toodi üle SS-diviisi, osa jäid oma kohtadele, peamiselt Berliini.

Sõjaväekoolidest, kus õpib eestlasi, on suuremaid Bad-Tölzis — SS Führerschule, kus eestlasi on õppinud Saksa okupatsiooni algusest peale, niipea kui eestlasi hakati võtma Saksa armeesse ja välja koolitama. Siit tulevad välja kogu Saksa SS-Führer'id. Siin koolitati ka Eesti endise armee ohvitseri ümber. Pidin ka siia tulema. Nüüd võis olla Bad-Tölzis ohvitseride vanemates klassides 60–70 meest. Viimati saadeti sinna palju noori juurde. Eelklassis võis nüüd olla 200 poissi. Meie laagris oli ka oma *Waffenführer-Lehrgang*, kus endiseid Eesti ohvitseri ümber õpetati.

Siis oli veel alljuhtide (*Unterführer*) koole. Meie laagris oli üks. Suuremad koolid olid Laibachis (Põhja-Itaalias),<sup>719</sup> sinna läks meie diviisist novembris umbes 120 meest. Selles koolis valmistatakse ette tankikütte. Siis veel Lauenburg (Pommernis).<sup>720</sup> Siin on õppinud palju meie mehi. Viimati oli seal 40–50 eestlast,

<sup>718</sup>Eesti lendureist Saksamaal ja Taanis vt Hendrik Arro. *Eesti lendurid lahingute tules: Kogumik*. Tallinn: Autor, 2008, eriti lk 96–102. Vt digar.nlib.ee/digar/show/?id=45659.

<sup>719</sup>Sloveeni keeles Ljubljana, saksa k Laibach, itaalia k Lubiana, praegu Sloveenia pealinn. Teise maailmasõja ajal okupeeris Itaalia linna, 3. maist 1941 *Provincia di Lubiana* pealinn; pärast Itaalia kapituleerumist Saksa valduses, kuigi vormiliselt jäi ta kuni 9. maini 1945 edasi Itaalia provintsi pealinnaks.

<sup>720</sup>Poola k Łębork.

täpset arvu ei tea. Kõige raskema režiimiga Saksa alljuhtide kool, eelpõrgu.

Siis oli veel Baseli lähedal Radolfzell<sup>721</sup> alljuhtide kool. Sinna saadeti diviisist jaanuari keskel umbes kolmkümmend meest. Ja kogu meie pioneeripataljon oli minu lahkumisel ärasõiduvalmis Prahasse. Puhkusi pioneeripataljonist enam ei antud. Prahasse oli juba varem 60–70 alljuhti ette läinud, seal oli ka nende kool või kursus (*Lehrgang*).

Üks grupp tööteenistuslasi jäi Uelzeni (kusagil läänes Hamburgi kandis).<sup>722</sup> Neid ei toodud SS-diviisi.

Lennuväe abiteenistuslased eesti noored jäid *Flak*'i juurde, asuvad Sudeedimaal Troppau<sup>723</sup> linnas Egeri<sup>724</sup> maakonnas. Enamikus nad on kõik sinna koondatud. Selle salga eestipoolseteks juhtideks olid Raimund Päls,<sup>725</sup> kes oli Tallinna Noorte Maleva juht, ja Oskar Tedersoo,<sup>726</sup> endine skautmaster, kes oli viimati ka Eesti Noorte peastaabis. Troppaus asub ka Eesti Noorte peastaap ja Gustav Kalkun, peastaabi ülem,<sup>727</sup> koos oma abilistega. Ka

<sup>721</sup>Radolfzell asub Baden-Württembergi liidumaal Bodeni järve ääres.

<sup>722</sup>Uelzen asub Saksa loodeosas Alam-Saksi liidumaal.

<sup>723</sup>Tšehhi keeles Opava; Austria-Sileesia ajalooline pealinn, 1919. aastast Tšehhoslovakkia koosseisus, 1938–1945 Saksamaa osa.

<sup>724</sup>Tšehhi k Cheb.

<sup>725</sup>Tegelikult Raimond Pals (1917 – 10. IV 2014 Lakewood), kes lõpetas Eesti Vabariigi Sõjakooli 1937 ja Hannoveris Gottfried Wilhelm Leibnizi Ülikooli 1948, õppinud ka Tallinna Tehnikaülikooli keemiateaduskonnas a-st 1939 ja New Yorgi Linnakolledžis (*B. Sc.* keemia alal 1954). Põgenes 1944. a Saksamaale, kust 1951. aastal asus ümber USAsse; töötas kolmkümmend aastat FMC Corporation Research Centeri tööstus- ja uurimiskeemikuna. Lakewoodi Eesti Täienduskooli õpetaja ja juhataja 1961–1969, organisatsiooni Eesti Spordiliit USAs üks asutajaid 1954.

<sup>726</sup>Tegelikult Johannes (Johann) Tedersoo (Tedderson; 1904 – 29. XI 1946 Besançon), kes lõpetas Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1929. Kaitseliidu peastaabi noorteosakonna pealik ja Noorte Kotkaste peastaabi ülem 1930–1940, skautmaster 1921. Ajakirja *Eesti Skaut* peatoimetaja 1924–1928.

<sup>727</sup>Gustav Kalkun (1898 – 24. IV 1972 Windsor, Detroit) lõpetas Genfi ülikooli kehalise kasvatuse alal 1930. Esimeses maailmasõjas

Liis Juske<sup>728</sup> on Troppaus — Eesti tütarlaste juht (*kõik Saksa-aegsed uued noorteorganisatsioonid Eestis. V. K.*), ja Vaike Mandel<sup>729</sup> ka, kes oli Tallinna Tütarlaste Maleva juht. Veel oli seal end. skautmaster Michelson.<sup>730</sup> Nagu juba ütlesin, läks osa Eesti Noortest SS-diviisi

1917, I Eesti polgus 1917–1918, Saksa sõjavang Muhus 1917, põgenes 1918. Vabadussõjas vabatahtlik 1918–1920 2. jalaväepolgu ratsaluu-rekomandos, lipnik. Tartu Õpetajate Seminari võimlemisõpetaja 1920–1927, Noorte Meeste Kristliku Ühingu sekretär Tallinnas, Narvas ja Tartus, Eesti Spordi Keskliidu noortejuht a-st 1936, võttis kettaheitjana osa Pariisi (1924) ja Amsterdami (1928) olümpiamängudest, Eesti rekordite omanik. Tallinna Omakaitse pataljoniülem 1941, Eesti Noorte peastaabi ülem 1942–1944. Põgenes 1944. aastal Saksamaale, sealt edasi Taani, kust asus ümber Kanadasse. Töötas Sault Ste. Marie Noorte Meeste Kristliku Ühingu juures kehalise kasvatuse juhatajana ning motelli juhatajana Batchawanas. Pärast pensionile jäämist ja uuesti abiellumist asus elama USAsse.

<sup>728</sup>Liis Juske (1899 – 22. VII 1986 Toronto) oli Valga Tütarlaste Gümnaasiumi eesti keele ja võimlemise õpetaja 1923–1940, kooliõpetaja Tapal 1940–1944; Eesti Gaidide Maleva peastaabi Gaiderte Kogu juhataja a-st 1936; Eesti Noorte peastaabi tütarlaste üldjuht 1944. Põgenes 1944. a Saksamaale, kust asus 1947. a Rootsi ja sealt 1953. a edasi Kanadasse. Oli Rootsis Eesti Gaiditöö Keskuse juhataja a-st 1949 ning seejärel ühingu Eesti Gaidid Paguluses juht; Kanadas a-st 1964 Eesti Gaidide Maleva vanem ja seejärel auvanem.

<sup>729</sup>Vaike Radamus (sünd. Mandel; 1920 – 20. X 2010 Golden Valley, USA) põgenes 1944. aastal Saksamaale, kust lahkus samal aastal Taani, sealt 1947. a Argentiinasse ning edasi 1963. aastal USAsse. Lõpetas Minnesota ülikooli sisekujunduse erialal 1968. Töötas lühikest aega samas sisekujunduse õppejõuna; a-ni 1992 sisekujundaja asutuses General Office Products in St. Louis Park.

<sup>730</sup>Herbert Michelson (1904 – 26. IX 1986 Toms River, New Jersey) õppis Inglismaal Gilwelli pedagoogilistel kursustel noorsookasvatuse eriala. Ajalehe *Postimees* teenistuses a-st 1921, *Postimehe* raamatukaupluse teenistuja ja juhataja Tartus, Tartu ülikooli kehalise kasvatuse instituudi õppeülesandetäitja a-st 1938; kergejõustiklane, ka Eesti meister. Skautmaster ja Tartu Skautide Maleva juht a-st 1924, Eesti Skautide Maleva peastaabi ülema abi a-st 1934; Eesti Noorte peastaabi osakonnajuhataja 1942–1944, ajakirja *Eesti Noored* toimetaja; organisatsiooni Eesti Skaudid Paguluses (Eesti Skautide Liit) keskbüroo peasekretär ehk peaskaut. 1950. a-st USAs, esialgu tööl Pittsburghis, kust kutsuti

alla. Diviisis olid ka Tarem<sup>731</sup> Eesti Noorte peastaabist ja Guido Allas, noorte sõjalise kasvatuse ülem Eestis ja end. Lääne Noorte Maleva ülem — mõlemad *Untersturmführer*'id (leitnandid).

Mis oli Eesti Noorte peastaabi ülesanne Troppaus? Lennuväe abiteenistus käib tegelikult noorteliikumise juhtimise alla ja näis, et E[esti] N[oorde] peastaap sekeldas selles suhtes midagi. Kas tal eesti nooruse juhtimisel lennuväe abiteenistuses mingit tegelikkust võimu oli, seda ei tea. Ka öeldi, et Eesti Noorte peastaap hoolitseb eesti tütarlaste maatöölaagrite eest. Eesti Noorte peastaabi aadress on: Jugendführung[s]stab Estland, Troppau, Sudetengau, Dienststelle Nickel.

Glaus Berliini lähedal, millest eelpool juttu, oli peale ohvitseride kooli veel üks kursus, kus õpetati eesti noori arvutajateks ja mõõtemeesteks. Viimane grupp läks sinna diviisi kahurväerügemendist, 60–70 poissi. Kooli juhiks ja lektoriks oli eestlane *Ostuf* (*Obersturmführer*) Leppik.

Danzigis oli gaasikaitse *Lehrgang*. Kogu diviisist läks sinna jõulu ajal umbes sada meest. Kusagil Müncheni juures oli tankivõitluse *Lehrgang* (miinid, tankirusikas, tankihirm jne.). Sinna

Philadelphiasse Ameerika skautide treeninglaagri Breier Training Area instruktorigi, seejärel kuni 1973. aastani sama laagri direktor. Avaldanud mälestused *Eesti radadelt: Raamat noortele ja vanemaile, kodudele, kirjanduse sõpradele, noorsootöö- ja spordihuvilistele* (S.L.: Eesti Skautmastrite Kogu USA Koondis, 1975) ja *Kodumailt võõrsile: Raamat noortele, noortejuhtidele, vanemaile ja noortesõpradele. Mälestusi ja teatmeid 1942–1963* (New York: Eesti Skautmastrite Kogu USA koondis, 1979).

<sup>731</sup>Ardo Tarem (Arthur Grünberg; 1898 – 30. III 1970 Salem, Oregon) lõpetas Springfieldi kehalise kasvatuse ülikooli USAs 1929. aastal magistriraadiga. Põgenes Venemaalt suuskadel üle Peipsi Eestisse, radist suurtükilaeval Tasuja 1919–1920. Sõjakooli spordiinstruktor 1920–1926, Westholmi gümnaasiumi, Inglise Kolledži ja Tallinna Pedagoogiumi võimlemisõpetaja a-st 1929, Eesti Punase Risti veltelpäästeinstruktor Tallinnas, Noorte Kotkaste Tallinna maleva pealiku abi 1930–1933. Eesti Noorte peastaabi kehalise kasvatuse osakonnajuhataja 1944. Põgenes 1944. a Saksamaale, kus Geislingenis elades töötas USA tsoonis rahvusvahelises Noorte Meeste Kristlikus Ühingus. Asus 1949. a ümber USAsse, kus töötas kuni 1964. aastani Salemis NMKÜ abisekretärina.



läksid mehed diviisist detsembri lõpul ja jaanuari alul, kokku umbes viiskümmend. Kirjutasid, et saavad käia Münchenis. Siis läks veel igale poole laiali muudele *Lehrgang*'idele, kõiki ei jõua loetleda. Kahurväest üksi komandeeriti kuueteistkümmenele *Lehrgang*'ile ja erialakursusele (nende hulgas olid hobusetoitmise, -rautamise, varustusala kursused jne.). Mõnele läks ainult üks või kaks meest.

Gaasikaitse ettevalmistus algas viimati suure hooga. *Lehrgang*'id algasid peale jõulude paiku, kuid enne seda juba oli ette nähtud kolm tundi nädalas gaasikaitse peale. Tuli määrus välja, et ilma gaasikaitsetorbikuta ei tohi puhkusele minna, kuid minu äratulekul ei olnud eesti diviisile veel torbikuid kätte antud. Puhkusele minekul meie mehed said need. Varem kuulus torbik sõduri varustuse hulka, kuid [seda] ei pruukinud kanda. Kõrgemalt poolt tuli kõva nõue gaasikaitseõppuste korraldamiseks. Mida selles suhtes tsiviilelanikkonna keskel tehti, seda ma ei tea.

Kõigist neist koolidesse komandeerimistest ja kursustele saatmistest nähtub, et eesti diviisiga oli suuri kavatsusi.

Eesti väeüksuste kindralinspektorit *Oberführer*<sup>732</sup> Soodlat, kes oli ka Saksa evakueerunud, ei nähtud kordagi eesti SS-diviisi juures laagris, samuti ka mitte Mäed ega Omavalitsuse propagandajuhti Mutti (propaganda-Mutti, nagu teda kutsuti), kes oma hüsteerilistes raadiokõnedes Eestis kutsus eesti mehi võitlema.

Endine Omavalitsuse rahvakasvatuse talituse propaganda-pealik Boris Meret oli *Untersturmführer*'ina sõjaväes, kuid kuulus vist sõjakirjasaatjate kilda ja kirjutas juhtkirju ajalehes "Rünnak".<sup>733</sup> Mäe ja Soodla olevat kord Danzigi lähedal lahtises autos

<sup>732</sup>Tegelikult oli Johannes Soodla Saksamaal tegutsedes juba *Brigadeführer* (kindralmajor).

<sup>733</sup>Ajaleht *Rünnak: Germaani ühtsus-idee Eesti võitlusleht* (viimasel numbril alapealkiri *Eesti Vabadusliidu võitlusleht*) ilmus SSi Peavalitsuse germaani juhtimiskeskuse (SS-Hauptamt, Germanische Leitstelle) väljaandel Alam-Saksi liidumaal Hildesheimis alates 20. novembrist 1944, ilmuda jõudis kuus numbrit (veel 5. ja 18. XII 1944, 17. ja 31. I ning 21. II 1945), ajalehte levitati tasuta; peatoimetaja Elmar Tõnismäe. Vt ka "“Rünnak” Eesti Vabadusliidu häälekandjaks". — *Rünnak*, nr 6, 21. II 1945, lk 2.

eesti väeüksustest mööda sõitnud, kuid mitte peatunud ega meie sõdureid tervitanud. See oli juhtunud kusagil Marienwerderi juures. Nad nähtavasti ei julenud diviisi tulla, sest nad teadsid, kuidas neisse suhtuti. Üks juhtum: Kui Mäe laeval Danzigi jõudis, on ta katsunud seal eesti sõdurite kaudu oma idaraha riigimarkadeks ümber vahetada. Sõduritel oli see võimalik. Keegi ei olnud tema palvet täitnud.

Vanematest, meie üldtuntud Eesti ohvitseridest ei kohanud kedagi Saksas. Kõneldi nagu kolonel Sinkast või Reioist, üks neist oli.<sup>734</sup> Olevat nähtud Berliinis. Kapten Eras,<sup>735</sup>

<sup>734</sup>Arnold Sinka kohta vt kommentaar 195. — Ago Reio (August Reinhold; 1895 – 29. VI 1971 Buenos Aires) lõpetas Kaasani sõjakooli 1916, alalisväe ohvitseride ja pataljoniülemate kursused, Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1932. Võttis osa Esimesest maailmasõjast ohvitserina, sattudes Saksa sõjavangi; Vabadussõjas 1. jalaväepolgu; 2. diviisi õppekompanii ülem 1924–1927; 7. jalaväerügemendis, seejärel 8. üksikus jalaväepataljonis 1927–1930; Kaitseliidu Lääne maleva pealik 1930–1934; Sõjavägede Staabi jalaväe inspektuuris inspektori abi laskeasjanduse alal 1934–1937, juriskonsultuuris 1937–1940, kolonelleitnant 1934. Eesti Laskurliidu sekretär 1926–1940, laskusportlane ja Eesti rekordi omanik. Vabastati sõjateenistusest 1940. a kevadel, Nõukogude okupatsiooni ajal 1940–1941 elektrik ja raudteeloodija, arreteeriti 29. VI 1941 Pärnus, kui püüdis koos teistega minna läbi rinde, seejärel varjas end Tallinnas. Harjumaa Omakaitse staabiülem abi 1941, Tallinna-Harju prefekt 1941–1942, Viru-Järva prefekt Rakveres 1943–1944. Põgenes 1944. aasta septembris Rootsi, kus interneeriti mitmeks kuuks. Töötas Electroluxis ja arhiivitöölisena Armeemuuseumis, lahkus 1949. aastal Argentiinasse, kus tegutses laskespordiinspektorina.

<sup>735</sup>Prüidik Eras (Friedrich Ervin; 1903 – 14. I 1993 Melton Mowbray, Inglismaa) lõpetas Sõjakooli 1925 ja Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1937. 1. diviisi suurtükiväes 1925–1930, 2. suurtükiväegrupi 5. patarrei ülem, kapten 1940. Punaarmee 22. territoriaalkorpuses 1940–1941, Saksa sõjavang 1941. Saksa sõjaväes 20. diviisi suurtükirügemendi rügemendiülem 1944. a oktoobrist novembrini; 3. divisjoni ülem; *Hauptsturmführer*. Asus 1947. aastal Saksamaalt ümber Inglismaale.

major Võhma,<sup>736</sup> major Suurkivi<sup>737</sup> ja kapten Maanemaa — need neli ohvitseri olid diviisi suurtükiväerügemendi *Abteilung'* ite ülemad. Major Rebase nimi ei ole diviisis hea kõlaga, keegi ei taha vabatahtlikult tema rügementi minna. Öeldakse — Rebane tahab Tammelehti teenida. Riipalu on mees, kes meeldib kõigile,

<sup>736</sup> August Võhma (1912 – 8. IV 1984 Cary, Illinois) lõpetas Sõjakooli aspirantide kursuse suurtükiväe alal 1934 ja Sõjaväe Tehnikakooli 1940, nooremleitnant 1940. Telefonimehaanik Rakveres 1934–1936. 3. suurtükiväegrupi rühmaülem Tartus, Punaarmee 625. suurtükiväepolgu 1940–1941, mille koosseisus viidi Venemaale, Saksa sõjavang 1941, Tartu vahipataljoni (33. kaitsepataljoni) rühmaülem 1941–1942, kompaniiülem 1942–1943, Eesti Leegionis, Eesti Brigaadis ja 20. eesti diviisi suurtükiväerügemendis patarei ja üksuse ülem ning rügemendi ülema kt 1944–1945, *Sturmabführer* 1944. Nõukogude sõjavang Tšehhoslovakkias 1945, põgenes sealt Saksamaale, kus oli õpetaja eesti põgenikelaagris ning teenis Inglise vahi- ja töökompaniides sideohvitserina. Asus 1950. aastal Rootsi, kus tegutses tööriistade konstruktorina. Lahkus 1956. aastal USAsse, töötas Chicagos konstruktorina. Vt tema mälestusi “Sõdur ja saatust” raamatus *Me olime Eesti sõdurid* (koost. Carl Orav; Tallinn: Menu Kirjastus, 2011, lk 267–369).

<sup>737</sup> Paul Suurkivi (1914 – 16. VIII 1959 Leicester) lõpetas Sõjakooli ja õppis 1940. aastast Tartu ülikoolis matemaatikat. Nooremleitnant 1939, teenis 4. suurtükiväegrupis; 1940–1941 Punaarmees 22. territoriaalse laskurkorpuse 182. laskurdiviisi 625. kergesuurtükiväe polgu, läks Saksa poolele üle. Seejärel Saksa sõjaväes 33. politseipataljoni adjutant 1941–1942, Eesti Leegionis 1942–1943, Eesti Brigaadi suurtükiväerügemendi 3. patarei ülem 1943–1944, Eesti Diviisi suurtükiväerügemendi 4. üksuse ülem, *Sturmabführer*. Põgenes 1944. aastal Saksamaale, kust lahkus 1947. aastal Inglismaale.

on täissõdur. Diviisis on veel kpt. Maitla,<sup>738</sup> kpt. Saul,<sup>739</sup> kpt. Kasak, ülemlleitnant Hendrikson.<sup>740</sup> *Oberscharführer* Nugiseks<sup>741</sup> on rühmaülem 45. rügemendis.

<sup>738</sup> Paul Maitla (Mathiesen; 1913 – 10. V 1945 Nymburk Tšehhis) lõpetas Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste aspirantide klassi pioneerialal 1935 ning Sõjakooli ohvitseride klassi 1938. Teenis 2. jalaväerügemendis Tartus ning 3. üksikus jalaväepataljonis Valgas (jaoulem ja pataljoni ülema adjutant), nooremleitnant 1939. Oli riigikaitse korraldaja-juhendaja Tartu gümnaasiumides 1939–1940. Pärast Eesti okupeerimist 22. territoriaalse laskurkorpuse 182. diviisi 171. jalaväepolgu rühmaülem Petseris, andis end 1941. a juulis Porhovi lähedal sakslastele vangi. Seejärel oli neli kuud Saksa sõjavangilaagrites. 1941. a novembris asus teenima Tartus formeeritud 37. kaitse-vahipataljonis, 1942. a oktoobris astus Eesti Leegioni. Oli 1943. a kevadeni Bad-Tölzis ohvitseride täienduskursusel. Teenis Eesti Leegionis 1. pataljoni 3. kompanii ülemana ning Eesti Brigaadis 42. rügemendi 1. pataljoni 3. kompanii ülemana. 1944. a aprillist 20. eesti diviisi 45. rügemendi 1. pataljoni ülem. Sinimägedes Grenaderimäe tagasivallutamise ja kaitse juhtimise eest omistati talle 23. augustil 1944 Raudristi Rüütlirist. Sai augustis Tartu rindel Kambja lähedal selja tagant lastud kuulist õlga haavata, oli 1944. a lõpuni Bregenzi sõjaväehaiglas. 1945. a 20. eesti diviisi 45. rügemendi ülem, *Sturmabführer*. Teekonnal läbi Tšehhimaa läände vangistasid tšehhi vastupanuvõitlejad Maitla ja ta kaaslased, nad mõisteti nn sõjakohtu otsusega surma ja hukati Nymburki linna lähedal (u 50 km Prahast idas). Vt lähemalt Heino Prunsvelt. *Maitla: Ühe Rüütliristi kavaleri elutee kroonika*. Tallinn: Grenader, 2013.

<sup>739</sup> Arvatavasti Arnold Saul (1902 – 14. I 1984 Portland), kes teenis 1925. aastast 1. diviisi suurtükiväes ja 1930. aastast 1. suurtükiväegrupis, kapten 1937.

<sup>740</sup> Arvatavasti Henn (Alfred) Hendrikson (1907 – 13. VII 1968 Lido Beach, Florida), kes õppis Tartu ülikooli usu-, arsti- ja põllumajandusteaduskonnas 1939–1943, lõpetamata ülikooli. Teises maailmasõjas 287. politseipataljoni rühmaülem ja 3. kompanii ülem 1943–1944. Põgenes 1944. aastal Saksamaale, kust asus 1950. aastal ümber USAsse. Uppus.

<sup>741</sup> Harald Nugiseks (1921 – 2. I 2014) võttis 1941. a augustis osa Tallinna vabastamisest. Pärast lühiaegset teenimist Omakaitstes oli 1941. a oktoobrist kuni 1942. a detsembrini 185. eesti julgestusgrupis (5. idapataljonis) sanitar ja laskur. Astus 1943. a mais Eesti Leegioni, oli väljaõppel Heidenheimi luurekoolis ja Lauenburgi allohvitseride koolis. Sai Eesti Brigaadi koosseisus Neveli lähedal mitu korda haavata;

Meil on neli Rüütlisti kavaleri: *Obersturmbannführer* Rebane (see on juba koloneli kraad), *Ostuf* (*Obersturmbannführer*'i lühendus) Riipalu, *Hastuf* (*Hauptsturmführer* — kapten) Maitla — esimese pataljoni ülem 45. rügemendis, ja *Oberscharführer* Nugiseks. Riipalu on teinud kõige suurema karjääri. Ta tuli leitnandina Saksa sõjaväkke, oli enne kompaniülem kpt. Maitla pataljonis ja on nüüd rügemendiülem, missuguses väeosas kapten Maitla, nüüd temale alluvana, on ikka veel pataljoniülem.

Rebane sai Rüütlisti Narva juures. Ta võttis taandumisliikumise juhtimise, õieti taandumise kaitse Narva juures oma peale ja kaotas seejuures kolm neljandikku oma meestest. Tuli majorina Saksa sõjaväkke, oli varem aktiivohvitser Eesti sõjaväes tankirügemendis.<sup>742</sup>

Maitla sai Rüütlisti koos Riipaluga võitlustes Vaivara Sini-mägedel. Võitlustes Tartu all ta sai haavata. Venelased tegid ootamatu läbimurde ja tungisid tema pataljoni staapi. Maitla vastuhakkamise asemel hakkas maanteed pidi tagasipoolle põgenema. Siis üks meie oma sõdur, poiss Tartumaalt, tulistas teda omaenda püssist, Maitla sai haavata. See lugu oli diviisis üldiselt teada — Maitla loeti ikkagi lahingus, võitluses vaenlasega haavata saanuks ja ta ei tahtnud end sellepärast meestele näidata. Viibis tihti puhkusel. Ka Rebast oli vähe näha. Nugiseks on tore poiss, hea

*Unterscharführer*. 1944. a veebruarist Narva rindel, 20. aprillil omistati talle Raudristi Rüütlist. Oli ravil Lõuna-Tiroolis Meranos, kust jõudis 1944. a oktoobris Neuhammeri; *Oberscharführer*. 1945. a algul õppis Neweklau junkrukoolis. Sattus 8. mail 1945 Tšehhis tšehhide kätte, anti üle venelastele ja viibis Nõukogude sõjavangis. 1945. a septembris viidi Nugiseks üle laagrisse Vorkutasse. Vabanes 1946. a septembris, töötas Türi metskonnas metsapraakerina. Arreteeriti taas 1947. a veebruaris ja süüdistatuna teenimises Saksa sõjaväes mõisteti ta kümneks aastaks sunnitöölaagrisse ning viieks aastaks asumisele. Vabanes Obi jõe suudmes asunud laagrist amnestiaga 1953. a septembris ning saadeti Tjumeni oblastisse. Naasis 1958. a Eestisse, töötas Pärnu rajooni Rahnoja sovhoosis ehitajana, Väandra lähedal Pärnjõe sovhoosis ehitustööde juhatajana, Sauga sovhoosi garaažijuhatajana ja seejärel melioraatorina kuni pensioneerumiseni 1981. a. Eesti Kaitseväge kapten 1994. Vt Heino Prunsvelt. *Nugiseks: Ühe Rüütlisti kavaleri elutee kroonika*. Tallinn: Grenader, 2012.

<sup>742</sup>Tegelikult 1. soomusrongirügemendis 1929–1935.

sõdur. Riigiküla tagasivallutamisel, kui kõik tema rühma ohvitserid välja langesid, asus ta ise rühma juhtimisele ja saavutas edu. Ta oli tookord allohvitser, nüüd *Oberscharführer*, midagi veeblitao-list. Meil öeldi ja oli ka õige: eestlastest ainult need neli Rüütlisti kandjat elavad hästi diviisis. Saksamaa armees on praegu kokku 900 või umbes 950 Rüütlisti kandjat ja neil on suuri eesõigusi.<sup>743</sup>

Üks eestlaste sõjaväehaigla oli Spindlermühle-Riesengebirges,<sup>744</sup> Tšehhoslovakkia piiri ääres Ülem-Sileesias, kus oli palju haavatuid. Seal oli ka palju põgenikke Eestist, kes hoolitsesid haavatute eest ja korraldasid neile meelelahutusõhtuid.

Nüüd võrastest meie laagris — venelastest ja ungarlastest. Küsiti: Kel on hea Saksamaal elada? — Vastus: Venelastel! Nii kummaline kui see ka ei ole, kuid on tõsi. Juba pikemat aega venelasi hellitatakse, eelistatakse, potitatakse. Mis on selle motiivid, põhjused, on raske öelda. Täiesti seletamatu. Ei tea, mis õnnistust nad sellest loodavad. Esitan faktid.

Nagu juba märkisin, toodi meie laagrisse ka kaks diviisi Vlasovi armee mehi. Kui palju neid arvuliselt oli ja kust nad tulid, seda ma ei tea. Neid oli kaugelt üle kümne tuhande. Kandsid Saksa vormi. Venelasi koheldi silmapaistvalt paremini, ka söök oli neil hea. Venelaste käest otsime leiba, 150 marka leib. Laagrikinos võisid käia nii palju kui soovisid. Neil olid omad filmid, omad varieteed. Eelistatud rahvas — ei teinud väljaõpet ka ja ei tarvitsenud ohvitseri tervitada. Käisid vabalt linnas, meie saime selle eest ränkade karistuste osalisteks. Ja ometi oli teada, et neid rindel üle jooksis, mõnes üksuses viimseni. Eks ole kummaline lugu!

Tõepoolest haruldane hoolitsus! Neil olid laagris isegi omad bordellid. Selleks oli nende laagris reserveeritud kaks kahekordset avarat hoonet. Ja muidu oli laagrites suur ruumipuudus. Ei ole kuulnud, et sõjaväes oleks sakslastel või teistel rahvastel olnud oma eribordelle. Neis bordellides olid prostituutideks venelannad, poolatarid, ka mõned prantslannad — nii kuulsime, sest peale venelaste oli kõigil teistel pääs sinna keelatud. Vene-

<sup>743</sup>Sõja ajal anti välja üle 7300 Raudristi Rüütlisti.

<sup>744</sup>Tšehhi keeles Špindleruv Mlýn, 1939–1945 Spindelmühle im Riesengebirge.

lastel oli ka oma improviseeritud turg kahe bordellihoone vahel. Müüdi kelli ja igasugu prahti. Meil oli alul palju raha, käisime seal ostmas, saime päris häid käe- ja tasku-uure. Venelased olid suured kaubasellid ja määrasid laagri vabaturuhinnad.

Ungarlased tulid Neuhammerisse jaanuari alul. Esimesed üksused jõudsid jõululaupäeval kohale. Neid oli 30 000 mehe ümber. Elased väga viletsalt, tallides. Kui saabusid, olid väga viletsad, nagu segilöödud armee võib olla, osa mehi isegi tsiviilis. Said uut varustust, kuid väga pikaldaselt, ja hakkasid siis õppusi tegema. Nende meeleolu ja moraal olid üldiselt head. Kolme nädalaga jõudsid nad õppustes nii kaugele, nagu meie oma diviis olime jõudnud umbes kolme kuuga. Neil olid oma väliköögid, leiba palju ja vorsti, mis oli Saksas juba haruldus. Ungarlaste tulekul läks vabaturul leiva hind kohe alla, mille venelased olid kõrgele kruvinud. Leiva saime nüüd osta 40 marga eest. Ka suitsu oli neil palju. Olid sõbralikud mehed, käisime nendega läbi. Nende komandokeel oli ungari keel.

Nii venisid meie päevad laagris. Õppused, kord ja sakslaste toores käitumine tüütasid koledasti ja igaüks tahtis välja pääseda. Niisiis juhtus, et kolmkümmend noort poissi, endised koolipoisid, kes koolipoistena olid sõjaväkke tulnud, kes olid "Narva" pataljonis võidelnud ja surmale silma vaadanud, andsid endid üles kandidaatideks ühemehetorpedo komandodesse astumiseks. Kuid siis oli juba arv, 6000 meest täis, ei võetud enam. Neid poisse tõmbasid uued oodatavad seiklused. Enne tegevusse astumist pidi olema pikem eriväljaõpe ja priima elu ja mis peaasi — tore mereväemunder, ja kui ülesanne õnnestub, siis Rüütlist või mingi kuldrist ja jälle härra elu.\*

*(Järgneb)*

---

\**Akadeemia* 6. numbris on "Teadete. . ." 683. kommentaaris samastatud tekstis leiduv *leitn. Varik* ekslikult hilisema kirikuõpetaja ja praosti Jaan Varikuga (1912–1998), praost Jaak Variku (1882–1941) pojaga. Hilisem õpetaja Varik ülendati 1939. a lipnikuks ja oli maaväe reservohvitser; pole teada, et ta oleks teeninud mereväes või Saksa sõjaväes. Täname Arti Hilpust sellele osutamise eest. *M. O.*

